

821(477)  
СТ 3-41



ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ  
ЛІСОВА КРАСУНЯ

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

ЛІСОВА КРАСУНЯ

— ◦ —  
СЛАВКО

— ◦ —  
БАЛАДА ПРО  
ЗНАМЕНО

ПОВІСТІ

Для середнього  
шкільного віку

Ілюстрації  
Абрама Резниченка,  
Василя Євдокименка

В своей книге украинский советский писатель, лауреат Государственной премии УССР им. Т. Г. Шевченко, Республиканской литературной премии им. Леси Украинки и Республиканской комсомольской премии им. Н. Островского, Герой Советского Союза рассказывает о любви советских людей к Родине, о бесстрашных подвигах партизан в борьбе против фашистских захватчиков.

*Друкуються за виданнями:*

Юрій Збанацький. Лісова красуня.  
Між добрими людьми. Балада про знамено.  
Оповідання. К., «Веселка», 1972.  
Юрій Збанацький. Привітайте мене, друзі!  
Славко. Оповідання.  
К., «Веселка», 1976.

**Збанацький Ю. О.**

**З—41** Лісова красуня: Повісті: Для серед. шк. віку/  
Іл. А. І. Резниченка, В. А. Євдокименка.—Пере-  
вид.— К.: Веселка, 1987.— 328 с.: іл.

У книжці українського радянського письменника, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки і Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського, Героя Радянського Союзу розповідається про любов радянських людей до Батьківщини, про безстрашні подвиги партизанів у боротьбі проти фашистських загарбників.

З 4803010200—046 123.87.  
M206(04)—87

84Ук7—44

*Литературно-художественное издание*

**ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ ЗБАНАЦКИЙ**  
**ЛЕСНАЯ КРАСАВИЦА**

П о в е с т и. (На українском языке). Для среднего школьного возраста. Иллюстрации Абрама Исааковича Резниченко, Василия Андреевича Евдокименко. Киев «Веселка». Редактор Г. Т. Ткаченко. Художий редактор В. Ю. Тернавский. Технический редактор С. І. Павлюк. Кореكتورы Т. М. Васильева, С. В. Гордіюк.

Інформ бланк № 4140

Здано на виробництво 24.03.86. Підписано до друку 12.11.86. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура шкільна. Друк високий. Умовн. фарб. видб. 21,11. Умовн. друк. арк. 17,22+4 вкл (0,84)=18,06. Обл.-вид. арк. 18,96+4 вкл. (0,43)=19,39. Тираж 150 000 пр. Зам. 6—1707. Ціна 85 к. Ордена Дружби наредів видавництво «Веселка», 252050, Київ-50, Мельникова, 63. Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ-57, Довженка, 3.



# ЛІСОВА КРАСУНЯ



## ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА

До Червоної Казарми ми підходили на світанку. Коли ми вийшли на галявину біля самої лісової сторожки, нас голосним гавкотом зустріли собаки. Худючий, довгий, як драбина, псина заливався дрібно та дзвінко; кудлатий, з настовбурченою в усі боки шерстю, від чого він був схожий на надвірного підсвинка поліської породи, не гавкав, а ніби гунав довбнею в стару трухляву стіну. Найменший же, мабуть, щеня, пронизливо скавучав, — і від усіх тих голосів, злитих у собачий хор, пішла стоголоса луна перегукуватись нетрями. Мимоволі ми спинились і затиснули в руках зброю.

Та собаки лише в'їдливо гавкали, а наблизитись не зважувались.

Раптом один з них замовк, заметляв хвостом і оглянувсь. Ми почули чийсь суворий голос:

— Альфа! Альфа, сюди!

Худюча Альфа, що мала таке звучне ім'я, прищуливши вуха, подалася на той поклик.

За нею, ще огризаячись, відступили найжачені пси.

— Ідіть, не бійтесь!

Це стосувалося, безумовно, нас, і ми сміливо рушили на голос.

— Альфа, ходи геть! Адольф! А щоб ти здох, поганець, — кому говорю! Герман, замовкни!

На собак цей суворий наказ вплинув відразу. Вони, мов провалились крізь землю, не подавали більше й псиску.

Ми підійшли до огорожі. Із-за товстого дуба нам назустріч виступив невисокий, круглий, як качан, хлопчина. Товстим його робила велика фуфайка, туго підперезана ремнем, на якому теліпалось кілька зелених ручних гранат.

Чемно, з почуттям власної гідності хлопець привітався.

— Це Червона Казарма? — запитав я.

— Це.

Уже зовсім розвиднілось, і я оглянув лісову сторожку.

Вона мала на диво жалюгідний вигляд — стара, скособо-чена, облуплена хата, причілкова стіна якої була обкладена червоною цеглою, за що, мабуть, і дали сторожці цю звучну назву.

— А ти, хлопче, хто будеш?

— Лісничий.

Один із моїх супутників, Артемко, розсіявся, бо хлопець явно переплутав посаду лісника і лісничого. Хлопець суворо зиркнув на Артемка спідлоба і, побачивши в ньому майже ровесника, переходячи на басок, недружелюбно кинув:

— Чого б ото я хихотів? Не я лісничий, а брат мій. А раз він пішов на фронт — то тепер я. Зрозумів?

І, мабуть, вирішивши, що й так забагато приділив уваги Артемкові, звернувся до мене, як до старшого.

— Вас через річку перевезти?

— Через річку? — здивовано перепитав я.

— А інакше до своїх не потрапите. Фронт уже далеко за містом.

Хлопчина, очевидно, вже не раз перевозив радянських бійців і тепер пропонував нам свої послуги.

Я сказав, що нам переправлятися не треба. Тоді він запитливо оглянув кожного з нас від ніг до голови і, мабуть, тільки тепер помітив, що всі ми в цивільному одязі.

— То ви партизани? — тихо запитав він. Оченята в хлопчика враз спалахнули.

— А ти звідки знаєш?

Хлопець тільки зневажливо чмихнув, не вважаючи за потрібне відповісти.

— Заходьте в хату, — запросив він.

По дорозі я запитав його:

— А тебе як звуть?

— Гриць. Гриць Цибар.

— Цибар?

— Ну, Цибар же.

— А Михайло Цибар не твій брат?

— А чий же? В мене аж вісім братів.

Я знав сім'ю Цибарів — батька, високого, згорбленого дідугана, майстра-теслю на весь район, знав його кількох синів. З Михайлом, що служив у армії лейтенантом, учився разом у школі. Кілька разів ми приходили до Цибарів у гості, і цього малого Гриця я носив навіть на руках.

— А ви звідки знаєте Мишу? — поцікавився Гриць.

— Я й тебе, хлопче, знаю — на плечах возив.

Тепер Грицькові, як кажуть, було без тижня п'ятна-

дцять. Уже в хаті я розпитався, як він потрапив до лісової сторожки. Гриців брат був у Червоній Казармі за лісничого. Коли пішов у армію, до сторожки прийшов Гриць, бо братовій жінці сумно і страшно було в лісі одній з дев'ятирічним Івасем.

Ліс Грицеві сподобався.

— Я все у село збираюсь, а його і на шворці не затягнеш,— жалілась жінка.— Полюбився ліс нашому Грицькові.

Але не осуд і скарги на хлопця чулися в тих словах, а схвалення і гордість за Гриця.

Коли хлопець скинув фуфайку, він одразу став іншим — цибатим, жилавим підлітком з випнутими кризь легеньку ситцеву сорочку лопатками. Хоч був він дуже худий, все ж, видно, фізично здоровий і сильний.

— Ти чого ж такий худючий, парубче? — дружньо запитав я.

За Гриця відповіла братова жінка.

— Бо й хвилини ж не посидить. І спить з розкритими очима.

Гриць і справді не міг посидіти й хвилини. Довго й терпляче він муштрував своїх собак. Старшому кудлатому псу він дав ім'я Адольф, а меншого, чотиримісячного гладкого Бровка, перейменував на Германа. Собаки ніяк не реагували на нові імена, що належали верховодам фашистського рейху. І тільки тоді, коли він кликав їх на ім'я й по батькові — Адольф Сіркович чи Герман Бровкович, — весело крутили хвостами і плигали на груди господареві.

Облишивши собак, Гриць швидко і з явною охотою рубав дрова, потім носив воду, а вже після цього спритно видряпувався на вершечок найвищого дуба, що ріс біля двору. На дубі сидів Гриців племінник Івась, він спостерігав у бінокль за всіма шляхами, що вели до Червоної Казарми.

На дорогах було безлюдно. Але Івась не нудьгував — з біноклем міг просидіти в засаді цілий день, та що день — місяць просидів би.

Згодом Гриць уже кидав на галявині перед двором сторожки гранату.

— Грицю! Для чого ти возишся з гранатами?

Гриць глянув на мене широко розкритими очима, наче я сказав якусь дурницю. В чорних очах хлопця враз спалахнули лукавинки:

— А рибу глушитиму.

Коли сонце схилилось над лісом, ми зібралися на річку.

Відкликавши мене вбік, Гриць довірливо, як до старого друга, зашепотів:

— Ви до мене ще заходьте. У мене і кулемет є закопаний, і гвинтівка чимало. Коли треба — все вам віддам. А багато я за це не візьму — один пістолет.

— А навіщо він тобі?

Гриць знову блиснув на мене великими чорними очима. «Доросла, розумна людина, а простих речей не знаєш...» — говорив той погляд.

Але сказав Гриць не це.

— Та так. Подобається мені пістолет. Та й час тепер, самі знаєте, воєнний. А ми в лісі.

Я пообіцяв хлопцеві обов'язково дістати пістолет, а зброю наказав берегти, бо вона нам справді буде дуже потрібна.

Багряно палав захід; сонце сховалось за верхів'ями дерев; посеред неба, над самою головою, ніжно золотились кучеряві хмари; в непроглядній блакиті зловісно ревли мотори ворожих літаків.

На сході, за річкою, за широкими лугами, тягся під саме небо стовп чорного диму, розбухав угорі грозовою хмарою. Третій день горіло на околиці міста нафтосховище. Їдкий дим стелився й по землі. За густою завісою ми не бачили жодного будинку, лише інколи проривався на хвилину з димової пелени гострий шпиль кам'яної дзвіниці.

Там хазяйнували вже фашисти.

Нас було п'ятеро. Чотири комуністи, залишені райкомом партії для організації партизанської боротьби в тилу ворога, і комсомолец Артем Синиця, якого пестливо звали всі Артемком.

Ми посідали над річкою в густих заростях ліщини, тужливо дивилися на місто, на широкі, придеснянські луги, де в густих кущах чернолозу та лепехи ховались від людського ока блакитно-сріблясті озерця. Раніше в такі погодні серпневі дні тут завжди в надвечір'я снували по лугах заповзятливі мисливці. Тепер тут було безлюдно і тихо.

Важко було дивитись на рідні місця, де промайнула в труді і клопотах неповторна молодість, а тепер лютував ворог. Ще три дні тому сиділи ми в затишній кімнаті секретаря райкому, до запаморочення курили цигарку за цигаркою і говорили, говорили... І коли б не старанно завішені чорним папером вікна, коли б не часті попередження по радіо про повітряну тривогу, можна було б і забути про війну.



Ми сьогодні, перед відходом на довгий час з цих країв, прийшли в Червону Казарму, бо саме сюди мав надійти посланець секретаря райкому з останніми розпорядженнями. Зв'язковий міг з'явитись і з луку, і з лісу. Тому в лісовій сторожці ми залишили вартового.

Сонце вже сховалося за лісом, а навколо ще було видно, небо теплилось багрянцем. Над водою пропливало легеньке білосніжне павутиння — немов починалось «бабине літо».

Раптом нашу увагу привернуло дивовижне видовище. Від самої землі, здавалось, до хмар бушувала й крутила заметіль. І стало від того враз холодно, я здригнувся, протёр очі.

— Дивіться, дивіться! — звівся на коліна Артемко. — Метелиця!

Тепер уже всі бачили ту дивну хурделицю, і в очах у кожного світилося німе запитання.

— Одноденки, — байдуже промовив наш начальник штабу.

— Що це таке? — по-учнівському запитав Артемко, довірливо і вичікувально дивлячись в очі начальника штабу.

— Комахи такі. Тисячу днів живуть личинками на дні боліт та озер, копошаться в багнюці, а потім перетворюються на білокрилих метеликів і ось літають... Один день покружляють, пограються, покладуть яєчка у воду і згинуть...

Тим часом небо на заході розгорілося велетенською пожежею, від якої простяглися золоті блики в усі сторони небосхилу. Снігову заметіль дужими крилами розрізали дикі качки. Я міцніше затиснув у руках автомат і, вже незважаючи ні на що, стежив за вечірнім льотом качок.

Так ми й не помітили, коли до нас підійшов зв'язковий від секретаря райкому. З'явився він не з луку, а з лісу, зустрівся з нашим вартовим біля Червоної Казарми, і той вказав йому стежку на берег ріки.

Я відразу впізнав Павла Хотенка, радісно привітав його.

Павло Хотенко, двадцятирічний юнак, спочатку працював шофером у райвійськкоматі, потім, коли заводною ручкою йому розбило ліву руку, военком залишив його у себе писарем. Павло на перший погляд здавався несерйозною і безтурботною людиною, а насправді був кмітливим і акуратним працівником, одним з тих людей, що швидко і легко можуть подружитися з кожним, з п'ятої хвилини

знайомства переходять на «ти», мають тисячі друзів і жодного особистого ворога. Навіть сам воєнком, жовчний і сердитий стариган-майор, на вустах у якого усмішка з'являлась раніше один раз на рік, та й то на велике свято, якось ніби помолодів у присутності хвацького писаря, весело сміявся, навіть жартував. Ходили всі за Павлом, мов закохані, бо чарував він кожного своїм заразливим сміхом, веселими золотаво-зеленими очима, жартом, задумливою піснею.

— Червоним партизанам — бойовий салют! — хвацько підніс Павло вгору руку і засвітив рівним рядком сніжно-білих зубів. Він був у незмінному синьому галіфе, широкій захисного кольору сорочці і без шапки. М'яке русяве волосся скуйовдилось на високому лобі, на самому тім'ї красувався великий колючий реп'ях. І хоч на круглому по-дівочому рум'яному обличчі грала весела, безжурна посмішка, я, помітивши той реп'ях і забруднені коліна й лікті, відразу здогадався, що добиратись до нас Павлові було не так просто.

Привітавшись з усіма, він підморгнув мені і відвів мене вбік.

Тепер на обличчі у зв'язкового вже не було недавньої благодушності, очі його стали заклопотано-суворими.

— Секретар пішов у підпілля. Мабуть, надовго залишиться в місті. Де — не знаю...

Я дивився на Павла і не впізнавав його.

Переді мною був не той Павло, безжурний співун і баламут, якого я звик бачити.

— Я одержав наказ влаштуватись на роботу. — Трохи помовчавши, Павло глухо додав: — У поліцію...

Потім він дістав з маленької кишені свого галіфе складеного папірця. На аркуші з школярського зошита в клітинку вишикувались стовпчики арифметичних прикладів. Це був лист від секретаря райкому.

— Пошту від секретаря одержуватимете через сад дослідної станції. Пам'ятаєте, там у саду, біля самої річки, є стара груша?

Я довгий час працював на дослідній станції і, безумовно, знав там не лише цю грушу, — знав кожне дерево.

— Ось там, у старому дуплі, братимете такі ж листочки і кластимете свої.

Ми повернулись до товаришів. Павло відразу ж став тим самим Павлом, яким був завжди. Він почав квапливо прощатися з хлопцями.

— Ну, бувайте, орли, — тиснув руку кожному. — Йду

до самого чорта в зуби, браточки. Якщо злопає — не забудьте пом'янути Хотенка добрим словом. Та не жалійте перцю фашистам, а за мною діло не стане. Буде, буде в Гітлера-бандиста морда бита!

Весело розсміявшись, прощально змахнувши рукою, Павло зник у кущах.

На землю спадали сутінки.

Ми повернулись до лісової сторожки. Я хотів був ще побачитися з Грицем, але малий Івась повідомив, що його невгамовний дядько пішов на річку ловити рибу і повернеться хіба що на світанку. Так і пішли ми, не розпрощавшись з ним, і вже скоро взнали про подію, що сталася того вечора в Грицевому житті.

А трапилось таке.

Тихо насвистуючи і пильно вглядаючись у вечірні сутінки, Павло йшов понад річкою. До схованого ним в осоці баркаса було далеченько. І він шукав на березі випадково залишеного човна, дивився, чи не виїде на річку рибалка.

Скоро, справді, він побачив те, що шукав. Попід берегом, торкаючись човном високої осоки, тихо веслував хлопчина. То був наш Гриць.

Павло окликнув рибалку.

— Гей, козаче, давай до берега!

Гриця здивував такий тон. За ці дні він перевіз уже не одного такого «пасажира», але ті не наказували так зверхньо, а, навпаки, просили допомогти.

— Що тобі? — озвався Гриць.

— Прав до берега.

Грицеві на цей раз така різкість навіть сподобалась. «З перцем, видати, парубок, — подумав. — Такий не пропаде...»

Протиснувся осокою до берега.

— Гутен таг! — привітався Павло, ласкаво посміхаючись до Гриця.

Та посмішка не зробила бажаного впливу на хлопця. Грицеві не сподобалось, що незнайомиць без зброї, просто-волосий і привітався по-німецькому.

— Ну, що тобі? — недружелюбно запитав Гриць, слід-лоба оглядаючи Хотенка.

— Рибалиш? — ніби й не почув той запитання.

— А тобі що?

— Майн герц! Який ти сердитий, друже. Своїх не впізнав, чи що?

Дуже своєчасно поставив це питання Хотенко, бо Гриць

уже вирішив одштовхнутися від берега. Тепер він пильно вдивлявся в незнайомого. Враз майнув здогад: «Це ж, мабуть, радянський розвідник».

А Хотенко, певно, помітивши, що рибалка хоче від нього відчепитись, став однією ногою в човен.

— Перевези, майн герц!

Павло знову ласкаво посміхнувся рибалці, і на цей раз посмішка подіяла.

— Сідай, перевезу.

Грицеві захотілося чомусь похизуватись перед незнайомцем:

— Не вперше.

Коли виїхали на бистрину, Павло сказав:

— А ти, бачу, хлопче, з характером.

Гриць промовчав. Лише через хвилину запитав:

— До своїх пробираєшся?

Павло теплими очима глянув на хлопця. Він добре розумів, кого перевозив той раніше, за кого приймає його, Павла. Хотілося сказати ласкаве слово подяки цьому чорноокому, не по літах серйозному хлопчині, але в цей час у голові промайнула інша думка. Дуже вже довірливий цей хлопчина. Треба його застерегти, бо так він може потрапити на вудочку провокатора.

Хотенко згадав, що, можливо, завтра він стане поліцейським чином, і лукаві бісики заплигали в його золотавих очах. Якими очима глянув би на нього цей хлопець завтра, побачивши його в поліцейській формі?

Придивляючись у сутінках до виразу хлопцевого обличчя, запитав:

— Ти в Червоній Казармі живеш?

— А що? — насторожився Гриць.

— Та нічого. Тільки партизанів там у тебе повно.

— Яких партизанів? — зіщулився хлопець.

Павла мов чорт під'юджував. Раптом, уявивши себе в ролі поліцейя, він вирішив перевірити, як це сприйматимуть люди.

— А ти червоних солдатів теж перевозиш?

— Нікого я не перевозжу, — сердито буркнув весляр.

Бачачи, що потрапив у саму ціль, Павло потішався над хлопцем.

— Говори, майн герц, говори...

— Ну й перевозжу. А тобі що? Сидиш у човні — і сиди.

Павло хмурих брови, а в очах танцювали чортики.

— І ти думаєш, що перевозиш тільки своїх?

— Хто просить, того й перевозжу.

Гриць відповів похмуро, здогадуючись, що до його човна на цей раз потрапила небажана людина. Весло застрягло в руках.

- Та-ак... - насмішкувато протяг пасажир, зручно простягнувшись на свіжому сіні. Ось приїду до себе в поліцію — розкажу про все, що бачив...

Грицеві здалось, що причулись йому ті слова. Так ось, значить, хто побував у Червоній Казармі! Ось кого він перевозить...

— Дивитись, майн герц, дивитись треба, кого перевозити...

Грицеві в обличчя враз ударив гарячий струмінь крові, незчувся, як запитав:

— Німцям, значить, служиш?

Павло поворухнув бровою. Його радував гнів цього хлопчика. Він вирішив обов'язково подружитися з рибалкою і попередити його про можливу небезпеку. А поки що відповів:

— Хто платить, тому й служим.

Ненавистю й рішучістю спалахнули в Гриця очі. Він тепер був упевнений — цей червонопикий, що вивернувся, як пан, у човні і нахабно посміхається, — фашистський запроданець, який побував у сторожці, про все довідався і зараз їде..

Серце Гриця глухо калаталося, він згадав, що в кишені лежить заряджена граната, і подумав: «Так не доїдеш же ти, зраднику».

Рвучко потягся рукою до кишені.

Павло тільки тепер зрозумів, що зайшов далеко, і схопився на коліна.

— Ти що?

Але Грицеві вже дійшло до свідомості, що з гранатою нічого не вийде. Так тільки човна позбудеться. Він пружно зірвався на ноги і високо над головою заніс весло.

Розгойданий двома тілами, невеличкий човен захитався з боку на бік і перевернувся. Удар весла розрізав зеленаву хвилю.

Випливши на берег, Гриць затих під кущем. Довго прислухався і вдивлявся в протилежний берег. На річці було тихо. Тільки далеко в місті раз по раз чулися глухі вибухи. Виблискуючи проти молодого місяця мокрим днищем, серединою річки повільно плив за течією перекинутий човен.

Було вже темно, коли Гриць повернувся в сторожку.

Побачивши його, мокрого, тремтячого від холоду, невістка з подивом запитала, що з ним трапилось.

— Прикінчив одного гада,— глухо відповів Гриць.

І більше в той вечір ні невістка, ні Івась не почули від Гриця й слова.

## КІНЕЦЬ ЧЕРВОНОЇ КАЗАРМИ

У січні наш партизанський загін знову повернувся в рідні краї і зупинився в глухих лісових хащах кілометрів за двадцять п'ять від Червоної Казарми.

За кілька днів перед цим землю покрити глибокий сніг. Партизани розчищали площадки для побудови зимових приміщень.

Тепер у партизанському загоні налічувалось понад триста бійців, добре озброєних і обстріляних. Отож будувати треба було не одну землянку чи барак, а ціле партизанське місто. Поки партизани влаштовувалися і освоювались на новому місці, я зайнявся іншою справою.

Взявши з собою трьох чоловік, я пішов у місто, бо вже довгий час ми не мали ніяких відомостей від секретаря районного партійного комітету.

До Червоної Казарми, так само як і того серпневого дня, ми підійшли на світанку.

Тільки на цей раз не вибігла нам назустріч собача зграя.

Купу цегли та недогорілі головешки закидало глибоким снігом, і лише добре приглядівшись, ми впізнали те місце, де була колись Червона Казарма.

Ми мовчки стояли на пожарищі, покvapливо курили, і кожен з нас думав своє. В моїй пам'яті постав Гриць Цибар — жвавий, моторний, з чорними, як вуглинка, блискучими очима.

— Де ж Гриць? — ніби вгадавши мої думки, заговорив Артемко.

З нами був дід Прохор, знаменитий партизанський провідник, чоловік, що знав ці безмежні ліси, як свої п'ять пальців, бо пройшов їх не раз з кінця в кінець з мисливською рушницею. Пихнувши люлькою, дід Прохор зауважив:

— І тут показав гаспид.

Зимовий ранок підкрався несподівано, стало зовсім видно. Відірвавшись поглядом від руїн Червоної Казарми, ми подивились через засніжені луки на місто. Воно ледь-

ледь виднілося, і ми більше його відчували, ніж бачили. В кожного болем стиснулось серце — так близько і далеко було від нас рідне місто!

Днювати зупинились у лісі. Відійшовши на кількасот кроків від Червоної Казарми в гущавину, розгребли ногами сніг і розклали вогнище. Довелось чекати вечора — тільки тоді можна буде рушати до міста.

Біля вогню було тепло, і ми навіть могли по черзі спати, скулившись на постелі із соснових гілок.

Хоч зимовий день і короткий, але коли сидіти ось так без діла та ще й сторожко поглядати в усі боки, тягнеться він нестерпно довго. Вже тільки тоді пішов час швидше, коли розговорився дід Прохор.

— А то, бувало, підемо з дідом на тетеруків. Це тепер у наших лісах рідко побачиш тетерука чи глухаря, а за моєї молодості було їх, як вороння.

Артемко й дрімати перестав, рота розкрив, слухав.

— А він великий, тетерук той? — поцікавився.

Прохор Іванович не поспішав відповідати. Узяв з вогнища вуглину, поклав у люльку, притиснув товстим, схожим на копито нігтем великого пальця, кілька разів затягнувся, аж завищало й захлипало щось у люльці.

— Тетерук ще так собі, а ось глухар на п'ять і на шість кілограмів буває. Звалиш, бувало, трьох-чотирьох — піт з тебе рікою пополлеться, поки додому донесеш.

— А як ви їх, діду, стріляли? — горять очі у Артемка.

— Стріляти — то не мудре діло. Впіймати живим — от справжній інтерес.

— Живим? — округлює очі Артемко. — Як ви його спіймаєте?

— То штука проста, — хрипить дід люлькою.

Артемко присувається ближче до Прохора Івановича, довірливо заглядає йому у вічі.

— До самого вечора сидить він, тетерук тобто, на дереві, обдувшись. А ти теж сидиш ось так, як ми зараз, пильнуєш. А почне темніти, тетеруки враз, як грудки, — бух, бух у сніг, і — мов крізь землю.

Мені причулися чийсь голоси, що долинули від Червоної Казарми. Я звівся на ноги і тихенько відійшов од вогнища.

Навколо тиша. Тільки чути, як продовжує Прохор свою розповідь.

— Тоді вночі запали смолоскип, бери нерітку і йди по снігу. Тетерук-косач виривається з-під снігу, засліплюється від вогню, а ти — не зівай! — накривай неріткою.

— Та ну! — дивується Артемко.

Дід Прохор щось говорить знову, але мене вже не цікавить дідова мисливська бувальщина-небувальщина. Я запримітив біля закиданого снігом комина якісь постаті і, міцніше стиснувши автомат, рушив на пожарище. Спіткнувся об покритий снігом обгорілий пеньок, мало не поточився в сніг, заgrimів зброєю.

Незнайомі жінки підняли голови і круглими, як у птаха, очима втупились у мене. Одна з них повільно сіла на сніг.

— Добрий день! — привітався я, наблизившись до жінок.

Вони не відповіли, дивились на мене запитливо-переляканими очима.

— Звідкіля ви, громадянки? — поцікавився я, не знаючи, з чого почати розмову.

І тоді молодша, безвільно опустивши руки, немов прокинулась від важкого сну, поворушила посинілими губами, десь біля самих очей у неї заграла легенька посмішка:

— Товариш Хрущ?

Від несподіванки я стріпнувся, уважно придивився до жінки. Вона, певне, була знайомою, коли знала моє прізвище. Але хоч уважно і довго я вглядався в бліде, худорляве обличчя, все ж не міг пригадати, чи доводилось коли бачити цю жінку.

— Та невже це ви, товаришу Хрущ?

— Так, Хрущ. А хто ви?

Жінка не відповіла на запитання. Вона кинула радісний погляд у бік своєї подруги і роземіялась:

— Чого ти злякалась, Катерино? Це ж товариш Хрущ. З райпарткому...

Катерина зажмурилась, немов проти світла, по тонких посинілих губах пробігло щось на зразок посмішки.

— Ох і злякалась же я, — прошепотіла вона, підводячись.

За хвилину жінки стояли поруч і, охоче відповідаючи на кожне моє запитання, з цікавістю оглядали мене з усіх боків.

— А ви, еге ж, не впізнали мене, товаришу Хрущ? — допитувалась молодша. — І в хаті ж у нас були до війни. І в президії разом сиділи на Восьме березня. Я дружина Якова Гергелика. Пам'ятаєте секретаря сільради в Гущині?

Тільки тепер я впізнав цю жінку. Минуло не більше



двох років з того часу, як проводив я в селі Гущині збори жінок у день свята. Була вона тоді не худорлявою і вилицюватою, а сміхотливою, круглолицьою жінкою з кучерявою білою зачіскою, схожою на віночок з кульбаби.

— А де ж ваш Яків? — запитав я.

— Та де ж — вдома. Сидить, як ховрах у норі.

В очах у молодої жінки засвітилися насмішкуваті вогники, в голосі почулись глузування і зневага до Якова.

На захист секретаря сільради стала Катерина:

— Даремно ти так про Яшу. Він в активі був — зрозуміло, що чоловікові страшно.

— Страшно? Я скільки йому говорю — ходімо в ліс, у партизани. Так йому і дома страшно, і в партизани йти страшно і... все йому страшно.

— Ну, не всі ж такі хороші, як ти, Параско.

Катерина ображено стиснула тонкі злі губи, незадоволено насупила рудуваті ріденькі брови. І тепер я в ній впізнав самого Якова Гергелика.

— Ви сестра Якова?

За Катерину відповіла Паша:

— Сестра. В неї зараз ми живемо. З Гущина переїхали в їхнє село, в Ободинці — ось там за річкою.

— А чого ви сюди забрались? — поцікавився я.

— По цеглу. Яша хоче в погребі пічку зробити, бо там сиро і холодно! А він майже не вилазить з погреба.

Очі в жінки знову блиснули насмішкувато, а в голосі прозвучала гірка іронія:

— Чого доброго, ще підземне місто побудує мій чоловік.

До нас підійшли мої товариші. Жінки, побачивши озброєних людей, що вийшли з гущавини, на цей раз не злякались, а навпаки, очі їх засяяли ще більшою радістю.

— Та ви не один, товаришу Хрущ? — У Парасчиному голосі я почув захоплення.

— Нас у лісі чимало...

Дід Прохор, який знав, мабуть, усіх людей у районі, дружньо привітався до жінок. Здавалось, що він оце тільки вчора з ними бачився десь на районній нараді чи в полі.

— А здоровенькі були, молодички! Чи не на полювання ти вийшла, Катерино?

— Еге ж, на полювання. Діду Прохоре! — враз кинулась Катерина до старого. — То ви в лісі? А в нас чутки такі ходять, ніби спіймали вас та й повісили.

Дід Прохор задоволено сміявся, по-молодецькому розправляв свої сиві кущуваті вуса, погладжував цапину борідку.

— Були й повісили, були й розстріляли... Та швидше язика ті погниють, що дурниці такі про старого партизана плещуть, ніж я загину.

— Та хто ж плече — староста. На зборах говорив. Каже: хто піде в партизани — буде йому те, що Бабенку Прохору...

— А ви не здавайтесь на провокації,— повчав Прохор. Потім запитав у жінок:

— А Казарму коли спалили?

— Восени,— відповіла Катерина.

Я теж зацікавився долею Червоної Казарми. Особливо мені хотілося знати, що сталося з Грицем та його родичами.

Катерина розповіла.

— Від нас було дуже добре видно, коли Казарма горіла. Як смолоскип, спалахнула. Та й те ж сказати — дерево смоляне, сухе. Під'їхали, кажуть, до Казарми дві машини з тими навіженими, ну, а там лісник був партизан чи, може, й так хто із партизанів, а тільки з Казарми й посипались гранати в машини. Я сама не бачила того — люди розповідали: запалала машина, і фашистів було багато вбито й поранено. І кажуть, ніби гранати ті кидала лісничиха.

Катерина обвела всіх очима. В них світилась гордість за ту сміливу жінку.

— Під'їхали потім ще машини, оточили фашисти Червону Казарму та й запалили з усіх боків. Кажуть, ніби всі, хто був у сторожці, живцем згоріли...

Ми стояли мовчки, вражені розповіддю про страшний кінець Червоної Казарми. Дід Прохор, покректуючи, набирав тютюном люльку, зосереджено дивився вниз.

— Так гранатами, кажеш, зустріла лісничиха?

Я здогадувався, хто кидав під машини гранати. Безумовно, не лісничиха. В моїй уяві вплив далекий серпневий ранок і худорлявий веселий хлопчина, який так мені запав у серце.

## ЯКІВ ГЕРГЕЛИК

Уночі подув вітер, розігралася хурделиця.

Ми без перешкод підійшли до самого міста, пробралися в знайомий сад. Я швидко відшукав потрібну грушу,

знайшов папірці і поклав у партизанську поштову скриньку свого листа.

Через якийсь час ми вже спокійно відпочивали за рікою в долині, прихилившись до стовбурів старих трухлявих верб.

Вітер ставав усе сильнішим і сильнішим. Нас оточувала безпросвітна темрява; холодні дрібненькі сніжинки люто сікли по обличчю, залітали за комір, в рукава.

Трохи відпочивши, ми рушили далі.

Йти було важко. Сердиті пориви вітру мало не збивали з ніг, по дорозі раз по раз траплялись такі великі снігові кучугури, що через них важко було пробиратися.

Але така погода ніколи не засмутить партизана-розвідника. Навпаки — можеш бути певен, що ніхто тоді не ув'яжеться по твоєму сліду.

Поглядаючи на миготливі стрілки компаса, я правим плечем пробивав снігову заметіль.

Час від часу я зупинявся, щоб подивитись, чи не збились з дороги мої товариші. Тільки переконавшись, що розвідники йдуть за мною, я знову рушав уперед.

Коли б не снігова заметіль, певно, розвиднілося б. Вже давно мали прийти до лісу, а його все не було. І раптом сніг став глибоким, по пояс, і я швидко напшовхнувся на якусь загрожу.

Ми потрапили у незнайоме село.

Пройшовши трохи попід загорожею, вийшли на дорогу. Зрадливий ранок з кожною хвилиною все більше розсував снігову завісу.

На придорожньому стовпі дощечка, на ній напис двома мовами: «Ободинці».

Від Ободинців до лісу — п'ять-шість кілометрів, а в нас уже не було сили, щоб пройти й шість кроків.

— Що ж, — сказав Прохор, — підемо в гості до Геггеліка. Запрошували ж...

Справді, вчора не прощання і Паша, й Катерина дуже нас запрошували заходити до них у будь-який час. Ми обіцяли при нагоді навідатись, не сподіваючись, що ця нагода трапиться так швидко.

Вже зовсім посіріло надворі, коли ми вступили до Катерини в двір. На легкий Прохорів стук озвалися швидко:

— Хто там?

— Свої, Катерино, відчиняй.

— Хто?

— Та я, Прохор.

Довго вишкрібали ми з старим Прохором льодяні бурульки з вусів та бороди. В хаті було холодно, але нам здавалося, що ми потрапили в жарко натоплену лазню. Поки вибили сніг та лід з одягу, поки оговтались трохи після важкої дороги, надворі зовсім розвиднілось.

Вітер трохи стих, вже не крутило так дрібним снігом, але завірюха ще не втихомирювалась.

Ми якось і не помітили, звідки і коли в хаті з'явився чоловічок з великою рудувато-попелястою скуйовдженою кучмою, зарослий миршавою борідкою і котячими вусами. Витираючи брудним кулаком сльози, що котились з маленьких жовтих очей, він підступив до мене.

— Здрастуйте, товаришу Хрущ? Га? До чого довели нас паскудні фашисти! Не впізнаєте?

Чоловік був у фуфайці, старих ватяних штанах, у валянках, що, мабуть, колись були білими. На всьому його одязі були видні масні сліди землі — відразу здогадаєшся, що людина жила довгий час у підземеллі.

Не відразу я впізнав у цьому жалюгідному створінні колишнього секретаря Гущинської сільради — Гергелика. Вірніше, здогадався, бо коли б зустрів його десь на вулиці чи в лісі — нізащо не сказав би, що це він.

Паша з докором і глузливим усміхом дивилась на чоловіка. Видно, їй було боляче, що найближча, найрідніша людина дійшла до такого жалюгідного стану.

Гергелик жалібно і вибачливо глянув на дружину, — мов дитина, яка завинила перед матір'ю і мовчазно чекала прощення.

А я тим часом пригадав цього чоловіка, яким він був за мирного часу, коли ніяка небезпека, навіть тінь якоїсь загрози не нависала над Яковом Єгоровичем Гергеликом. Жив він тоді, мов метелик, безтурботний, всім задоволений, носив широкий білий костюм і пиховито сидів за сільрадівським столом або мчав кудись по селу на велосипеді, не відповідаючи навіть на привітання колгоспників. Тільки білі поли піджака лопотіли на вітрі. Говорив він з людьми зверхньо, презирливо кривлячи лівий куток рота, часто покрикував на підлеглих.

А ось зараз... Нависло над країною горе, скоїлася з Гергеликом біда — і поблякли його блискучі крила, він весь полиняв, обм'як, перетворився на сіро-попелясту лялечку з золотистими вусиками і зарився в землю.

Я цілком зрозумів, яке почуття гнітило розумну і сміливу Пашу.

— Ну, як життя, товаришу Гергелик? — запитав я бадьоро, хоч і розумів, що це питання ні до чого. Адже й так було видно, що життя Якова не було красним.

— Та яке життя, Андрію Володимировичу? Яке життя, товаришу Хрущ! — з трагічними нотками в голосі охоче заговорив Гергелик. Голос у нього став тоненький, верескливий, з помітною простудинкою. — Життя — гірше вигадати не можна. День прожив — і добре. Переночував — і слава богу.

Згодом Яків заговорив рівніше, розважливіше:

— Воно як кому. Інші пристосувались і живуть. Раніше вони і в активах ходили, і в сільраду їх обирали, а вони — нічого. А я, товаришу Хрущ, — ви мене знаєте, — я так не можу. Поскільки я секретар і поскільки я до кінця відданий Радянській владі — я пішов у підпілля. Сиджу в погребі, а ворогу не здамся...

Втрутилась у розмову Катерина:

— Та кому ти потрібний, Якове? Виходив би ти на люди... Таких, як ти, не займуть...

Гергелик згорда зиркнув на сестру, і по тому погляду, зверньому і зневажливому, я на мить впізнав у ньому риси колишнього Якова Гергелика, секретаря сільради.

— Розумієш ти! Саме на таких, як я, й полкують... Вони знають, кого треба боятись, хто їхній ворог!..

— На жаль, не вони тебе бояться, а ти їх, — вколола чоловіка Паша.

— А справді, — запитав я, — чому ви, товаришу Гергелик, не йдете в партизани?

Яків низько повісив голову. Носком валянка намагався відірвати від підлоги якусь смітинку.

— Бачите, яка справа... Справа така, що їхнє поки що зверху. Гітлер наступає. А коли так — яка ж користь з того, що підеш у партизани? Уб'ють тільки та й всього. А ось коли наші поженуть їх назад... отоді вже й я.

Дід Прохор зразу презирливо чмихнув, а потім заговорив сердито:

— А я тобі так скажу, Якове, що коли наші поженуть назад фашистів — не буде тоді потреби в твоїй допомозі. Ти зараз допоможи...

— Е, зараз...

Я зрозумів, що з Гергелика не буде вояки. Таких боягузів у партизанах не люблять. У мене пропала охота говорити з цією людиною, і я, користуючись тим, що в хаті було видно, взявся за листи від секретаря райкому.

Поки Катерина та Паша варили сніданок, поки дід Прохор сперечався з Яковом, я розшифрував обидві записки.

З них я довідався, що секретар райкому живий-здоровий, діє успішно і попереджає, що в партизанський загін гестапівці заслали двох шпигунів. Про це секретар писав у записці, датованій минулим місяцем.

Я пригадав майже всіх, хто прибув за цей місяць до нас у загін. Прийшло багато людей, хороших, відданих. Ми приглядались до кожного з них і нікого не могли запідозрити в зраді. А виявляється, що серед них були вороги.

Ні прізвищ їхніх, ні навіть зовнішніх прикмет секретар райкому не передавав.

Я задумливо глянув у вікно. Надворі куріло, вітер крутив густим лапатим снігом. Мені захотілось відразу ж іти в загін, бо тлозна, що могли зробити за цей час ті двоє... Але я лише зітхнув. Удень виходити в дорогу, навіть і в завірюху, було небезпечно, до того ж ми були стомлені й голодні...

Гергелик розмовляв з Прохором, а Артемко з молодим партизаном-орловцем дрімали біля припічка.

Жінки по черзі вартували на подвір'ї, пильно роздивлялись навколо. Але ніяких ознак небезпеки в селі не було помітно.

День похилився на вечір. Вітер майже затих, ледь-ледь сніжило. Я був упевнений, що перебудемо в Катерининій хаті щасливо. Та помилився. Саме в той час, коли ми вже почали збиратись в дорогу, в хату вбігла пополотніла Паша.

— Оточують...— тихо, але твердо сказала вона.

Перший значення цього слова зрозумів, мабуть, Яків. Неголосно, якимось по-собачому виснувши, він закрутився перелякано по хаті, никнув в один куток, у другий, а потім враз щуром шмигнув в отвір підпідчя.

Я виглянув у вікно. З усіх боків хату оточували озброєні постаті в чорних і зелених шинелях.

## НЕСПОДІВАНА ДОПОМОГА

Коли починається бій, тоді час пливе непомітно. І чи годинами тягтиметься стрілянина, чи триватиме всього кілька хвилин, все одно після здаватиметься, що бій цей тривав вічність.

Важко партизанові в нерівному бою, коли він заздалегідь бачить свою приреченість. У таких випадках боягузи, такі як Гергелик, намагаються десь сховатись під піччю, слабодухі піднімають руки вгору, здаються на милість ворога, щоб потім померти страшною і ганебною смертю. Хоробрі ж і стійкі б'ються на смерть. І завжди, інколи навіть власною смертю, перемагають ворога.

Дід Прохор глянув у вікно і прицмокнув язиком.

— О, та до біса її, цієї погані,— пробубонів сам до себе. І зиркнув у мій бік.

— До темноти треба триматись — інакше не вийдем.

Артемко і орловець Сисоєв уже стояли біля вікон, тримаючи зброю наготові. Жінки, видно, не знали, що робити. Паша для чогось вдягала потертого кожушка, а Катерина бігала очима по хаті, немов когось шукаючи.

— Двері замкнула? — запитав я Параску.

— Ой, і не пам'ятаю...

— У вікна не висуватись,— наказав я партизанам і вийшов у сіни.

Сінешні двері хоч і були зачинені, але не замкнені.

Я поспішно взяв двері на засув, звів пістолет і припав оком до щілини.

До порога підбігло двоє у чорних шинелях, видно, старші чини поліції. Один з них, низенький, гракуватий, сміливо взявся за клямку дверей. Переконавшись, що вони замкнені, замахнувся прикладом.

Другий спинив його.

— Чекай. Запропонуємо здатись.

— А може, тут і немає нікого? — в нерішучості опустив гвинтівку гракуватий.

— Сам староста бачив, треба обережно.

Гракуватий, поморщивши сизого носа, знову заніс над головою гвинтівку:

— Раз мати родила, раз і помирать!

Я навіть посміхнувся внутрішньо, бо він так безпомилково відгадав свою долю.

Важкий удар захитав двері.

— Здавайтесь! — вигукнув другий, підійшовши до вікна.

З хати пролунав одинокий постріл. Так стріляти міг лише дід Прохор. На мить застиг перед дверима з занесеною для удару гвинтівкою гракуватий. Я приставив пісто-

лета до щілини і натиснув на спуск. Тільки й помітив, що схитнувся поліцай,— як повалився він на зомлю, я вже не бачив.

А далі все пішло, як буває в усякому бою. Вороги стріляли в нас, поливали роєм куль кожне вікно, сипалась цегла з комина, відлущувалась крейда від стін; ми стріляли зрідка, але влучно, то з одного вікна, то з другого, то з сінешніх щілин, то з віконечка в комірчині. А час собі йшов, і вже непомітно почало сутеніти.

Розривною кулею була вбита Катерина.

Коли згодом фашисти трохи зменшили вогонь, ми вирішили вийти з оточення.

Перш за все нам треба було зайняти погрібник, розташований на півдорозі до хліва. А там далі поза хлівом, поза сусідніми хатами можна було спробувати вийти з села. Першим кинувся з сіней Сисоєв. Він не добіг до погрібника кроків три чи й менше. Ворожі кулі звалили його наповал.

— Застукали нас не на жарт,— крутнув головою дід Прохор. Він машинально дістав з кишені люльку, почав набивати тютюном.

— Покурити, щоб дома не журились.

Пильнуючи за ворогами, ми не помітили, як з сіней кулею хтось викотився на сніг і по глибоко втоптаній стежці поповз до Сисоєва. Відразу ж ворожі кулі збили біля нього снігову пилюку, але людина, не піднімаючи голови, кротом повзла далі. То була Паша, Гергеликова дружина. Вона доповзла до вбитого і взяла з його руки автомат.

За мить вона була вже в цегляному погрібнику.

— Якове! — покликав Прохор. — Вилазь, подивись он, як твоя жінка воює.

Яків справді виліз з-під печі. На ньому, як кажуть, лиця не було,— одні круглі, на смерть перелякані очі, та ще руде волосся щетинилось в усі боки.

— Бож-же мій! — скиглив він. — Бож-же мій!

— Не поможе милий боже, восковая свічка,— протяг Прохор, виглядаючи в вікно.

— Ага, знову завертілись, гади.

Він послав у вікно коротку чергу.

В хаті було повно диму, він клубочився під стелею, тоненькими стрічками тягся у вікна, в яких не лишилося жодної цілої шибки.

— Ще з годину треба протриматись,— сказав спокійно Прохор після того, як вороги на хвилину при-



пинили скажену стрілянину у відповідь на його постріли.

— Артемку, ти живий? — гукнув Прохор до хлопця, що мовчки чатував біля напільного вікна.

— Як завжди!

— Молодець! Привчайсь! Це тобі не на тетеруків полювати.

Фашисти раптом припинили обстріл. Аж дивно було, що враз після такої стрілянини настала тиша. Я зрозумів, що ворог вирішив піти на якусь каверзу, і намагався побачити, що робилось у ворожому стані. Але вечірні сутінки вже все сховали з-перед очей.

— Капость якусь затівають, — у відповідь на мої думки озвався Прохор. Він смачно потягував свою любиму люльку.

— Може, вони підуть? — з надією в голосі запитав Гергелик.

— Постріляють трохи та й підуть. А що їм тут робити, — заспокоїв господаря Прохор.

Саме в цей час почувлись два глухі постріли, а повз вікна прошмигнули й упали на хату дві крилаті жарптиці. Знову постріли, і знову вогняні спалахи над хатою. Надворі враз посвітлішало, зазолотився сніг на хліві.

— Запалили з ракетниць, гади, — сердито сплюнув дід Прохор.

— Що запалили? Де? — допитувався Гергелик.

До сіней прожогом влетіла Паша.

— Горимо! Хата горить! — гукнула вона.

Яків обхопив обома руками кошлату голову, навприсядки закульгав по хаті.

— Боже мій!.. Що ж тепер робити?

На вулиці враз спалахнула дика стрілянина. Прислухавшись, я зрозумів, що стріляли не по нас. Схоже було на те, що наші обложники самі потрапили під вогонь невідомого противника, який ударив їм у спину.

— Тікають! Тікають! — закричав на всю хату Артемко.

Хата палала смолоскипом, а ми всі думали, як вирватись з цієї вогненної домовини. Одній Катерині було до всього байдуже — вона, здавалось, присіла на хвилину біля посудника та так і заснула назавжди.

Дим від пожарища тягнувся довгим чорним помелом у поле через городи. Гаятись не можна було ні хвилини. Я наказав своїм товаришам і подружжю Гергеликів виска-

кувати вслід за мною у напільне вікно і під прикриттям диму відходити в поле.

В одну мить я з головою сховався в глибокому заметі снігу. Мало не на мене звалився Артемко. Ми поповзли від палаючої хати.

За допомогою діда Прохора Паша насилу виштовхнула з вікна оторопілого Гергелика і потягла його за рукав слідом за нами.

Відповзши кроків на п'ятдесят від палаючої хати, я прислухався до того, що творилось навколо. На подив, стрілянина весь час віддалялась,— видно, хтось погнав наших переслідувачів.

Ми звелися на ноги, вийшли з димової завіси. Тільки Якова, як щура з темряви, Паша ніяк не могла витягти на світло.

— Хто це їх міг так налякати? — дивувався Прохор.— Невже наші хлопці?

Яків, почувши ці слова, покійрно пішов за Пашею.

— Наші? — заглядаючи в рот дідові, питався він.— Невже наші! О, дивіться, як тікають.

Ми тепер добре бачили, як освітленою пожежею вулицею, що круто здіймалась угору, покvapливо тікали наші вороги.

Яків крізь сльози сміявся від радості:

— Ага, маєте! Ех, якби мені гвинтівка...

У цей час біля палаючої хати почувся чийсь голос:

— Гей, товариші! Чи є хто живий у хаті?

Ми радісно здригнулись. Та й хто не здригнеться, коли в найтяжчу, смертельну годину раптом почує до болю рідне й знайоме слово «товариші»!

— Товариші! Чи є хто тут живий?

Велетенська постать незнайомої людини наблизилась до вікна, з якого вже вилітали довгі червоні язики полум'я, схопилась руками за тліючі лутки, щоб плигнути у вогняне пекло. Так ризувати життям міг лише свій, лише друг.

— Ми тут, товаришу! — гукнув я.

Велетень відскочив од вікна, схопився за зброю.

— Ви хто?

— Ми — з хати... А ви хто?

— Партизани...

— Друзі?

Ми пішли назустріч один одному. При мерехтливому світлі пожежі я побачив у незнайомого на шапці червону партизанську стрічку.

Мовчки ми подивились один одному в вологі радісні очі і міцно, по-солдатськи, обнялися.

— Спасибі за допомогу.

## МОРЯК БЕРЕГОВЕНКО

Згодом біля пожарища зібрались усі партизани невідомого загону, що так вчасно допомогли нам у біді. Їх було чоловік з десять.

Командир підійшов останнім. Він хвацько і разом з тим недбало відкозиряв:

— Командир морського партизанського загону старшина першої статті Береговенко.

Я з подивом дивився на високого, трохи зсутуленого чоловіка з короткими білявими вусиками і пронизливими сірими очима. Він був одягнений незвичайно: легкі ваялки-унти з оленячої шкіри, синє галіфе з голубими лампасами, напіврохристаний бушлат, з-під якого виглядав смугастий тільник. На голові була посаджена набік старенька безкозирка з полинялим написом: «Ястреб». Сам Береговенко, круглолиций, горбоносий, теж нагадував настороженого яструба.

Моряк посміхнувся, а очі його так і бігали в усі боки.

На його великому золотому зубі, що займав, здавалось, піврота, грало і вигиналося полум'я нічної пожежі.

«Хлопець, видно, бувалий, обережний», — з задоволенням подумав я, але все ж відрекомендувався не своїм власним прізвищем, а кличкою:

— Командир Степан Кравець.

Береговенко, як здалося мені, з недовірою глянув на мене і підморгнув:

— Влопались?

Я розсміявся, згадавши, як справді негадано ми влипли в зовсім не смішну історію.

— Важко було б нам, коли б не ви.

Береговенко ніби й не почув цього зауваження.

— Ви з загону Хруща?

— Так. А ви звідки знаєте про нього? — намагаючись говорити якомога спокійніше, поцікавився я.

— Добрі діла летять без крил.

До нас тим часом підходили селяни.

Тільки тепер я зрозумів, чому Береговенко так легко відігнав ворогів від палаючої хати. В багатьох селян були гвинтівки, мисливські рушниці.

До мене підступив сивобородий чоловік.

— Здрастуйте, Андрію Володимировичу. Гляньте-но, яку армію вам привів.

Я впізнав у сивобородому Криворотька, колишнього завгоспа колгоспу.

— Здрастуйте, Прокопе Антоновичу. Я вас і не впізнав відразу.

— Думали, що Криворотько юнак? А воно відпустиш бороду — і відразу твої роки знати. Та й вас, товаришу Хрущ, нелегко впізнати. Борода, як в Ісуса Христа.

Навколо почувся веселий доброзичливий сміх. Посміхаючись одними очима, підморгнув Береговенко, дружньо ударив мене по плечу:

— Йч ти який. Недовірливий, значить.

Я нічого не відповів Береговенку — мені чомусь не сподобалась його роблена манера підморгувати.

В загоні Береговенка був, крім нього, лише один моряк, мовчазний і похмурий, виряджений ще химерніше від свого командира. Решта були жваві хлопці з міського тартака.

Роздобувши кілька підвід, наш загін рушив у напрямку великого лісу. Ми з Береговенком сиділи на передніх санях. Мені дуже хотілося знати, хто він такий і як потрапив у партизани.

Ми ще й раніше, як тільки прибули в ці ліси, вже чули, що в районі діє якийсь партизанський загін.

Береговенко розповідав охоче:

— Орудую я з своїми братішками по-сухопутному. Коли повітряні стерв'ятники заклювали нашого «Ястреба» і він пішов на дно, мене було трохи дряпнуло, ну, братішки до берега дотралили.

Береговенко розповідав про свої пригоди в тій манері, в якій інколи розповідають про своїх хороших друзів, не позбавлених, проте, деяких дивацтв.

— Потрапив я потім у морську піхоту. Маму-Одесу довго захищали, кротом поповзав я там по катакомбах, ну, а потім здали місто. Ми прикривали відхід наших кораблів у Севастополь і не змогли потрапити на жодне з суден. Довелося йти у степ. І, як бачиш, залишилось нас небагато — я та боцман з «Ястреба» Солоха.

Береговенко тихенько хихикнув.

— В нього хоч прізвище і не першокласне, і сам він ведмідь ведмедем, але хлопець вірний, сміливий. Побачив би ти Солоху в бою — справжній звір. Полундра!

Повільно посувалися сани, м'яко поскрипував сніг під полоззям. Береговенко перейшов на лірично-мрійний тон.

— Вийшли ми за Одесу. Тільки-тільки почало світати. Небо таке, знаєш, особливе. Рожеве, рожеве, ще й голубе. Ну, зовсім тобі, як море. А позаду Одеса. «Ех,— думаю,— Максиме, Максиме, чи побачиш ти ще солоне море, чи підставиш груди всім норд-остам і норд-вестам?» А сам кажу до Солохи: «Ну, що робитимемо, боцмане?» А він відповідає: «Я на суші, як риба на березі. Мені подай море, а на землі я мов птах без крил. Так що на тебе, Максиме, вся надьожа».

Згадав я тоді, що десь тут в степах — чи під Одесою, чи під Херсоном — бився партизан Железняк, та й кажу Солосі: «Призначаю себе командиром першого морського партизанського загону. Запрошую тебе, боцмане, на пост начальника штабу». — «Згода», — каже Солоха.

Береговенко голосно розсміявся:

— Тільки я тут же додав: «А по сумісництву будеш і розвідником, і коком, і каптенармусом, і начальником провідділу».

Навколо лежали глибокі сніги, всі дороги були занесені, і коні, ледве пробиваючи собі стежку, грузнули по черево. Стояла незвичайна тиша, кудись у нічну далину простилалося й губилося в темряві безмежне засніжене поле. Тільки чути було, як шаркотіли сани та форкали притомлені коні.

Моряк Береговенко час від часу тер рукавицею вуха і продовжував свою розповідь:

— Через степ ми взяли курс норд-ост і темними ночами, як контрабандистська шаланда, пробивались аж сюди. Тут, у місті, у мене жила рідна бабуся, ось у неї я й вирішив на перший випадок пришвартуватись. Та не пощастило. Бабуся, як виявилось, давним-давно померла, тиха бухта була зруйнована. Кинули ми тоді з Солохою якір на тартаку, познайомилися з братішками-червонодеревцями та й вийшли на широкий шлях боротьби.

Хоч Береговенко розповів про себе, як про когось чужого, мені цей моряк дедалі все більше подобався.

— Як же ви гадаєте, товаришу Береговенко, боротись з ворогом? — поцікавився я.

— А я нічого не гадаю. Я знаю лише одне — бити його треба і баста.

Непомітно ми з ним проговорили до ранку. Тільки коли вже зовсім розвиднілось, ми, нарешті, заглибились у густий сосновий ліс. Далі їхати не було змоги: коні ледве плентались, вони змокрили й обросли густою холодною вовною інею. Та я й не поспішав до нашого табору, щоб

не вказати туди шлях ворогам, які могли за нами стежити. Спинилися на відпочинок. Весело запалало багаття, зашкварчало на шпичках сало, запарувала у відрах вода, залунали веселі розмови, приглушений сміх.

Сміялись завжди там, де з'являвся моряк Береговенко.

Побачивши Якова Гургеліка, Береговенко вигукнув:

— Гей, полундра! Ти не з таємничого острова?

— Чого? — здивувався Яків.

— Ти — не Робінзон?

— Який Робінзон? — пробурмотів Яків, ще не розуміючи, але вже догадуючись, що з нього кепкують.

— Та й обріс же ти щетиною, як києво-печерський монах...

Навіть Параска не втрималась од сміху. Яків зовсім зніяковів, не знав, де сховати очі. Береговенко розкрив свою польову сумку, дістав звідти новеньку бритву з ручкою кольору слонової кістки, зелену мисочку і розкішний помазок.

— Не тушуйсь, братішка, зараз наведемо шик і блиск — по-одеськи. В Одесі коли-небудь бував?

Яків з якимось страхом, але й з надією дивився на моряка.

— В Одесі? В Одесі — не був.

— Відразу видасть. Ну, полундра, сідай сюди на пень, я тебе швидко в божеський вигляд приведу.

Якова не треба було просити вдруге. Його вже й самого нестерпно турбувала рідка їжакувата борода і вуса, що стирчали в усі боки. В погребі це все не помічалось, а тепер, коли Яків виповз на люди, воно виглядало смішним.

За хвилину Яків сидів на пні. Навколо шиї в нього обвився білий, в червоних півниках рушник.

Береговенко намилив свого пацієнта так, що в того лише поблискували задоволено примружені очі та кінчик червоного кирпатого носа.

— Не турбує? — як справжній перукар, допитувався Береговенко, приступивши до роботи.

— Нічого, — солідно басив Яків, задоволено покректуючи. — Вчора, можна сказати, не так голили нас у хаті, та й то нічого...

— То правда, вчора вас торпедували з ходу...

— Жаль, зброї в мене не було, а то б...

Мить — і половини бороди як не було. Коли Береговенко відступив, щоб погострити бритву, і глянув на свого пацієнта, то аж здивувався.

— Ти ж нічого собі парубчак. А я був подумав — як за тебе, такого колючого та рудого, жінка заміж вийшла.

Яків задоволено хихикнув:

— Е, колись і ми були орлами...

У цей час на узліссі, де в засаді лишався Солоха з дідом Прохором і Криворотьком, бухнув постріл. Яків так і гепнувся за пень, прищуливсь, мов заць. Береговенко склав бритву, неквапливо поклав її в польову сумку.

— Чортяка некликаних гостей несе.

За хвилину ми були на узліссі. Виявилось, що стріляли не наші. До самого лісу підійшли були ворожі розвідники, але йти далі, мабуть, побоялись, вистрілили і подалися назад.

Коли ми повернулися до табору, Гергелик усе ще лежав за пнем.

Береговенко за комір фуфайки підняв Якова на ноги.

— Полундра! Та ти, братішка, не з хороброго десятка. Не дрижи — сідай, доголю.

На Гергеликовій щоці вже встигла замерзнути мильна піна. Та він тремтів не від холоду — його з переляку біла пропасниця.

Тільки другого дня, коли ми переконалися, що фашисти не йдуть по нашому сліду, я вирішив повернутися до партизанського табору. Мене весь час дуже непокоїла думка, чи все у загоні в порядку. Ті двоє, про яких попереджав секретар райкому, не давали мені спокою.

Я лише тоді заспокоївся, коли, підійшовши до табору, довідався від вартового, що вчора на заставі було впіймано двох шпигунів.

Полегшено зітхнувши, я запросив Береговенка в наші партизанські володіння.

## ЩОБ РОЗВІЯТИ НУДЬГУ

У хаті Цибарів поселилась, і здавалось назавжди, безпросвітна нудьга.

Колись ця хата була повна дитячого лементу і сміху: десятеро хлопчиків і дівчаток зростало в сім'ї! Потім, коли підросли діти, соснові стіни не вмщали радісних пісень. Не було такого року, щоб Цибар не одружував сина чи не віддавав заміж дочки.

Та ось настав час, коли у хаті залишились тільки старі з Грицем. Роз'їхались сини й дочки: той у армію пішов, той у Донбасі десь інженером, а того аж на Урал

завела доля і поставила горновим біля домни; дочки учителювали по селах. А почалась війна — сини пішли захищати Батьківщину, дочки евакуювалися в глибокий тил.

Старий Іван Цибар, що за все своє життя не згуляв і хвилини, тепер мусив відпочивати. Він не знаходив своїм рукам місця. Старий цілими днями лежав у ліжку, уткнувши кошлату бороду в сінник, і час від часу важко зітхав.

— Іване, чуєш, Іване! — кликала метушлива і завжди неспокійна Цибариха.

— Чого? — ніби спросоння, відгукувався старий, навіть не поворухнувшись.

— Встав би та хоч води приніс.

А він ніби й не чує. Лише хвилин через п'ять—десять мовчки злізе з ліжка, натягне на ноги старі, побиті міллю валянки, кине на згорблені плечі кожуха. Довго шкребеться сухою жилавою рукою в густій сивій чуприні, недбало розправить бороду і, обвівши хату почервонілими од сну очима, бере відро і, покректуючи, виходить.

Цибариха допитливим поглядом мовчки проводжала чоловіка і тільки задумливо крутила головою. А коли він повертався від криниці і знову лягав на ще не вихололий сінник, починала докоряти:

— І як тобі не сором, Іване, — лежиш, що той камінь! Встав би та робив що-небудь.

— Якого дідька я тобі робитиму?

— Та чи колесо, чи ще що майстрував би.

— А який рудий біс їздитиме на твоєму колесі?

— Та невже на все вже загибель прийшла? — сердито запитувала стара.

— Схоже на те, — спросоння бурмотів дід.

— Ну то й лежи, чекай погібелі!

Стара червоніла од гніву і наче молодшою ставала від того. Вона не ходила, а бігала по хаті, переставляла, сама не знаючи для чого, стільці.

І тільки іноді, зупиняючись перед Грицем, вигукувала:

— Чого ще й ти надувся, мов сич?

На хвилину Гриць відривався від своїх думок, кидав на матір суворий погляд.

Тепер Гриць був не тим діяльним і жвавим хлопчиною, яким ми зустрічали його біля Червоної Казарми; зараз, як і його батько, він скнів від нудьги.

О, тоді Грицеві було зовсім не сумно. Хлопець потрапив у гущавину людського водовороту. Щоденно він зустрічав-



ся з цікавими людьми, за ним по п'ятах ходила небезпека, і він, зневажаючи саму смерть, боровся з нею.

Тепер же, закинутий у напівхолодну хату, він міг лише тишити себе згадками про ті неповторні напружені дні.

Від неспокійних снів Гриць прокидався серед ночі і потім довго не міг заснути. Глухо завивав у комині вітер, у пригребіці тоскно вив кудлатий Герман, мовби віщуючи страшне горе. Моторошно було на серці від того протяжного завивання. Заткнувши пальцями вуха, Гриць перебирав у пам'яті всі події минулого літа й осені, згадував людей, з якими йому довелось зустрічатися у Червоній Казармі.

Він пригадував той день, коли перестала існувати дорога для нього лісова сторожка, і раптом дрож проймав хлопця.

Вони іноді з Івасем збирали гриби недалеко від Червоної Казарми. Уродило їх тієї осені як на диво. Навіть малий Івась легко знаходив у сухому листі десятки грибів. Хлопчаки брали лише гриба-боровика та ще не минали рожевих рижиків, а на піддубники, підберезники, маслюки не звертали й уваги.

Вони вже мали по повному кошику грибів і зібралися повернути додому, коли нараз почувся недалекий рокіт мотора.

У Грицька тьохнуло серце — зрозумів, що йшла ворожа машина.

Він здогадувався, що рано чи пізно у Червону Казарму з'являться непрохані гості, і ось цей час настав.

Хоч Гриць діяв немов у сні, але ж зважував кожен свій рух. Він знав одне — ворогів до сторожки він не допустить.

А коли автомашина запалала, зірвана його гранатами, Гриць з невісткою та Івасем подалися від Червоної Казарми в ліс. З ними пішов і Герман Бровкович. Альфа і Адольф сміливо і люто відстоювали лісову сторожку. Якийсь час було чути, як вони голосно заливались на весь ліс, потім різонули кулеметні черги, і собаки замовкли. Малий Герман жалібно вищав і, підібгавши хвоста, тулився до Гриця.

Холодний лісовий вітерець доніс до них запах пожежі, а згодом по лісу поповзли сиві пасма диму.

Горіла Червона Казарма...

Мусив Гриць тепер сидіти в хаті. Часто хлопець поринав у глибокі думи. То він зустрічався з партизанами і ставав відважним і сміливим бійцем, від якого не міг втекти жоден ворог; то він організовував хлопців зі своєї вулиці, ставав на чолі невеличкого партизанського загону і,

як хоробрий Чапаєв, вів своїх бійців у атаки, гарцюючи на баскому коні; то він майстрував незвичайну міну і, перетворившись на людину-невидимку, пробирався в самий штаб Гітлера. Сильним вибухом він знищував усю фашистську верхівку і при цьому гинув сам... Уявивши себе вбитим, Гриць тяжко зітхав. Ні, він залишався живим. Поки догоряв бікфордів шнур, підведений його вмілою рукою до міни, він без перешкод виходив з ворожого тилу.

І Гриць знову зітхав. Мати дивилась на його згорблену постать, на гострі лопатки, що випинались крізь ситцеву сорочинку, на змарніле лице, і їй ставало ще тяжче.

Коли Гриць вибіг на подвір'я, щоб пограти зі своїм улюбленцем Германом, мати сказала старому:

— Іване, ти не на жарт, мабуть, смерть чуєш. Вставай та що-небудь роби — хоч воду товчи у ступі, а не лежи. Так і збожеволіти можна...

— Відчепись, Маріє, — озвався Цибар. — Я тобі раз сказав: поки буде тут оцей супостат, я і за холодну воду не візьмусь. Інвалід я! Ти розумієш — інвалід!

Цибариха все розуміла. Але вона не могла допустити, щоб важка нудьга передчасно звела в могилу чоловіка, висушила малого Гриця.

— Що ти собі думаєш, Іване? Через тебе он хлопець заскнів. Ти глянь на дитину — був худючий, а тепер зовсім зсох. Хоч чим-небудь би зацікавив хлопця.

Нічого не відповів на це Цибар. Мовчазний пролежав до вечора, всю ніч і тільки на ранок сповз з ліжка. Довго хлюпався водою в цеберці, потім старанно розчесав гребінцем волосся і бороду. Цибариха помітила, як засвітилися знайомим живим вогником очі в старого. Вона зрозуміла — тепер чоловік візьметься за діло.

І справді, після сніданку Цибар наказав Грицеві:

— Вдягайся тепліше, сину.

І до старої:

— А ти поклади нам чогось у торбину.

— Куди ти зібрався? — здивувалась і відразу занепокоїлась Марія.

— До Наталки підемо. Івася треба забрати.

Після того як фашисти спалили Червону Казарму, невістка побоялася жити в Цибарів. Наталці здавалось, що рано чи пізно довідаються, хто жив у сторожці, і тоді не минути петлі. Десь на другий чи на третій день вона, забравши Івася, подалася до своєї матері, кілометрів за сорок звідси.

Цибариха жажнулась.

— Чи ти не звихнувся, старий? У такий час лісами йти?

— А що ж таке?

— Небезпечно ж!

— Вовків боятись — у ліс не ходити.

Гриць уже вирядився в дорогу. Хлопця давно тягло до лісу, бо упевнений був, що там зустрінеться з партизанами.

Городами, через снігові замети пішов старий з Грицем до лісу. Коли заглибилися в густі хащі, стали на саморобні лижі, нітрохи не гірші за фабричні, — недаремно ж старий Цибар вважався кращим теслею на весь район.

Сонце, зачервонивши сніг, уже сідало за дальні бори, а Цибарі все йшли і йшли, стомлено прокладаючи собі шлях цілиною. Батько заклопотано поглядав на сина — чи не пристає Гриць? До лісової сторожки, де старий гадав спинитись на ночівлю, залишилось ще кілометрів з п'ять.

Та раптом у вечірніх сутінках їх оточили незнайомі люди в білих маскувальних халатах. Побачивши перед собою чорні дула гвинтівок і автоматів, батько й син покір-но піднесли вгору руки. Цибарам зав'язали очі і повели в гліб лісу.

Під ногами шурхотів сніг, а вгорі перешіптувались обважнілими вітами сосни.

## ГРИЦЕВА РАДІСТЬ

Коли Грицеві, нарешті, зняли пов'язку з очей, він з цікавістю і подивом оглянувся навколо. На невеличкому столі миготіла свічка, низько над головою нависла чорна стеля з ще свіжих вільхових стовбурів. На невисоких нарах, застелених свіжим сіном, сиділи незнайомі люди, на стіні висіли автомати, а в кутку стояли гвинтівки.

Гриць відразу зрозумів, що вони потрапили до партизанів, і в нього радісно забилося серце.

Очі в чоловіка, що допитував старого Цибаря, були хоч і ласкаві, проте гострі. Він весь час примружував їх і, здавалось, захоочувано підморгував співбесідникові. На хворобливо одутлому смаглявому обличчі звисали вниз тоненькі чорні вуса. Правою рукою він весь час пощипував їх, крутив, безуспішно примушуючи стирчати вгору, і спокійно, але причепливо випитував:

— А чому саме в такий час вирішили ви провідати невістку?

— Хлопець знудьгувався,— відповів Цибар, пополотнівши від однієї думки, що їх запідозрили в нечистому ділі.

— Тебе як звуть? — звів партизан на Гриця очі.— То ти, виходить, нудьгував?

— Я? Нудьгував? Якраз — був мені час нудьгувати! — Гриць кинув докірливий погляд на батька.— Вони завжди що-небудь вигадують з матір'ю.

Той, що допитував, з лукавою посмішкою звернувся до старого:

— Не виходить, діду. Не те ви розповідаєте.

— Ну, як хочете,— ображено розвів руками старий Цибар і замовк.

Вночі почалася завірюха; холодний вітер пронизував наскрізь партизанську оселю. Гриць, тремтячи від холоду, горнувся до батька і шепотів:

— Тату, чуєте, тату... Це ж ми до партизанів потрапили, я відразу побачив.

— До партизанів, сину,— без захоплення згодився батько.

— Тату, давайте залишимося з ними. І маму заберемо... Батько довго не відповідав.

— Невчасно ми з тобою потрапили сюди, хлопче.

— А чому? — аж сів на нари оторопілий Гриць.

— За шпигунів нас приймають.

Гриць з подиву розкрив рота. Вже до самого ранку не промовив він до батька жодного слова.

Вдень до барака зайшов той самий чоловік, що допитував їх увечері.

— Ну, як спалось? — весело запитав він.

— Нічого спалось,— похмуро відповів батько, хоч за всю ніч і оком не звів.

Умостившись на сосновій колоді, що заміняла стілець, партизан гостро блиснув очима на старого:

— Так ось що, діду. Давайте говорити відверто. Так буде краще і для нас, і для вас, у першу чергу. Скажіть чесно: хто вас послав у ліс і для чого?

— Я вже ж вам говорив: хотів провідати невістку.

Хтось із партизанів озвався від дверей:

— Двожильний дід — вміє викручуватись.

Старий Цибар оглянувся. Ненависним поглядом на нього дивився вартовий, який всю ніч просидів, мов закам'янілий, біля порога.

— Сорому немає...— вів далі той.— Старий чоловік, а фашистам пішов служити, душу чорту продав.

Гриць спалахнув, схопився на ноги і відрізав вартовому:

— Нікому ми не служимо! Я сам фашистів убиваю!

Вартовий тільки скрутнув головою.

— І вимуштрували ж вас, гади...

Ці слова мов ножем полоснули Гриця. Він бачив: їм не вірять, і не знав, як довести, що вони з батьком не ті, за кого їх вважають.

Начальник розвідки, що весь час говорив із старим Цибарем, тепер звернувся до Гриця.

Хлопець невміло розповідав про те, як перевозив через річку радянських воїнів, як підірвав гранатами ворожу автомашину біля Червоної Казарми. Згадав і про свою зустріч з партизанами біля лісової сторожки. Начальник розвідки і вірив і не вірив. Але після розмови з Грицем у нього з'явилась думка, що в словах хлопця є якась доля правди. І він не турбував більше Цибарів аж до того повернення.

Прибувши з Береговенком до нашого табору, я помітив, як здивувався моряк, коли перед нами з'явилося понад десяток низьких, закиданих снігом бараків.

Партизани швидко навчилися будувати собі житла. Спинявся на новому місці загін — і за день-два виростало справжнє селище.

Для Береговенка все це, видно, було новиною.

У таборі були стурбовані нашою відсутністю. Розвідники вже встигли донести в штаб про бій з гітлерівцями. Отож зустріли нас радісно і захоплено.

Старі партизани знаходили серед новачків знайомих і навіть родичів. Якова Гергелика оточив цілий гурт колишніх районних працівників. Вони дружньо поплескували Якова по плечу, а він, пожвавівшавши, щасливо посміхався і голосно розповідав про свої життєві пригоди.

Я дивився на Якова і не впізнавав людини. Ще недавно він був таким жалюгідним, ніби страх навіки поселився в його плюгавому тілі. А тепер, чисто поголений, усміхнений, з гордо випнутими грудьми, він видавався сміливим і безстрашним.

— Товарищу командир! — проштовхнувся до мене Артемко. — Гриць знайшовся.

— Який Гриць? — не зрозумівши запитав я.

— Той, що в Червоній Казармі жив. «Лісничий»!

Очі в Артемка сяяли.

Хоч Гриць зустрів нас стримано, але від мене не

сховалась та радість, яка спалахнула в серці хлопця. Міцно потиснувши мені руку, він тихо промовив:

— А Червону Казарму спалили...

Інакше зустрів мене старий Цибар.

— Андруша? Ти, скажи на милість. Тебе й не впізна-ти. Старий ти став через ці вуса та бороду, старий, хлопче. Чекай — це ж ти ровесник моєму Михайлові?

І вже пізніше поскаржився на Павленка, начальника розвідки:

— У тебе тут суворо. Недовірливі твої начальники.— Старий якусь хвилину помовчав, а потім розважливо додав:— То воно й добре, бо тепер чимало розвелось різної наволочі на світі.

Він весело підморгнув начальникові розвідки:

— А ти мужик розумний. Строгості в тебе тільки мало.

Павленко зайшовся веселим сміхом. Дякуючи за характеристику, він міцно потиснув старому руку.

## НЕРОЗГАДАНА ЗАГАДКА

Наступного дня старий Цибар прокинувся на світанку. Снігом, по-партизанському, вмився, накинув на плечі кожух і пішов по табору. Ішов неквапливо, як господар, заглядав до кожного барака.

До мене завітав саме тоді, коли я збирався вставати.

— Спиш, Андрію?

— Та ні, вже відіспався.

— Замерз?

— Не зовсім.

Іван Григорович хмикнув.

— Не зовсім... Ще б цього не вистачало.

Коли я вийшов з барака, щоб умитись сніжком, старий пішов за мною.

— Але я тобі скажу, Андрію Володимировичу, що в таких бараках і замерзнути не важко. Хто в тебе за голов-ного будівельника?

— Дід один тут.

— А я думав, якась баба.

— А що таке?

— Відразу видно, що недотепа. Ти тільки подивись, як двері пригнані! А вікна! Та їм руки повідсихали, твоїм теслям, чи що? Людям же тут жити, а не худобі.

Гнівно палали очі в Цибаря.

— Люди воювати прийшли, а він що... простудою їх

хоче передушити? Ану поклич мені твого «будівельника».

Я наказав викликати партизана Тарануху, що був у нас головним майстром.

Витираючись шорстким рушником, я поцікавився:

— Не подобаються вам, Іване Григоровичу, наші бараки?

— А що ж тут може подобатись? Через такі двері собакам тільки плигати...

— Нашвидкуруч усе в нас, Іване Григоровичу, нашвидкуруч. За два дні все це побудовано.

— Хай хоч і за день. А коли людям тут жити, то, будь ласка, двері приганяй по-людському, а не чортзна-як.

Незабаром підійшов літній партизан Тарануха. Задоволено поправивши вуса на повному обвітреному обличчі, він браво відкозиряв. Видно, старий чекав на похвалу за швидко побудоване партизанське селище.

— Ну як, товаришу Тарануха, приміщень вистачає?

— Точнісінько так. Сьогодні ще один барак для новеньких побудуємо; це нам раз плюнути.

Я помітив, як поморщився від тих слів Іван Григорович. Старий дивився на Тарануху такими очима, ніби оце поставили перед ним на суд невинного злочинця, і він, суддя Цибар, вибирав, як найтяжче його покарати.

— А видно, ви їх швидко будете, бараки ваші...

Тарануха охоче відгукнувся на дідові слова:

— У нас по-партизанському — раз-два і готово!

— Косо-криво, аби живо.

— Вроді щось ніби так.

— А самі ви теж у такому бараці живете?

Тут тільки Тарануха помітив, що цей високий, згорблений дідуган зовсім не захоплюється його роботою. Підозріло оглянувши Цибаря, він з надією звернувся до мене:

— Будуть якісь вказівки, товаришу командир?

— Ніяких. Я вас викликав, щоб познайомити ось з Іваном Григоровичем. Він оглядав вашу роботу і в претензії до вас.

Тарануха кумедно засмикав тараканячими вусами, переляканими очима глянув на Цибаря. А той коротко наказав:

— Ану показуй свої струменти!

— Які струменти?

— Та ти тесля чи швець? Струменти показуй — чим бараки майстрували.

За кілька хвилин упрілий Тарануха з'явився до Цибаря з пилкою і трьома сокирами. Поклав своє знаряддя

перед старим в рядок, сам застиг поруч по команді «струнко», мабуть, не сподіваючись нічого доброго від подальшої розмови.

Іван Григорович спочатку взяв пилку, примруживши око, глянув на розводку зубців. Довго дивився, потім скрутив головою, але промовчав. Торкнув пальцем зубці і тільки тоді відклав пилку вбік. Повертів у руках ще й сокири і, не дивлячись на Тарануху, звернувся до мене:

— Ну, таким струментом курятника не збудуєш, не те що житло для людей. Ти, бачу, старий чоловіче,— повернувся він раптом до нашого будівельника,— навряд чи був коли теслю.

Тарануха винувато опустил очі.

— Оце ж бачите, таким струментом доводиться обходитись.

Іван Григорович докірливо похитав головою.

— Обходитись... Та твої двері не пристають зовсім. Ех ти, майстер... Будеш у мене — не забудь, нагадай про струмент. Я тобі такий дам, що робота сама в руках горітиме. А тепер пішли поправимо твій брак. Брус у тебе є, щоб сокиру погострити?

До самого вечора працював Цибар біля дверей та вікон. Тарануха не відступав від нього, хоч і змушений був весь час вислуховувати неприємні докори, кепкування знаменитого теслі.

І тільки вже смерком старий знову зайшов до мене.

— Ну, не мерзнутимуть тепер твої хлопці.

Розповівши про все, що було зроблено за день, Іван Григорович заявив:

— А тепер піду додому, командире. Роботи все одно поки що для мене немає, а до старої треба навідатись. Бо вона в нас така баба, що, коли не повернусь своєчасно, весь ліс на ноги підійме. Я вже її характер знаю — за п'ятдесят років, слава богу, вивчив.

У цей час повернувся в табір Гриць з партизанами. Вони ходили до Червоної Казарми і відкопали схований Грицем кулемет та десяток гвинтівок.

— Ледве знайшли під снігом,— хвалився щасливий Гриць.

Цибар підійшов до сина.

— Ну, Грицю, залишайся з Андрієм Володимировичем. А я сходжу до матері. Не скучай, я швидко повернуся. Та поведь себе тут добре, бо довідаюсь, що балуватимешся,— ременя скуштуєш.

Вночі старий пішов у своє село.



А ранком до мене зайшов Береговенко.

— Хочу попрощатись. Ще, мабуть, зустрінємось.

Я не затаїв свого подиву:

— Куди ви, товаришу Береговенко? Я гадав, що будемо діяти разом...

Береговенко відвів убік очі.

— Мені жаль розставатися. Але ми люди військові — не нам сидіти в лісі. Через лінію фронту пробитись спробуємо.

За ці дні я подружився з Береговенком; багато що в ньому мені подобалось, а тепер, після цієї заяви, я проїнявся ще більшою повагою до хороброго моряка.

— Ну що ж, бажаю вам успіху. З'єднаєтесь зі своїми — передайте командуванню, що наш загін живе і діє.

— Обов'язково передамо.

Далеко за табір ми проводжали маленький загін Береговенка. Розпрощавшись з нами, Береговенкові хлопці розтягнулися ланцюжком і швидко зникли в хащах, які щільно оточили вузьку лісову стежку. Ми довго дивились їм услід. Чи доведеться ще коли зустріти хороброго Береговенка, що прийшов нам на допомогу у той незабутній день...

Повернувшись до штабу, ми з начальником розвідки розгорнули список партизанів. Кожну людину знали ми в своєму загоні, вірили кожному, як справжньому, стійкому патріотові. Як було розгадати важку загадку — хто серед них ворог?..

— Даремно ти відпустив Цибаря, — після роздумування докірливо сказав мені начальник розвідки.

— За Цибаря ручаюся, — суворо промовив я.

Надовго запала неприємна мовчанка.

— Можливо, що вони не потрапили ще до нас, — вголос подумав я.

Павленко не відповів. Я зрозумів, що він не поділяє моєї думки.

Ми довго сиділи мовчки, думали. Загадка, від якої залежало майбутнє нашого загону, життя кожного з нас, залишалась нерозгаданою.

## ГРИЦЕВА МАТИ

Сподіванка на те, що шпигуни, про яких писав нам секретар райкому, ще не потрапили до загону, вже другого дня розвіялась, наче дим. Розвідники доповідали, що

фашисти закопошилися у місті, почали підтягувати свої сили до лісу. Ворожа розвідка дійшла була мало не до передової нашої застави, але зустрілась з групою партизанів, які йшли на виконання бойового завдання, і була знищена. До наших рук потрапила їхня карта-двокілометровка, на якій було майже точно нанесене місце нашого розташування.

Начальник розвідки загону Макар Петрович Павленко, як ошпарений, схопився з колодки, заходив по бараку, нервово пощипуючи тоненький шнурок свого вуса.

Шапка чорного волосся ще більше наїжачилась, а очі так і метали блискавиці.

Я дуже поважав нашого старшого розвідника за гострий розум, за невтомність, але була в ньому якась надмірна нервозність і поспішність у висновках. Часто Павленкові не вистачало витримки саме в ту хвилину, коли розвідник повинен бути твердим, як камінь.

Пройшовши по бараку, він круто повернувся до мене і кольнув гострим поглядом:

— Ну, що я тобі говорив? Хіба це не робота твого Цибаря?

Я промовчав. Нічим було заперечувати розвідникові, хоч серцем я й не вірив, що старий Цибар став зрадником.

Саме в той час, коли ми з начальником розвідки знову сиділи мовчазливо над трофейною картою, до нашої застави підійшла бабуся.

Це була Цибариха.

Вона чемно привіталась до партизанів, які вийшли їй назустріч із засади.

— Ну, нарешті вас відшукала. Ану, проведи-но котрий мене до хлопців.

— Куди йдете, бабуся? — суворо запитав командир групи, пропустивши слова старої повз вуха.

— Куди ж іще: до вас іду.

— Щось ви розходились дуже. Ну, гаразд, ходімо, там розберуться.

Партизан спритно зав'язав бабусі очі білою хусткою.

Цибариха сердито зірвала пов'язку:

— Ти що? Насміхатися? Партизанській матері очі зав'язувати? Та я тебе, сучого сина!.. Я самому Андруші розкажу, він тобі дасть, безсоромнику.

Партизан розгубився. Від його попередньої суворості не лишилося й сліду.

— Порядок у нас такий, мамашо. Не можна без пов'язки, — почав виправдуватись перед старою.

— Хороший порядок. І тримайтеся собі цього порядку. Але очі зав'яжуть тому, хто того заслужив, а не мені. Може, я йду з такою звісткою, що вам і не снилось.

У наш барак Цибариха вступила горда, розчервоніла. Спочатку оглянула з ніг до голови начальника розвідки, потім зиркнула на мене:

— Андрій! Та ти ж зовсім дідом став. Зніми її к бісу, цю бороду. Ну, здрастуй, сину.

В мене до горла підкотився теплий клубок. На мить здалося, що це зайшла моя рідна, моя незабутня мати і заговорила зі мною так по-материнському ласкаво — чи то в голосі її було щось близьке, чи в теплому блисківі очей, чи, може, в густих старечих зморшках...

Цибариха зняла з плечей важку торбину.

— А де ж мій... вояка?

Я наказав покликати Гриця.

Стара присіла на стілець.

— Прийшов мій старий, бачу — чогось мнеться, — розповідала вона. — «Де хлопець?» — питаю. «В невістки, — каже, — лишився». Ну, полаяла я, правда, за те, що покинув дитину, та й заспокоїлась. Другого дня, бачу, на світанку схопився мій Іван. Сокиру гострить, пилки настроює. Мов підмінив хто старого. Я відразу зметикувала — тут щось не так... «Ану, — кажу, — говори, старий, мені, як на сповіді». Та куди там — ні пари з уст. Але вже коли я за що візьмусь, то буде по-моєму. Як прискіпала — не витримав, увечері все розповів. Ох і лаяла ж я його. Ну, скажи ж ти, Андрушо. Та що я — ворог вам, ворог своїм дітям? «Та чи ти, — кажу, — старий, з ума-розуму вже вижив, що від мене ховаєшся? Сам, дивись, не проговорись ніде, а з мене швидше жили можна вимотати, ніж слово витягти».

Я дивився на Павленка і в душі посміхався. Видно було по обличчю, що він не відмовився від своїх здогадів.

— Тож оце нашвидкуруч учинила звечора тісто, натерла маку та вареничків тут зварила, спекла коржиків, сього-того та й принесла вам, дітки. Вибачайте вже, що, може, несмачні мої гостинці.

Бабуся спритно розв'язала свою торбину.

В цей час до барака зайшов Гриць. Він розчервонівся з морозу, оченята його блиснули іскорками радості, коли побачив матір. Проте удавано незадоволено заговорив до неї:

— Ви й тут знайшли мене, мамо?

Цибариха кинула торбину, сплеснула в долоні:

— Синочку мій! Та я ж тебе на краю світу знайду. А кого ж мені ще шукати, про кого думати?

Вона молодо підбігла до сина, і незчувся малий Цибар, як був зацілований в щоки та очі.

Поки мати віталася з сином, до мене підійшов Павленко:

— Відправляй своїх родичів, поговоримо серйозно.

Після зустрічі з Грицевою матір'ю я пройнявся особливою симпатією і довір'ям до сім'ї Цибарів. Мені було і смішно, і досадно, що мій кращий друг і помічник Павленко переконаний в протилежному.

— А може, пиріжків скуштуємо? — сміючись, відповів я.

Павленко закусив губу.

Цибариха відірвалася від сина і підійшла до мене:

— Ох, яка ж я дурна стала, зовсім забула. Андрійку! А чи знаєш ти, що в наше село фашисти вступили?

Цього ні я, ні Павленко не знали.

— На світанку, тільки я, зібравшись, вийшла з хати — аж тут Іван доганяє. «Іди, — каже, — швидше та Андрієві розкажи. Бачиш, ідуть супостати». Глянула я на луг, а вони, як хмара, від самого міста через усю луку розтяглися. То я не йшла вже, а летіла.

В цю мить до штабу вбіг захеканий розвідник.

— Товаришу командир! Батальйон карателів вступив у село...

Він назвав те саме село, де жили Цибарі.

Не більше як через півгодини з'явився новий розвідник.

Він доповів, що в Ободинці теж вступив батальйон жандармерії та поліції.

Я наказав оголосити в загоні бойову тривогу.

## ШЛЯХ ДО КОЗЯЧОГО БРОДУ

У партизанському таборі панувала насторожена тиша. Збуджені бійці шикувались повзводно, виходили на всі дороги, що вели в ліс. Бійці господарської роти гарячково складали все спорядження на сани, вантажили на grind-жולי мішки з борошном та горохом. Їздові запрягали коней, хоч наказу про виїзд із табору ще не було.

Я звелів привести в бойову готовність кавалерійський ескадрон, що був гордістю нашого загону. У скрутну хвилину він швидко міг прибути на допомогу в найдальшу заставу.

Тихо подзвякуючи шаблями, партизани сідлали коней. До мене підійшов Павленко. В нього горіли очі, видно було, що чоловік хвилюється.

— Немає? — запитав я.

Павленко зрозумів мене з одного слова.

— Розвідників я вислав у всі села. Не повернувся ще ніхто.

Ми довго мовчали, але думали про одне й те ж. Хто, яка лиха людина виказала фашистам місце нашого розташування? Хто ворог? Як його виявити?

— Даремно ти думаєш на Цибаря, — нарешті заговорив я, дивлячись в очі Павленкові.

Розвідник не витримав мого погляду.

— Хотів би вірити, що він не причетний до всього цього. Але поки що не можу думати на когось іншого. Логіка речей сама за себе говорить.

Справді, все склалось так, що виказати нас міг лише старий Цибар.

Не знали ми з Павленком, що робилося в той час у Цибаревому селі.

Фашистський офіцер наказав скликати до сільської управи всіх чоловіків. Багатьом, правда, пощастило сховатись у селі або втекти у ліс, але й чимало силою привели до офіцера. Серед останніх був і старий Цибар.

Оглянувши дідів допитливими очима, офіцер почав здалеку:

— Як живемо, селяни?

— Нічого, хвалити бога, мирно живемо, тихо, — озвався хтось у відповідь.

— Мирно, тихо... Гут, гут.

Офіцер пожував сухі губи, зморщив вуграсте чоло.

— Як полювання цього року? Заєць, лисиця...

— Не пробували, не знаємо... — стримано відповів той же голос.

— Не пробували...

Старий Цибар розумів, що не мисливство цікавить офіцера і не на зайців полювати зібрався він у ліси.

— А раніше полювали? — поцікавився офіцер.

Діди мовчали.

— Є серед вас мисливці?

Озвався тоді Цибар.

— Зроду не займалися такими дурницями. І прислів'я таке в нас є: риба та зайці заведуть у старці.

— Не займаєтесь... Гут, гут. Хорошо.

Незрячими очима офіцер дивився на дідів. Та Цибарю

було ясно, чого фашист хоче від них, і його зовсім не здивувало, коли офіцер запитав:

— Урочище Козячий брід знаєте?

На мить у старого Цибаря спинилося серце. Тільки позавчора повернувся він з Козячого броду. А його Гриць залишився там, у глухому лісі. Старий ще не зміркував, як відповісти фашистові, коли почувся хрипкий голос збоку:

— Знаємо такий. Щоб Козячого броду не знати.

Змірявши ненависним поглядом плюгавого дідка-сусіду, Цибар пробасив:

— А чого ж, знаємо.

Старий ще не зметикував, як треба діяти, але розумів одне — він повинен зробити так, щоб фашисти не дійшли до Козячого броду.

Цибар оглянувся навколо. Він вирішив непомітно вибратись із гурту і якось вийти за село. А там — не йтиме, а бігтиме вслід за Марією до Козячого броду.

Офіцер поманив пальцем дідка:

— Ходи сюди, діду.

І потім до Цибаря:

— І ти теж.

Коли вони стали перед офіцером, той, ще раз окинувши обох допитливим оком, сказав:

— Поведете до Козячого броду.

Дідок з подиву розкрив рота:

— До Козячого броду? Не дійду я, пане, і рачки не долізу...

Знявши шапку, Цибар вклонився офіцерові:

— Не турбуйте, будь ласка, старого. Йому вже й так три чисниці до смерті. Сам поведу.

— Гут.

І старий Цибар повів. Ішов твердою ногою, подовгу придивлявся до стежки і засніжених дерев, а фашисти терпляче чекали, куди далі накаже йти їм старий. Вони тільки сторожко оглядалися, полохливо ховаючись за стовбури дерев.

А Цибар петляв, мов заєць, по лісу, все далі і далі відводячи ворогів од стежки, що вела до Козячого броду.

Помітивши це, офіцер запитав суворо:

— Чому не йдемо прямо до Козячого броду?

— Обходити треба, пане, хащі непролазні, болото незамерзаюче...

— Ну, веди, веди. Не подумай тільки крутити, а то цей ліс швидко стане тобі могилою.

— А чого мені крутити, — похмуро відповів Цибар. Вже почало смеркатись, коли з хвоста колони долетіла команда зупинитись. До офіцера підскакало двоє вершників. Одного з них, начальника районної поліції, Цибар впізнав відразу.

Вслід за вершниками під'їхав хтось на санях.

Закутана у величезний кожух, людина м'ячем викотилась із саней і, відкинувши з голови кошлатий комір, стала перед офіцером.

— Не туди йдете, пане офіцер. Ваш провідник — партизан.

Іван Григорович, пильніше вглядівшись у товстуна, впізнав у ньому голову німецької райуправи Коп'юка.

Він чув уже до цього, що Коп'юк, той самий, що служив колись у райспоживспілці і не раз спинявся на квартирі у Цибаря, коли приїздив у село, став запродавцем. Ненависним поглядом окинув Коп'юка.

А той повернувся до Цибаря:

— Як тобі не сором, чоловіче. А ще й українець... брат по нації, так би мовити...

— Я і є українець. А ти, падло, шкура продажна. Розлючений офіцер мовчки вийняв парабелум.

Перед старим Цибарем враз постало все його довге, трудове життя, прожите, мов один сонячний весняний день. Чесно він пройшов свою життєву дорогу і ось зараз стоїть на її краю, спокійний, гордий, з відчуттям своєї правоти і чистим сумлінням.

— Я сам вкажу дорогу до Козячого броду, — чує він слова Коп'юка.

«Чи встигла Марія? Чи знає Андрій?» — одна думка пече старому голову.

— На коліна! — кричить офіцер.

— Не дїждеш! Ні мене, ні дітей моїх, ні народу мого на коліна не поставиш.

Пролунав сухий постріл.

— Мені дуже прикро, гер офіцер, що я належу... що я, так би мовити, українець... — виправдувався Коп'юк.

Офіцер подув на дуло парабелума, звідки тоненькою цівкою ще струмився синій дим.

— Будьте певні, пане Коп'юк. На цій землі мій фюрер і я залишимо лише таких, як ви. Фюреру потрібні слуги, а не бунтарі. Ведіть до Козячого броду.

На знак цілковитої покори і відданості Коп'юк зігнувся в доземному поклоні.

Зимовий вечір підкрався непомітно.

У штабному бараку зібралися всі. Начальник штабу, колишній учитель, спокійно покурюючи, вів тиху розмову із збудженим Павленком. Комісар, Пилип Васильович Бобров, поскрипуючи ременями на широких грудях, розмірено ходив по кімнаті.

Я думав уголос:

— Вночі фашисти, може, й не підуть. А на ранок слід чекати наступу.

— Так,— згоджувався комісар.— Можливо, спробують оточити, бо їм, очевидно, точно відоме місце нашого розташування.

— Та ясно ж, що відоме,— докірливо озвався Павленко.

Комісар, людина молода, але бувала, не відповів на ці слова, мовби й не почув їх. Тільки ледь здвигнув густими золотавими бровами і продовжував своє:

— Чи не вивести б нам уночі господарчу частину в глибину лісів?

Я сказав комісарові, що партизанський обоз ще на смерканні вирушив на нове, заздалегідь обране місце. Повів господарників наш кращий провідник Прохор Іванович.

Ми довго думали, як краще розташувати сили на випадок бою. Я розумів, що ми не повинні скупчувати всі свої сили в одному місці. Бобров був тієї ж думки.

Через годину комісар виїздив з табору. З ним ішла рота бійців та кілька десятків кіннотників. До комісара, коли спалахне бій, мали приєднатись партизани з наших найдаальших застав.

Я вийшов провести товариша.

Ніч була темна, морозяна. Під ногами приглушено порипував сніг, незримі голки колоди в щоки.

— Ну, Андрію, стоїмо напередодні важкого іспиту. Фашисти намагатимуться будь-що ліквідувати загін.

Я довго не випускав руки комісара.

— Так, Пилипе, вони хочуть це зробити. Видно по тому, які сили стягують. Ну що ж, помір'яємось.

Бобров легко і звично скочив у сідло, і за мить група кіннотників розтанула в темряві. Тільки чути було, як тріщало галуззя та рипів сніг під кінськими копитами.

Постоявши трохи, я пішов до кавалеристів. Засідлані коні, прив'язані навколо барака до жердин, нетерпляче



переступали з ноги на ногу. Їм незручно було стояти з підтягненими попругами, але час був такий, що навіть відпустити сідла було небезпечно.

На кавалерійській ескадрон і четверту роту, що залишалися в таборі, покладалось найважливіше завдання. Всі партизани, що були на заставах, давши бій нападаючим, повинні були виходити в тил ворогу. Четверта рота та кавескадрон, прийнявши на себе головний удар, мали як можна глибше затягти фашистів у ліси, далі від нашого партизанського господарства.

У бараці чулись приглушені голоси. Я хотів було зайти до хлопців, але, згадавши про свого коня, вирішив спочатку заглянути до нього.

Мій швидконогий рисак Меркурій потерся головою об моє плече, випрошуючи собі цукру чи шматочок хліба. Закам'янілий сухар лунко затріщав на зубах у скакуна. Змахнувши з кінської спини легеньку сивину, я заклав два пальці під туго натягнену попругу і якусь мить стояв так, гріючи руку біля теплого кінського тіла.

На сході багряно палав місяць. Деревя стояли мовчазні, спокійні; жодним своїм подихом не турбував їх вітер. На вершинах сосон мірадами холодних іскринок горіли сніжинки, ледве помітною завісою летіли донизу дрібненькі кристали інею. Час від часу лунко потріскувало галуззя дерев.

Раптом пролунав гвинтівочний постріл і відгукнувся луною десь у хащах Козячого броду. І враз зататакали кулемети, застрекотіли автомати. Весь ліс вивпнився музикою нічного бою.

З бараків, підтримуючи шаблі, вибігали партизани і сідали на коней.

Не роздумуючи, я скочив у сідло і голосно подав команду:

— Ескадрон, за мною!

Треба було поспішати на допомогу передній заставі, перший напад ворога необхідно було відбити.

— Товаришу командир! — почув я занепокоєний голос Павленка. — Залишайтеся у таборі, я поведу ескадрон.

— Розвертайте до бою роту, — наказав я Павленкові і стрілою вилетів на лісову просіку.

Меркурій мчав, як вітер. Жодний скакун у загоні не міг позмагатися з цим прудконогим рисаком. Мить — і я вже був у голові ескадрону.

Припавши до кінської гриви, я, мов уві сні, відчував, як на мене насувалася густа лавина звуків бою.

Постріли зацокотіли і з боків. Я мимоволі осадив Меркурія. Хотів побачити когось з партизанів, але на поляні, за якою раніше була розташована наша застава, не видно було жодної постаті. Тільки вогники від пострілів спалахували в лісі. Я вже хотів було проскочити через поляну, як з молодого сосняка почувся голос:

— Назад! Назад! Там фашисти!

З-за найближчих дерев вдарила автоматна черга. Круто повернувши Меркурія, я від різкого повороту похитнувся і далеко вбік відвів стремено.

В цю мить я відчув, як здригнувся мій Меркурій і наче палицею мене вдарило по лівій нозі.

Не підкоряючись мені, кінь мчав, мов загнаний заєць, високо хвицаючи задніми ногами. Але враз я відчув, що він безсило обважнів і падає на землю. Відштовхнувшись руками, я вислизнув із сідла і полетів у глибокий сніг. За один крок від мене конвульсійно бив ногами і важко схропував мій вірний Меркурій.

Зопалу я звівся на ноги. І враз від різкого болю мені потемніло в очах. Замигтіли вогняно-червоні блискавки, і я без пам'яті звалився в холодну снігову постіль.

## ПОЧАТОК ПОХОДУ

Я прийшов до пам'яті на чийось руках. Першою думкою було: чи не фашисти схопили мене? Але відразу ж заспокоївся, почувши голос знайомого партизана.

— Треба негайно в табір, до лікаря.

— Де мій кінь? Давайте швидше Меркурія! — наказав я.

— Товаришу Хрущ! Ви ожили?

— Я ще не збирався помирати...

— Зараз буде кінь. А Меркурія вбито...

Мене знову поклали на сніг. Я спробував було підвестись, та нестерпно заболіла нога. Партизан, що залишився біля мене, порадив:

— Не турбуйте ноги — вона, мабуть, перебита. Зараз Степан знайде коня і відвеземо вас до лікаря.

У лісі лютував бій. То на хвилину затихали, то з новою силою спалахували постріли.

Незабаром повернувся Степан. Із ним прийшов Павленко.

Видно було, що Павленко розгубився: напад фашистів на нашу нову заставу і для нього був несподіванкою.

— Я поїду в табір, а ти, товаришу Павленко, виводь хлопців з бою. Залиш невелику засаду — роздивитись треба, чи не пастку тут нам влаштували мерзотники.

— Єсть! — козирнув Павленко.

Одним рухом посадовили мене хлопці на коня, і, не гаючи часу, ми рушили до табору. Я відчув, як всього мене пройняло гарячим потом: сидіти на коні було важко, бо поранену ногу палило вогнем. У голові шуміло й дзвеніло, немов ми не віддалялись, а наближались до місця нічного бою.

Наш партизанський лікар Сандро Захарович Мачаваріані був наготові. Хоч усі інструменти та ліки вже лежали на снях, але в амбулаторії горіла велика гасова лампа, довгий стіл був застелений клеёнкою та марлею. Адже кожної хвилини санітари могли привезти сюди пораненого.

— Поранений? — ще здаля запитав Сандро, як тільки ми підїхали до медсанчастини.

— Допоможіть зняти з коня, товаришу лікар, — озвався до нього Степан.

Сандро підбіг до нас.

— Товаришу командир! Ви... Вас поранили?

Сандро і Степан взяли мене під руки і внесли до барака.

Мене посадили на стіл. Мовчазний, вайлуватий Степан одразу вислизнув з приміщення. А Сандро Захарович заходився біля моєї ноги.

— Ай-яй-яй! Андрію Володимировичу! Як же ви ногу підставляєте всякій дурній кулі? — хитав головою лікар, суворо нахмуривши густі брови.

— Ну, Сандро, ти вже лікуй, досить причитувати. Чуєш, бій не припиняється — командувати треба.

— Командувати? — Сандро здивовано спинив на моєму обличчі свої чорні гарячі очі. — Там будемо бачити, — і мовчки почав розрізувати ножем чобіт на лівій нозі.

— Багато, батьку, бачив людей я за своє життя, але такого, як ти, не бачив.

У нас із Сандро склалися особливо дружні стосунки, які можуть бути тільки на війні.

...Ще на початку війни поранений фронтовий лікар Мачаваріані потрапив у полон до фашистів. Коли згодом трохи загоїлась рана, він утік з концтабору. Пересиджуючи вдень у лісах, ночами він пробирався на схід.

Восени було йти легше — в кожній хаті втікачеві

подавали шмат хліба чи миску картопляної юшки — чим багаті, тим і раді. Зима зовсім зруйнувала плани молодого грузина. Легко одягнений, застуджений, він одного вечора не зміг навіть звестися з печі, де днював у старій колгоспниці. Важка хвороба перетяла шлях воїнові.

Як не таїлась колгоспниця, але швидко про втікача довідався староста. Він з'явився з двома поліцейськими. Майже непритомного лікаря виволокли з хати. Заразом захопили й бабусю, щоб не порушувала фашистських наказів.

Та, на щастя, по дорозі до району я з своїми хлопцями перестрів цю «процесію». Поліцаї і староста дістали по заслуді, бабуся повернулась до своєї хати, а Сандро потрапив до нашої медсанчастини.

Одужавши, він згодом став повноправним господарем тієї установи, де перед цим сам був мало не безнадійним пацієнтом.

— Так, так, — сам до себе говорив Сандро, щось міркуючи над моєю ногою.

— Що там? — поцікавився я.

— Гіпс треба накласти. Кістка перебита.

— Де ж ти його візьмеш?

— Ось я й сам думаю.

Раптом Сандро ожив, заметушився.

— Єсть! Придумав. Знайдіть негайно валянок.

Забинтувавши поранену ногу, лікар вклав її у розрізаний валянок і наказав санітарам міцно зашити.

— А тепер на мороз та обливи водою — ось тобі й справжній гіпс, — порадив я.

— Оце й я так думаю! — жваво відгукнувся лікар.

Через кілька хвилин мороз так скував намочений валянок, що мою ногу взяло ніби в лещата.

Прибув Павленко.

— Наступ припинили. Натрапили вони на нас випадково — заблудилися в лісі.

— Звідки ти знаєш?

— Полоненого захопили. І знаєш кого? Голову райуправи.

Я знав до війни цього чоловіка. Він сидів у районі і, як щур, непомітно копався то в райспоживспільці, то в інших торговельних організаціях — був тихий, смирний, любив догодити начальству.

— Ну що ж, покажеш мені його завтра — поговоримо з ним. А зараз готуй людей у похід, — наказав я Павленкові.

Я вирішив уночі покинути наш табір, бо був упевнений, що завтра ворог обов'язково навалиться на нас з усіх боків.

Потім я наказав начальникові штабу, який щойно підійшов, зняти всі наші застави, а мені подати коня.

— Для чого коня? — сполошився лікар.

— На конях їздять, мій дорогий лікарю.

— Ви повинні їхати в санітарних санях.

— Забудь про сани. В'юч на коней свою аптеку. Поведу вас такими нетрями, де не їздять ніяким транспортом. Через годину ми покинули наш ще добре не зігрітий людським теплом табір.

Мені було дуже незручно сидіти в сідлі, але я привчався, знаючи, що так їхати доведеться, можливо, не одну добу.

Позаду то затихала, то з новою силою спалахувала стрілянина — це партизанська група прикривала вогнем наш відхід.

## ГЕРГЕЛИК ВОЮЄ З ТАНКАМИ

Світанок ми зустріли вже далеко від свого табору.

Я вів свій загін через непролазні хащі, намагаючись якомога швидше вибратися з тих місць, де переплутувались, мов жили на старечій руці, лісові дороги.

Попереду і по боках ішли невеличкі групи розвідки, що далеко не відходили від основного ядра загону. Розвідники весь час підтримували з нами зв'язок, одержували вказівки, куди йти далі.

Вже зовсім розвиднілось, коли ми підійшли до однієї з лісових сторожок. Будівлю геть занесло снігом.

Хоч лісова сторожка не могла нас зігріти від лютого морозу, ми все ж спинились тут, щоб трохи відпочити.

Придорожні гіллясті сосни та білокорі берези задумливо схиляли свої віти під сніговими брилами; в чагарниках з низькорослих акацій посвистували червоногруді снігурі.

Стомлені коні важко поводили запалими мокрими боками. Кмітливі кавалеристи зразу ж кинулись на горище сторожки і роздобули сіна. За хвилину було чути веселий хрумкіт — коні таки добре зголодніли за цю неспокійну ніч важкого походу.

Поступово пристосувавшись з своєю пораненою ногою на коні, тепер я вважав за краще не вилазити з сідла.

Незабаром біля мене зібрались начальник штабу, Павленко, партизани.

— Ну, як твій голова райуправи поживає? — звернувся я до Павленка.

— Живе твоїми молитвами! — посміхнувся начальник розвідки. Прикусивши тонкий вус, він додав:— Коли вчора я передав від тебе привіт — його, мов пса у стужу, затрусило.

Партизани голосно засміялись.

— То давай його сюди, поговоримо.

— Єсть! — звично козирнув Павленко і подався у хвіст колони.

Запалало вогнище, поряд друге, потягло знайомим теплим димком.

І враз недалеко від сторожки, там, де зупинилась наша бойова розвідка, знялася стрілянина. Коні неохоче відірвались від запашного сіна, партизани приготувались до бою. Я під'їхав під кошлату сосну і виглянув на рівну просіку. Спотикаючись, часто потопаючи в снігу, хтось мчав прямо до сторожки.

Стрілянина швидко припинилась, а втікач рвався вперед ще з більшою наполегливістю.

Коли втікач підбіг метрів на двісті, я впізнав Гергелика. Він біг, напевне, нічого не чуючи і не помічаючи перед собою. На його обличчі не було ні кровинки, лише округлі очі зяяли, мов у сови.

— Якове! — покликав я, коли він порівнявся.

Та Гергелик з попередньою швидкістю біг уперед по просіці. Тоді я рушив конем йому навперейми.

Побачивши вершника, Гергелик враз осів на сніг і підняв над головою, немов для захисту, обидві руки.

— Ти куди? — запитав я, осаджуючи перед ним коня.

Якийсь ледве помітний прояв свідомості засвітився в очах у Якова.

— Товаришу командир! — ковтаючи слину, здушено проговорив він і схопився на ноги. На обличчі, спотвореному переляком, заграло щось подібне до гримаси радості.

— Всі загинули... один я... ледве втік...

— Що трапилось? У чому справа?

Плутаючись і повторюючись, він розповів про те, що на їхню розвідувальну групу, в якій був і він з Пашею, раптом напав щонайменше батальйон фашистів і відкрив по розвідниках вогонь; Пашу вбило наповал, а на партизанів рушили ворожі танки.

— І я кинувся,— продовжував він,— щоб повідомити вас. Я біг просікою, а танки пішли лісом, хотіли, мабуть, взяти мене в оточення.

— А де ж вони, ті танки? — перебив я.

— Танки? — Яків нерозуміюче закліпав очима. — Танки, мабуть, відстали. Я мчав... я...

Партизани мовчки дивились на боягуза Гергелика.

— В чому справа? — запитав я зв'язкового, який щойно підійшов до нас.

— На просіці було показалось двоє невідомих, відкрили стрілянину. Ми їм відповіли. Вони тоді в ліс. Ми за ними. А цей... Гергелик дав тягу.

Зв'язковий сердито блимнув на Якова.

— Заячий переляк напав? Жінку замість себе залишив? Щастя твоє, що я пізно помітив, як ти драпав, мов заць. Я поклав би тебе на місці, боягузе нещасний!

— Арештуйте його! — наказав я.

Яків знову заскиглив від переляку, але хлопці з комендантської роти швидко відвели його.

— А жінка в нього молодець! — сказав зв'язковий, дивлячись услід Гергелику.

## ОБІРВАНА НИТКА

Підвели Коп'юка. Хоч він був у доброму кожусі, але одяг висів на ньому, як на опудалі. Мені розповідали втікачі з міста, що цей самий Коп'юк, ставши головою управи, немов надутий індик, завжди їздив парою гнідих по місту в пофарбованому тарантасі.

— Як справи, пане Коп'юк? — звернувся я до нього.

Щось на зразок посмішки ковзнуло по тремтячих губах Коп'юка.

— Неважно, — винувато пробурмотів він.

Я поцікавився тим, як Коп'юк потрапив на посаду голови райуправи.

— Непорозуміння, пане... пробачте, товаришу Хрущ. Одне непорозуміння. Я не хотів, а комендант викликав — розстріляю, каже, коли головою не станеш. Я, дурень, злякався...

— А хто був керівником буржуазно-націоналістичної групи? Не ти хіба? — запитав Павленко.

— Не заперечую, пане начальнику... Але яка там група? Ще два дурні таких, як я...

Виявилось, що в місті до війни існувала націоналістична група, яка складалася з трьох чоловік. Вони перебували на службі в німецькій розвідки. Двоє інших націоналістів служили зараз в районній поліції і теж брали участь у поході проти нас.

— Один з них зараз у мене, — повідомив Павленко. — Він мені і розповів про все. А від цього «тишка» я і слова не добився. Святий та божий!..

— Ви чому ж не зізналися в своїй діяльності? — спитав я.

— А для чого ж? Повірте, що я для Радянської влади робив дуже незначну шкоду, зовсім незначну... Я чесно працював на базі... Лише інколи передавав деяку інформацію...

— Кому?

— То вже я не знаю, куди вона йшла.

— Через кого ви передавали?

— Через Шульжевича.

— А хто це такий?

— Це син нашого колишнього поміщика. Поміщик жив у своєму маєтку на околиці міста...

— Це там, де до війни була дослідна станція?

— Так, так, — поспішив Коп'юк. — Він був моїм сотником, коли я служив у Петлюри. Пішов потім з німцями, а я повернувся додому.

— А до чого ж тут син Шульжевича?

— А він з'явився до мене вже перед самою війною і привіз наказ від сотника готуватись... готуватись до приходу німців.

— Ось як, а ви ж говорили, що випадково потрапили на посаду голови райуправи...

— Але даю вам слово честі, що я не хотів іти на цю посаду.

— А де зараз Шульжевич? — суворо запитав Павленко.

Злодійкуваті очі, облямовані синюватими колами, враз пожвавішали і показали, що хитрому Коп'юку вскочила в лису голову якась думка, за яку він одразу вчепився, мов за рятівний круг. Озирнувшись, він тихо сказав:

— Зараз Шульжевич у вас.

Павленко округлив очі.

— Де в нас?

— У партизанах.

— А чому ж ви мені про це не сказали?

— Ви в мене не запитували...

Глумлива посмішка пробігла під висячим носом Коп'юка.

— Ви даремно викручуєтесь і брешете, Коп'юк, — сердито сказав я, одразу знявши, мов помахом гострої бритви, посмішку з його уст.



Коп'юк перелякано глянув на мене, швидко став хреститися і клястися.

— От хрест святий мене побий, правда! Гестапо надіслало двох чоловік до вас, і один з них — Шульжевич. Але він не під своїм прізвищем.

— А під яким?

Коп'юк зам'явся, ніби зважуючи, що сказати.

— От що не знаю, то не знаю. Але я вам можу допомогти при одній умові...

Я мовчки слухав Коп'юка, даючи йому висловитись.

— При умові, що збережете мені життя... і я знову повернуся до сім'ї, до своїх внучат.

Коп'юк витер долонею сльози.

— Гаразд, ми вам збережемо життя,— озвався згодом я,— але теж з умовою...

— Якою?

В Коп'юкових очах не лишилось й сліду сліз. Вони дивились на мене діловито, як очі торговця, що боїться продешевити.

— Ви будете нашим інформатором.

— Я згоден...

Коп'юк кинувся до мого коня, намагаючись стиснути мою поранену ногу на знак подяки.

Павленко різко схопив його за плече.

Коп'юк був гидким у своїй радості. Відчувши, що йому пощастить уникнути заслуженої кари, він ожив, став рухливим, нахабно веселим. Він був готовий на всяку підлість, аби врятувати своє мерзотне життя. І я було ледь не схопився за пістолет, але своєчасно стримався.

— От і домовились. Ми збережемо вам життя, а ви за це передаватимете нам відомості про сили ворога. Але не подумайте обдурити, будьте певні, ми знайдемо вас і під землею.

— Що ви, що ви? — замахав руками Коп'юк. — Слово моє тверде, як камінь. Все передаватиму і Шульжевича вам видам.

— Дуже добре. Коли ви це зробите?

Павленко, мов голками, уп'явся очима в Коп'юка.

— Коли б я знав, під яким прізвищем його послали. Не сказав мені прохвост комендант.

Він поспішно заговорив до Павленка:

— Але нічого, я його відшукаю. Покажіть мені своїх партизанів... і я його відразу впізнаю. О, ще б я не впізнав пана Шульжевича! І повірте, в мене самого аж

руки сверблять помститися цьому виродку. Ви ж розумієте — це через нього, гаспида, все моє горе...

Коли бійці комендантської роти повели Коп'юка, ми з Павленком почали радитись, як краще використати його, щоб викрити Шульжевича.

В ту мить, коли я збирався віддати наказ про дальший наш похід, на просіці з'явилися люди. Поглянувши на них у бінокль, я відразу впізнав моряка Береговенка і Пашу, які йшли в гурті наших розвідників.

Серце забилося від радості: як це було добре, що в таку тяжку хвилину з'явився наш бойовий і досвідчений товариш.

Коли Береговенко був від мене за якихось кроків сто, в лісі, там, де лишилась наша засада, спалахнула стрілянина. Береговенко навіть бровою не повів. Тільки порівнявшись з комендантською ротою, він став мов укопаний. Потім блискавичним рухом підніс автомат, і довга черга прострочала в центрі нашої колони.

Одночасно з Береговенком до мене підбіг і Павленко:

— Товаришу командир! Коп'юк зробив спробу до втечі.

— Від мене не втече, — хрипло сказав Береговенко і, вимушено посміхаючись, простяг мені руку. На його чимось стурбованому, блідому обличчі виступили бурякові плями, виразно поблискував червоним золотом великий зуб.

— Поранили? — моргнув він на мою перев'язану ногу і додав: — Стріляють? — Він кивнув у той бік, де розгорявся бій.

— Нічого, хай стріляють, — продовжував він. — В Одесі ще не те переживали. — Потім враз Береговенко якось зів'яв, стомлено повісив голову:

— А мої орли загинули... в нерівному бою.

Береговенко конвульсійно проковтнув слину і скорботно опустив додолу очі.

— Тільки я залишився... га Солоха.

## У НОВОМУ ТАБОРІ

Коли я нині пригадую ті дні, мені здається, що це було не наяву, а вві сні.

Нестерпно боліла нога, мене весь час то палило, то морозило. В такому стані важко й лежати, а я змушений був кілька днів без сну та їжі сидіти в сідлі, вислуховувати короткі повідомлення зв'язкових, давати накази, думати,

як розгадати плани ворога, керувати боями і безпомилково вести партизанів уперед.

Зі мною лишилось не більше як третя частина всього партизанського загону. Решта бойових підрозділів діяла десь в іншому місці. Мене дуже турбувало, де зараз мій комісар. Жодної звістки я не мав від Пилипа Васильовича після того, як він виїхав у ту тяжку ніч.

Стягнувши великі сили, ворог вирішив розгромити нас. Фашисти йшли за нами по п'ятах, не даючи й хвилини спокою. Ми ледве встигали організувати позад себе засади та підбирати поранених і вбитих. Загинув у бою наш начальник штабу, мудрий і добрий Артемків учитель, сліпа куля поранила в руку Павленка.

Та начальник розвідки не виходив з боїв. Обережно, немов сповиту дитину, носив він підв'язану до шиї ліву руку, а з правої не випускав пістолета.

Стомлений і хворий, я їхав на чолі ескадрону. Дивлячись на нас збоку, можна було подумати, що це пересувається госпіталь. Наш невтомний лікар Сандро, в білому халаті поверх кожуха, теж верхи мотався між пораненими, мовчазно оглядав їх з-під нахмурених чорних брів, давав їм ліки.

Здавалось, скоро в нас не буде кого посилати в засади. Після кожного бою в нашій кавалерійській колоні з'являлись нові поранені вершники. І коли не вистачало бійців, щоб виставити проти ворога, з розтягнутого строю виступали по десятку чи два партизанів, які могли ще стріляти, і залишались у засідці.

Невтомним і невразним серед нас був один Береговенко. Він часто сміявся, жартував з хлопцями, підбадьорював їх.

— Полундра, братішки. Скажу вам по совісті, друзі, нас так і в Одесі не швабрили. Мабуть, вирішили, мерзотники, зовсім пустить на дно.

Я мовчки стежив за Береговенком.

Якщо при першій зустрічі цей безстрашний моряк відразу здався мені зрозумілим і простим, то тепер чомусь кожне його слово виглядало фальшивим, нещирим, кожен рух вимушеним і наганим. Я ніяк не міг зрозуміти, чому Береговенко вбив Коп'юка.

Здавалось, я нарешті знаходив відповідь на всі свої сумніви, але через якусь хвилину переді мною поставало інше питання: чому саме при появі Береговенка Коп'юк кинувся тікати?

Мою підозру підігривав Павленко. Якимось він мене попередив:

— Простеж за Береговенком.

— Чому? — здивувався я, хоч перед цим хотів дати саме такий наказ Павленкові.

— Чому? — перепитав Павленко і, помовчавши, додав: — Просто тому, що це необхідно.

— В тебе є якісь докази?

— Поки що ніяких. Але... інстинктивно відчуваю, що з нього треба очей не спускати.

Я в душі був цілком згоден з начальником розвідки, але все ж кинув йому:

— Інстинкт інстинктом, але для розвідки одного інстинкту мало. Дуже мало...

Павленко, який не любив докорів, на цей раз тільки важко зітхнув і згодився.

— Не залишайтеся з ним ні на хвилину наодинці, — порадив він мені, від'їжджаючи в хвіст нашої колони, де знову спалахнула стрілянина.

Та не більше як за годину-дві виявилось, що наша підозра була марною. Не словом, а ділом Береговенко довів, що даремно ми думали про нього недобре.

Ворог, який переслідував нас головним чином з тилу, несподівано вдарив збоку, мало не напереріз нашій колоні поранив. Кілька чоловік з бокового заслону не змогли зупинити фашистів.

Я ще думав над тим, як затримати ворога, коли підбіг Береговенко.

— Товаришу командир! Дозвольте відбити охоту в цих нахаб!

— Дійте, товаришу Береговенко! — не задумуючись, дозволив я.

Щоб привернути до себе увагу, Береговенко, заклавши два пальці в рот, пронизливо свиснув:

— Гей, полундра, братішки! Хто може рухатись — за мною!

Разом з Солохою, що мов з землі виріс поряд з Береговенком, вони рушили в ліс. За моряком кинулась добра півсотня перебинтованих, змучених від ран і важкого походу партизанів.

Через годину Береговенко догнав колону. Він був настільки збуджений, що, мабуть, не помічав, як струмки крові текли з пораненої щоки, застигали краплинами на бушлаті.

— Все в порядку, товаришу командир. Доброго прочухана дали нахабам. Хай не сунуть носа куди не слід. Надалі будуть обережніші на поворотах.

Але ворог вперто продовжував тиснути на загін з усіх боків. Мабуть, одним ударом хотів добити нас.

Коли я сказав про це Береговенкові, в нього завзято спалахнули очі:

— Дозвольте розставити кругову оборону— в мене практика. В Одесі не стільки тримались.

Та на цей раз я відмовився від його послуг:

— Нам треба уникнути оточення за всяку ціну.

В Береговенка зразу погасли очі: мої слова розчарували його.

Колона рухалась уперед.

Ледве ступали в глибокому снігу голодні, стомлені коні; хитались, мов п'яні, у сідлах бійці, важко переставляли ноги піші. Здавалось, що це останнє зусилля сотень людей перед неминучою загибеллю.

З лісу нам назустріч вибігли люди. Я бачу — це свої, партизани; серед них старий Прохор, Артемко, Гриць Цибар.

— Ви звідки? — ще здалеку запитав я.

— Від комісара, Андрію Володимировичу,— сказав Прохор, посмоктуючи люльку, в якій давно вже не було тютюну.

Він потиснув мені руку і широко відкритими очима оглянув мій обмерзлий валянок.

— Партизанський табір розташували як можна краще. Ну, а потім пішли шукати вас. Зустріли комісара, і він наказав нам зв'язатися з вами. Звелів передати, що готує фашистам удар у спину.

Надвечір знявся холодний вітер, закуріло снігом, загуляла по лісу хурделиця. Пориви вітру ставали все частішими. Ми не відразу почули, як десь далеко, кілометрів за десять, спалахнув гарячий бій.

Я здогадався, що це напад на ворога комісар Бобров.

Пройшовши ще з кілометр уперед і побачивши, що переслідування припинилось, я круто повернув колону вбік і наказав Прохорові вести загін до нового місця розташування.

Ранком ми вступили в наш табір. Команда Таранухи вже встигла побудувати десять просторих бараків. Стомлені, покалічені в боях партизани відразу ж заснули мертвим сном.

Лише на другий день прибув до табору комісар. Він розповів, що, вдаривши ворожим батальйонам у спину, партизани не лише примусили ворога втекти з лісу, а й знищили багато ворожих солдатів та офіцерів.

У лісі знову встановилася тиша і спокій. Снігова хурделиця, що лютувала ще два дні і дві ночі, замела всі наші стежки й дороги. Схоже було, що цими хащами з самого початку зими не проходила жодна людина.

Ми відпочивали, гоїли свої рани.

## БЕРЕГОВЕНКО ОБЕРІГАЄ ВІЙСЬКОВУ ТАЄМНИЦЮ

З кожним днем життя в партизанському таборі все більше входило у звичну колію. Виростали нові бараки, все частіше то там, то тут чувся веселий сміх. Кожного вечора вирушали на завдання бойові групи, поверталися розвідники, надходили нові партизани.

Сандро Захарович не виходив з госпіталю, що розмістився в одному з бараків. Йому якнайскоріше хотілося поставити всіх поранених на ноги.

Розрізавши ваялянок і уважно оглянувши мою рану, Сандро промовив:

— Молодець, командире!

В його чорних очах теплилось стільки радості й щастя, що я мимоволі посміхнувся.

— Багато бачив поранених і хворих, але таких, як ти, не бачив. Ти одужуєш і без лікаря. Бачиш — рану затягло струпом, навіть запалення немає... Ех, герой у мене командир!

Я і справді почував себе непогано. Звільнена від важкого ваялянка нога відпочивала. Я з задоволенням обережно пошкріб нігтем сизувату шкіру біля ранки.

— Свербить? — поцікавився лікар. — То добре. Значить, гоїться. Через місяць танцюватимеш.

— Ну, через місяць...

Мені не терпілося. Уже зараз я хотів вийти з барака на морозне повітря, пройтися лісовими дорогами. Я сам ладен був йти. Адже за весь час я не мав від секретаря жодної звістки.

За поштою пішов дід Прохор з Грицем та Артемком. Бо таємницю старої групи, крім мене, знав ще і Прохор.

До штабу зайшов Павленко. Його рука вже майже загоїлась, і він тепер щодня лаявся з лікарем, який забороняв розвідникові ходити з непідв'язаною рукою.

Побачивши Павленка з заправленою за борт шинелі хворою рукою, Сандро Захарович схопився за голову.

— Товаришу командир! — простягнув він до мене

благально руки. — Цей вусатий чорт нарочито хоче вкоротити мені життя. Ні, ти глянь, Андрію Володимировичу, на нього — він уже здоровий. Бачив хворих, сам був хворий, але таких хворих, як він, не бачив ніколи.

І важко було зрозуміти, чи радів, чи сердився наш партизанський лікар.

Пройшовши до барака, він повернувся до Павленка і засяяв:

— Не болить?

— Аж ніскілечки!

Проте Павленко скривився, коли лікар підняв його руку вгору.

— І неправдиві ж люди! Командир обдурює, і його заступник обдурює. Знаю, як не болить. Думаєте, лікар бездушний, нічого не розуміє. Ех, люди, люди...

Ми переглянулись з Павленком і поблажливо посміхнулись у відповідь на патетичну промову лікаря.

Потім Сандро і сам розсміявся дзвінким сміхом, махнув безнадійно рукою і попрямував до дверей, повторюючи:

— Бачив хворих, сам був хворий, але таких хворих... таких хворих ще не зустрічав.

Якусь хвилину ми дивились на двері, що зачинилися за лікарем, мовби чекаючи, хто перший почне розмову.

— Здається, вирвались, — заговорив Павленко.

— Так, вирвались.

— Тільки чи надовго?

— А ось трохи підлікуємось і почнемо знову. Що твоя розвідка доносить?

Павленко важко зітхнув.

— Чекаю на Прохора. Знаєш, Андрію Володимировичу, мене дуже непокоїть товариш Авдотін... Розумієш, секретар сам тепер там лишився.

— Ну, чого ж сам?

— Та майже всі підпільники з міста вийшли. А може, гестапо його там захопило...

Я сам не менше від Павленка турбувався за долю секретаря підпільного райкому товариша Авдотіна.

Ми мовчки закурили.

Павленко звернув мову на інше.

— Як ти дивишся на Береговенка?

— Ти знову про нього?

— Про нього, — стомлено зітхнув начальник розвідки. — Розумієш, Андрію, не вірю я йому, не вірю жодному його слову.

— Але ж ти бачив його у бою?

На це Павленко не відповів. Його продовжувала мучити думка, яка, мабуть, не давала йому спокою довгими безсонними ночами.

— Уяви собі, командире, а що коли Береговенко не Береговенко, а шпигун, один із тих, про кого пише Авдотін?

— Один? А другий?

— А другий — Солоха... Уяви собі, що ніякі вони не моряки...

— Ну, уявляю...

— Що не моряки вони, а заслані до нас фашистами...

— Може й таке бути. А докази?

— Докази? А те, що з появою Береговенка почалися всі наші невдачі...

— А хто врятував нас у хаті Гергелика?

— А те, що всі з його загону загинули і лишилися живими лише Береговенко і Солоха?..

— А чому ми з тобою живі, а немає нашого начальника штабу?

— Так, немає... — Павленко проникливо глянув мені в очі, і я запримітив у його погляді важкий біль і сум за загиблим товаришем.

Проте, хоч я захищав Береговенка, мені тепер уже багато чим не подобався хвацький «братішка».

Особливо прикрим було те, що Береговенко, вважаючи себе хоробрим і сміливим, прагнучи до особистої слави, забував, що ми перебуваємо в тилу ворога і успіх нашої боротьби залежить в першу чергу від нашої організованості і згуртованості.

Але не можна було не захоплюватися його сміливістю. Я бачив Береговенка в Ободинцях, коли він прийшов нам на допомогу, бачив, як він хоробро кинувся у бій. І невже ця людина могла бути зрадником?..

— А коли б його не поранили, а вбили в цьому бою? — запитав я Павленка.

Начальник розвідки не знав, як відповісти на моє питання. Саме в цей час широко відчинилися двері, і до штабу без стуку, заклучочений морозним повітрям, ввалився вузлуватий, довгов'язий Береговенко.

— Здорово, братішки! Думаєте?

Він дружньо підморгнув нам обом лівим оком. Правого не видно було з-під широкої марлевої пов'язки.

Ми чекали, що скаже Береговенко.



— Цікавлюсь, братішки, чи довго ми стоятимемо в цій гавані? Чи не час зніматись з якоря?

Хоч «стоянка на якорі» була для нас явно необхідною, але мені сподобалось це питання. Неспокійний сам, я люблю цей неспокій у інших.

— А як твоє око, Максиме? — сміючись запитав я.

Береговенко присів на нари, поправив на оці пов'язку. Він зрозумів мій натяк.

— Поки моряк живий і поки йде бій, він не має права швартуватись.

Ми говорили з ним довго, запально. Я переконував Береговенка, що йому необхідно підлікуватись, а він наполягав на тому, що повинен рушати в «далеке плавання».

Похмурий Павленко мовчки стежив за нашою суперечкою.

Нашу спірку розсудив лікар Мачаваріані, що знову зайшов до штабу. Весело привітавши свого пацієнта, він відразу ж накинувся на нього з докорами:

— Що за люди ці моряки? У вас що, всі такі анархісти у флоті? Людині сказано ясно: приходь щоденно на перев'язку, а його вже третій день нема.

І вже до мене за допомогою:

— Товаришу командир! Накажіть йому слухатись лікаря. Хай не жартує з оком.

— Ну ось,— сказав я,— питання й розв'язане. Поки не буде довідки від лікаря про повне ваше одужання — про вихід з табору не може бути й мови.

— Ну й народ! — весело розсміявся Береговенко і, звівшись на ноги, з розмаху вдарив по плечу кістлявого Сандро. — Справжні морські братішки! Слухай, лікарю, ти у флоті не служив?

Вже виходячи з штабу, Береговенко, щось пригадавши, обернувся до мене:

— Товаришу Хрущ! Тобі не здається, що в загоні у нас відсутня пильність?

— Відсутня пильність?

— Так. Людей невідомих, неперевіраних призначають на посади, чорт візьми, а вони базікають... військову таємницю видають!

— Хто?

— Писар ваш. Він щойно розповів мені такі дані про загін, за які фашистська розвідка сотню тисяч марок заплатила б.

Ми з Павленком тільки переглянулись.

## НОВИЙ ПИСАР ЗАГОНУ

Десь другого чи третього дня, коли ми зупинились у новому таборі, я сидів біля наспіх збитого з старих дощок столу і думав, кого б узяти штабним писарем. Справа в тому, що на цю посаду нелегко було підібрати людину: в тих, що згодились би вести письмове господарство штабу, не вистачало досвіду; а в кого був досвід — не хотіли йти на цю посаду, йшли в бойові підрозділи.

В останній день тяжких боїв писар нашого штабу під командою Береговенка пішов у бій і тепер лежав у госпіталі з перебитою правою рукою. Сандро Захарович небезпідставно сумнівався, чи зможе він після одужання зайняти свою посаду.

До мене зайшов Павленко. Він мовчки поклав переді мною акуратно зав'язану папку — справу партизана Гергелика.

Начальник розвідки і в складних бойових умовах підтримував повний порядок у своєму господарстві. На кожного арештованого чи допитуваного в нього була заведена справа, акуратно підшивався кожен документ, кожен аркушик.

Я розкрив папку. Перша сторінка починалася з протоколу допиту. Почерк був не Павленків.

— Біс його зна, що з ним робити, — говорив тим часом сам з собою Павленко. — Цього боягуза хоч розстріляй — він сміливішим не стане.

Я уважно розглядав незнайомий почерк. Акуратно, рівно і чітко, хитромудрим плетивом в'язався рядок за рядком. Навіть граматичні помилки були мало помітні в такому письмі.

— Записував хто? — запитав у Павленка.

Павленко зітхнув, щипнув себе за вуса, скривився, немов від зубного болю.

— Яка різниця. Признатися сором... Пальці олівця не тримають. Так що довелось самому допитуваному на себе протокол писати.

Я розсміявся. Трохи подумавши, засміявся і сам Павленко.

— А знаєш, писар з Гергелика може бути першокласний.

Павленко поклав мені на коліно руку.

— Уяви собі — єдине для нього призначення. Він, мабуть, і народився для того, щоб строчити папери. Бери

його за писаря та й біс із ним — не стріляти ж його, боягуза нещасного.

Як тільки Гергелик з-під арешту потрапив на посаду писаря, яку він вважав мало не найважливішою в усьому загоні, в ньому знову ожив той колишній Гергелик — секретар сільради.

Яків день і ніч сидів над паперами, щось писав і переписував. У його обов'язок входило, зокрема, оформляти справи на новоприбулих партизанів. Треба було бачити, з якою ретельністю і строгістю винитував Гергелик дані в новоприбулого партизана. При цьому він зневажливо кривив рота і не пропускав нагоди, щоб кинути докір новоприбулому.

Записавши прізвище, ім'я, по батькові, адресу, Гергелик, коли поблизу не було нікого з партизанів, починав засипати новоприбулого питаннями, які не входили в анкету.

— Чому раніше не йшли до загону?

— Та розумієте, товаришу, не знав шляху, зв'язку не було...

— Кинь, кинь ці розмови. Хто хотів, той знайшов шляхи. Ти візьми мене, наприклад.

І Гергелик кількома фразами розповідав новачку, що він не хто інший, як один із фундаторів загону.

— Участь у боях брав? — запитував Гергелик уже за анкетною.

— Не доводилось, — скромно опускав очі новачок.

— Ех, ти... — осудливо кивав головою писар. — Інші повинні голови за тебе класти, а ти у погребі, мабуть, переховувався?

Присоромлений новачок мовчки дивився під стіл, а Гергелик хвалився:

— Ось я, хлопче, спробував боїв. Разом з самим Хрущем були застукали... Нас п'ятеро, а їх три сотні. Коли б не я — не лишитись би нікому живими.

Свою канцелярію Гергелик залишав дуже рідко. Можна навіть з абсолютною точністю визначити, коли і де проходив Яків Єгорович. Ранком — на сніданок, вдень — на обід і ввечері — на вечерю. Йшов він головною стежкою партизанського селища, ступав твердо, з почуттям власної гідності. З зустрічними вітався по-різному: перед одними згинався мало не до землі в шанобливому поклоні, іншим привітно кивав головою, а новоприбулим, яких нещодавно сам вписав у список загону, недбало козиряв і зневажливо кривив рота.

Сьогодні він зустрівся з Береговенком.

— Гей, полундра! — голосно привітав його моряк. — Ти живий? А я думав, тебе, братішка, шльопнули. Ех, видно, не з хороброго ти десятка. Просто не уявляю, що ти робив би в Одесі?

Гергелик хотів уникнути цієї неприємної розмови. Та Береговенко притримав його за руку.

— В писарях ходиш?

— Писар штабу.

Гергелик веселіше глянув на Береговенка. Йому здавалося, що коли не він сам, то його посада повинна примусити насмішкуватого моряка ставитися до нього з більшою повагою.

— Змів, як кажуть, штик на перо? Га? Ну що ж, пером воно воювати веселіше, ха-ха!

Його гучний сміх морозом по спині шкріб самолюбство Гергелика.

— Ну що в тебе за робота? Папірці, папірці...

— Не лише папірці, — захищався Гергелик. — А облік!

— Що ж ти рахуєш? Сосни, дуби в лісі?

— Чому ж сосни? В загоні дві тисячі чоловік. А зброя, а коні, а продукти?

— Зброя? А яке твоє до неї діло?

— Як яке? Кожен кулемет записати, номер, за ким закріплений...

— Подумаєш, у нього цейхгауз... Якийсь десяток кулеметів...

— Десяток? — обурився Гергелик. — А вісім десятків не хочете? Та гвинтівок біля двох тисяч вам мало?

Гергелик переможно дивився на Береговенка.

Той оглянув його з ніг до голови і тільки цвіркнув крізь зуби.

— Ех ти, шляпа, а не писар. Шляпа і базікало! — зневажливо кинув Береговенко і пішов до штабу.

— Таких писарів і на гарматний постріл не можна допускати до справ загону. Боягуз і базіка — він задля власної шкури весь загін продасть, — сказав нам Береговенко на закінчення своєї розповіді.

Я думав, що сказати Береговенкові у відповідь. Але не встиг мовити й слова. Широко відчинились двері, і до штабу ввалився весь засніжений дід Прохор, за ним — Гриць.

З виразу обличчя діда Прохора я зрозумів, що з розвідниками щось трапилось.

Забувши про поранену ногу, я кинувся назустріч старому.

— Як справи, Прохоре Івановичу?

Старий мовчки зняв шапку, струсив з неї сніг.

— Справи погані, Андрію,— нарешті хрипло видувив з себе дід.— Можна сказати, біда.

Старий розвідник кинув недвозначний погляд у бік Береговенька, і той, видно, зрозумівши, що він при цій розмові буде зайвий, вийшов із штабу.

## ЗНИКНЕННЯ АРТЕМКА

За нашою партизанською поштою пішов старий Прохор. Він узяв з собою лише Артемка та Гриця.

Білявий широкоплечий Артемко, старший за Гриця років на два-три, не зводив своїх сірих з золотими іскорками очей з діда і Гриця. Він полюбив хлопця ще з першої зустрічі у Червоній Казармі. Прохор раніше називав онуком Артемка, розповідав йому різні пригоди з мисливського життя. А тепер вся дідівська турбота і ніжність були звернені на Гриця. І це смутком лягало на серце Артемкові.

«Що ж,— думав Артемко,— хай дід жаліє Гриця. В нього фашисти батька вбили... Та й він ще зовсім дитина...»

Роздумуючи так, Артемко вище піднімав голову, войовниче випинав груди, пильно вдивлявся вперед: йому хотілось першому побачити небезпеку і попередити друзів.

Інколи він звертався до Прохора:

— Діду, давайте я піду вперед, ви стомились.

— Стомився? — здивовано перепитував старий.

— У вас он борода мокра від поту.

— Вигадуєш, Артеме. Мабуть, у самого вже чуприна воγκα.— І дорогою не поступався.

Вони не відразу пішли до міста. Досвідчений партизан знав: перш ніж іти в сад дослідної станції, треба впевнитись: що там нікого немає.

Нетерплячий Артемко, а за ним Гриць почали перекопувати старого не гаяти часу й забрати пошту сьогодні ж.

— Е, хлоп'ята,— бубонів дід,— бачу — багато ще вам треба, щоб стати справжніми розвідниками. Молоді, гарячі голови! Запам'ятайте собі прислів'я: не спитавши броду, не лізть у воду. Ми спочатку розпитаємось у добрих людей. Краще повернутись на день пізніше, виконавши завдання, ніж не повернутись зовсім. Зрозуміло?

Незадоволені хлопці мовчки посопували носами. Та скоро виявилось, наскільки передбачливим був дід. У селі від Прохорового приятеля партизани довідались, що в приміщенні дослідної станції кілька днів тому розташувалась німецька військова частина, одна з тих, що брали участь у поході проти партизанів.

Сторожко підходили розвідники до саду.

Дід Прохор уміло прокладав стежку в глибокому снігу, часто зупинявся, прислухаючись.

Довкола стояла така мертва тиша, що Гриць чув, як йому дзвеніло у вухах, як калаталося в грудях серце.

Безмежний сніговий простір і темна зимова ніч.

Спинились біля похилої верби. Звідси до саду всього півкілометра. Прохор Іванович порухом руки наказав хлопцям залягти.

— Якщо нас обстріляють, не тікати, а відповзати, — повчав він молодих партизанів. — Зійдемося біля цієї верби.

Тепер вони розгорнулися ланцюжком — дід посередині, хлопці по боках.

Повільно з нічної мли вимальовуються силуети дерев. Дідові здається, що він уже бачить заповітну грушу. І хоч Прохор не звик хвилюватись у таких випадках, проте його старече серце посилено б'ється. Йому хочеться якнайшвидше дістатись до груші, забрати дорогоцінні листи, принести жадану звісточку до штабу.

Та враз серед дерев старий помічає якийсь рух, бачить невиразні, темні постаті.

— Хто йде?

Партизани, мов по команді, впали у сніг.

У нічній тиші пролунали сухі постріли, зацявкали в повітрі кулі.

Гриць якусь мить лежав нерухомо, а потім, пригадавши дідов наказ, швидко поповз до верби, розсовуючи руками м'який сипучий сніг.

Скільки він так повз, хлопець не знав, але йому здавалось, що дуже довго. Знесилившись, він спинився, почав прислухатися. Зовсім близько почулись чийсь швидкі кроки, і Гриць схопився за зброю, підвів голову. Навколо білів сніг, а там, у саду, ще й досі лютувала стрілянина. Прислухавшись, він зрозумів, що не кроки відбивались поблизу — то швидко і лунко гупало його серце.

Оглянувся навколо. Збоку побачив ледве помітні обриси знайомої верби. Тихо підвівся на ноги і пішов до умовленого місця.

— Хто?

Гриць кинувся у сніг. Але відразу опам'ятався, зрозумівши, що це окликнув його дід Прохор.

— Я,— тихо відповів хлопець.

Мало не до світанку чекали вони Артемка. В саду довгий час чулися голоси, інколи спалахувала стрілянина і аж до верби долітали кулі.

Заспівали треті півні.

Покректуючи від втоми і невдачі, старий Прохор підвівся на ноги.

— Пішли, онучок!

Гриць посинілою від холоду рукою схопив діда за полу.

— Куди? А як же Артемко?

Прохор безнадійно махнув рукою.

— Втратили ми Артемка. Ех, старий дурень...

Не витираючи сліз, дід Прохор рушив у поле.

— Ми повинні врятувати його! Ми повинні повернутись, може, він поранений,— схвильовано говорив Гриць.

— Ні, голубе, Артемко загинув. Ми і його не врятуємо, і самі потрапимо їм у лапи.

— Я не боюся! — рішуче заявив Гриць, блиснувши очима на діда.

— І я не боюсь, але не маю права. Ми повинні негайно про все доповісти Хрущу.

І ось тепер дід Прохор і Гриць сиділи в штабі і з сумом розповідали про свою невдалу розвідку.

— Біда,— знову зітхнув старий.— Втратили такого хлопця. Хоч би вже листи добули, а то...

У Гриця спалахнули очі. Він пересів ближче до мене.

— Андрію Володимировичу! Я листи добуду,— гаряче заговорив він.— І про Артемка довідаюсь. Я дорогою все це добре обміркував.

Я зачудовано дивився на хлопця.

— Вдень піду в місто, огляну все добре і непомітно проберусь в сад. Нам казали, що німці охорону виставляють у сад тільки на ніч.

Поки Гриць говорив, я зважував кожне його слово і переконався, що це поки що єдиний спосіб одержати пошту і довідатись про секретаря.

Але нічого певного не відповів хлопцеві, пообіцявши викликати його на розмову ввечері, коли він відпочине з дороги.

## ГРИЦЬ ІДЕ В РОЗВІДКУ

В барак боком просунувся Гергелик. Лівою рукою він притримував папку з паперами, правою невміло відкозирав.

— З'явився на ваш виклик.

Побачивши Павленка, Яків перелякано закліпав очима і весь зіщулювся.

За останній час, ставши писарем, Гергелик зовні помітно покращав. Він тепер завжди був поголений, стежив за своїм одягом.

Якусь хвилину я уважно розглядав писаря. Під тим поглядом він спочатку зблід, потім пожовтів і зрештою став якимсь сизо-зеленим.

— Товаришу Гергелик, я вас викликав не в службових справах, а на відверту розмову. Ваша поведінка дуже підозріла.

У Гергелика дрібно затремтіли руки й коліна. Папка випала з-під руки, по долівці розсипались папери. Писар нагнувся, щоб зібрати їх, але пальці не слухались його. Папери підібрав Павленко.

— Ви давно знаєте Береговенка?

— Бере-еговенка?

Гергелик, не розуміючи, закліпав почервонілими повіками.

— З того часу, як і ви. Коли він врятував нас у хаті. А що трапилось?

В очах у Якова було стільки тривоги, дитячого переляку і бажання в'яснити, в чому справа, що я відразу зрозумів: не про Якова писав мені секретар райкому.

— Ви яке мали право розсекречувати таємні документи штабу? — сухо запитав я писаря.

— Розсекречувати? Таємні документи?

Гергеликові очі полізли на лоб.

— Господи! Та що ж це таке? Та за віщо на мене такі наклепи? Що я кому зробив? — говорив крізь сльози писар. — Нікому нічогосінько... товаришу командир, повірте мені... Нікому жодного слова...

— А Береговенкові ви що говорили?

— Береговенкові? — знову округлив очі Гергелик.

І потім якось знітився, безнадійно опустив руки.

— Правда... я з Береговенком говорив... Але які я йому дав відомості? Хай він сам скаже які. Я сказав, що в нас



дві тисячі партизанів, вісімдесят кулеметів. Хіба я йому сказав би правду, коли б навіть знав?

І з обуренням додав:

— Хай краще скаже, чому він наспіхається наді мною на кожному кроці!

Тепер, мабуть, і Павленко бачив, що вся ця історія нагадує велику хмару, з якої випало дві краплі дощу.

— Ось я його зустріну,— нахвалявся Гергелик.— Я йому все скажу. Я не подивлюся, що він одесит. Я його вилаю, як останнього!..

Наказавши писареві надалі тримати язик за зубами, я відпустив його. Гергелик не вийшов, а вилетів з барака...

Ми з Павленком довго сиділи мовчки, соромлячись один одному глянути в вічі.

Згодом, ніби змовившись не згадувати більше ні про Береговенка, ні про Гергелика, ми заговорили про Грицеву пропозицію.

— Мені здається, що це єдиний спосіб одержати листа,— сказав я.

Павленко якось загадково глянув на мене. З того погляду я зрозумів, що в розвідника зародилась нова думка.

— Заплутався чортів клубок. Спробуй пронюхати, де сидить отой черв'як і точить. А за Береговенком і за цим писарем треба простежити.

— Не заперечую...

— Ти знаєш, що я зараз подумав?

І Павленко почав викладати мені нове своє припущення:

— Пошлемо ми завтра Гриця. А що коли... що коли Артемко проговорився?

— Артемко?

— А чого ти дивуєшся? Фашисти майстри на тортури.

— Але хіба ти не знаєш Артемка? Кращій розвідник. Тут серце кров'ю обливається за хлопцем, а ти так...

— Та я ж нічого,— заговорив Павленко, зніжковівши.— Можливо, що й зовсім воно не так. Але думати все можна. А що коли його схопили, а він не витримає?

Я наказав розшукати комісара, який десь проводив бесіду з партизанами.

Ми порадилися з Бобровим і вирішили, що через день Гриць піде у місто.

## КОЛИ ЛЮДИНА НЕ ВІРИТЬ ВЛАСНИМ ОЧАМ

Того ж вечора зайшла до нас Цибариха. Довідавшись, що Гриць має йти з важливим завданням у місто, вона сказала:

— От і добре. Підемо вдвох. Якщо й доведеться день чи два Грицеві бути в місті, поживемо в лікаря.

Сім'я Цибарів давно дружила з міським лікарем Костянтином Степановичем Тарашинським, який колись працював у їхньому селі. Я теж добре знав цю людину, і коли про нього згадала Цибариха, то я вирішив довідатись, як лікар настроений тепер. Отож з охотою дав згоду, щоб Цибариха пішла з сином.

Вночі партизани підвезли Гриця з матір'ю мало не до самого міста. Цибариха перев'язала хусткою обличчя, ніби в неї боліли зуби; у Гриця в руках був кошик. Вже розвиднілось, коли вони потрапили до міста. Пішли не головною вулицею, а задвірками.

Чим ближче підходили вони до центру міста, тим частіше траплялися їм німці та поліцаї. І при кожній такій зустрічі Гриць затаював подих, серце йому мало не вискакувало з грудей. Так і здавалось, що котрийсь з них впізнає молодого партизана — і тоді загинуло все.

— Ти не витріщайся на них,— повчала Цибариха.— Ідуть — і хай собі йдуть, хай на них шкура обійде. А ти прохось сміливо, ніби й не бачиш їх.

Гриць мовчки слухав матір і радів, що пішов саме з нею. Хтозна, що він робив би і як поведився, коли б не було поруч матері.

У лікаря їх зустріла жінка, бліда, сивоволоса. Це була старша дочка Костянтина Степановича. Побачивши Цибариху, вона рвучко притисла сухі руки до грудей, посмінулась самими очима.

— Це ви, Маріє Кіндратівно? Який же радий буде татусь! Він недавно вас згадував.

— Ой, як ви, Олено Костянтинівно, змарніли! А чи живий-здоровий Костянтин Степанович?

— Ой рідна, яке там здоров'я. Якби ще мирний час...

— Дома Костянтин Степанович? — поцікавилась Цибариха.

— Ні, немає. Але, мабуть, скоро приведуть. З пораненими десь порастєся. Та ви заходьте!

Трохи обігрівшись і відпочивши, Гриць заквапився.

— Я, мамо, погуляю трохи.

— Ні, синку, так не можна. Іти треба лише в якійсь справі.

І Грицеві раптом прийшла в голову думка.

— У вас, мабуть, дров немає? — запитав він Олену Костянтинівну.

— Біда тепер з дровами. Вже всі меблі попалили.

— А у вас немає маленької пилки-ножівки?

— Є якась.

Олена Костянтинівна знайшла стару заржавілу пилку.

— Я вам дров добуду, — сказав хлопець і вийшов.

Гриць вирішив пробратись в сад і, начебто розшукуючи сухе гілля на деревах, дістатись до старої груші.

Хлопець швидко добрався до садиби дослідної станції. В сад дуже легко було потрапити, бо в багатьох місцях огорожа поламалась. Гриць спочатку йшов попід садом, пильно заглядаючи туди.

Там було безлюдно, тихо. З дерева на дерево перелітали зеленобокі синиці, червоногруді снігурі.

Зупинившись на якусь мить, хлопець аж замилювався пташками. Це б поставити тут западню або краще з півдесятка силець — мав би і синиць, і снігурів. Але не час думати про птахів. Зітхнувши, Гриць рушив далі.

Так хлопець дійшов до невеличкого вигону, в кінці якого стояла чиясь обшарпана хата з молодим садочком. Той садочок вузьенькою смужкою потягся аж до річки, до низько схилених верб.

Ще раз оглянувши великий сад дослідної станції, Гриць рішуче, хоч і з страхом у серці, проліз через пролом в огорожі. Сторожко оглянувся. Здалося, наче до нього вже біжать, що зараз почнуть стріляти...

Але навколо не було ні душі.

Поспішно переходячи від дерева до дерева, Гриць і незчувся, як дійшов до завітної груші. Так, це мала бути вона, бо стояла в самому кінці саду, в кутку. Груша була стара, розлога. Два товсті стовбури схилились у різні боки, мов сердились один на одного. Саме між стовбурами і помітив хлопець нешироке дупло і, вже озираючись і нічого не помічаючи, запустив туди руку.

Мить — і два папірці були вже в його кишені.

Серце в хлопця радісно забилося. Так ось як буває! Пішли вони вночі, блукали, вибились із сил, повзучи по снігу, втратили Артемка і повернулись ні з чим. А тут так легко, так щасливо.

Забувши, що пилка лишилась біля груші в снігу, Гриць бігцем подався з саду.

Та радість його була передчасною. Тільки хлопець визирнув через отвір в огорожі, як побачив перед собою дві чорні постаті поліцаїв. Один з них зразу наставив на хлопця автомат.

— Ти чого ходив у сад?

Гриць здригнувся від несподіванки і переляку, не міг спочатку промовити й слова.

— Ти чий, лобуряко? — прикрикнув на нього поліцай.

Гнівом спалахнули в хлопця очі, переляк мов рукою зняло.

— А що, вже не можна й садом пройтися? Що в ньому? Яблука, чи що?!

Хотів був сказати, що дров шукав, та вчасно згадав, де лежить пилка.

Поліцай спритно схопив його за вухо.

— Я тобі дам яблук, вилупку! Знаємо, які яблука вас цікавлять. Чого був у саду?

Гриць вивернувся з поліцаєвих рук.

— Снігура хотів спіймати. Бачиш, он скільки їх? А ти чого за вухо смикаєш?

Поліцай з подивом глянув на свого приятеля.

— Диви, Оксене, воно, сопливе, ще й кричить.

У Гриця пересохло в роті, стягло шкіру на вустах. Шершавим язиком він намагався змочити сухі губи.

— Так ти ще й язика мені будеш показувати! — розлютився поліцай. Одним стрибком опинився він біля хлопця і схопив його за рукав.— Пішли до коменданта. Той розбереться, яких снігурів ти ловив у саду.

Хлопця повели вулицею. По дорозі вивернули кишені. Два аркушики з учнівського зошита опинилися в руках сердитого поліцая.

— Диви, диви, які снігурі. От хай мені очі повилазять і язик відсохне, коли це не партизанський лазуччик.

— Річ відома.

Гриць мовчав. Він був настільки приголомшений, що не знав, як рятуватись.

Згодом поліцай сказав другому:

— А може, не до коменданта?

— Чому ж не до коменданта? Саме до коменданта й треба.

— Може, відведемо його до нашого начальника. Хай побачить, що ми з тобою пильно вартуємо.

— І правда,— згодився той.— Хай не думає, що ми ловимо гав.

Так Гриць потрапив до районної поліції. Його грубо

штовхнули до якоїсь кімнати, ще й потиличника дав поліцай такого, що аж у голові задзвеніло.

— Ось впіймали голубчика. В саду лазив, снігурів ловив. Добре, видать, вовченя — ще й язика показує. Ич ти!

Поліцай поклав на столі перед якимсь начальником два папірці з зошита в клітинку:

— Знайшов у кишени.

Гриць мало не зойкнув від жаху: на нього допитливо дивилась знайома йому людина. Це був той самий поліцай, якого він утопив біля Червоної Казарми в далекий серпневий вечір.

## ЛІКАР ТАРАШИНСЬКИЙ

Якщо вам доводилось коли-небудь зупинятись у нашому місті і коли ви людина до всього цікава, то обов'язково запитали б Костянтина Степановича Тарашинського.

Місто наше невелике, це лише за роки Радянської влади тут вирости фабрики та заводи, але й тепер кожна більш-менш оригінальна людина була помітною на його вулицях.

Щодня в певний час можна було зустріти лікаря Костянтина Степановича на вулицях міста. Було йому під вісімдесят. Але, дивлячись на його сухорляву, жиливу постать, на чорну шевелюру з густою сивиною на скронях, зустрічаючись з допитливо-сміхотливими чорними очима, що доброзичливо поблискували крізь скельця пенсне, ви ніколи б не дали лікареві більше, ніж шістдесят.

Уперше побачивши на вулиці Костянтина Степановича, який, кудись поспішаючи, весело вітався з зустрічними, я мимоволі спинився від несподіванки і зачарованим поглядом довго проводжав дідуся.

— На кого він схожий? — мучила мене думка.

У моїй пам'яті згодом постав знайомий і рідний образ людини, чії твори захоплювали мене з дитинства. Саме таким я уявляв собі Антона Павловича Чехова.

Пізніше, познайомившись з Костянтином Степановичем, я дізнався, що старий лікар колись учився разом з видатним письменником і в усьому намагався наслідувати свого великого друга, пробуючи в молодості навіть писати. Він поїхав лікарювати в глибоку провінцію, та так і застряв у нашому містечку.

— В Московському університеті вчилися з Антоном

Павловичем, аякже. Правда, я молодший був на два курси. Але доля звела нас дуже близько і, повірте, здружила. Фатум! <sup>1</sup> Антон Павлович був тоді ще Антошею Чехонте. А Кость Таранте наслідував його в усьому.

Костянтин Степанович замріяно дивився вдалину і, мабуть, переносився в ті давні, незабутні дні. Задумливим він ще більше скидався на Антона Павловича.

— Все життя присвятив я хірургії. І, повірте, намагався весь час бути не схожим на чеховського Курятіна. Хоч лікувати доводилось, скажу вам відверто, цілковито методами чеховських героїв. Був я в повіті і хірургом, і терапевтом, і акушером, і стоматологом, і санітаром, і окулістом. Візьміть ви любого громадянина нашого міста — то я знаю, як печінка лежить у кожного, скільки ударів за хвилину відбиває його серце. Так-с. Повірте, що це факт. Бо знаю я тут недуги кожного з самого дня його народження.

Справді, мабуть, не було в місті такої людини, яка не зверталася б за допомогою до Тарашинського. І не лише в місті — в усіх навколишніх селах знали люди Костянтина Степановича. Отож не дивно, що в сім'ї Цибарів, яка виростила багатьох дітей, лікар був своєю людиною.

Незважаючи на свої роки, Тарашинський був рухливим, невтомним. Кожного дня, ще до схід сонця, він поспішав у лікарню на ранковий обхід хворих.

І тільки тоді, коли в місто вступили окупанти, розпорядок дня Костянтина Степановича відразу ж порушився. Лікарня була розбита і спалена ворожою артилерією. Опустіло, обезлюдніло колись живе і веселе місто. Ні в будень, ні в неділю не видно було по скверах і в парку молоді, не пливла гомінка людська ріка головною вулицею імені Леніна. Не з'являлась, як колись, у певні часи на вулиці й знайома постать старого лікаря. Костянтин Степанович нікуди не виходив з дому, хоч для хворих двері його квартири були відчинені вдень і вночі.

Згодом старого лікаря потіснили, залишивши йому тільки кухню та кабінет. Решта — чотири кімнати з усією меблею — перейшла якомусь поліцаєві.

Коли в місті утвердилась влада окупантів, Тарашинського викликали до райуправи.

Лікаря немало стурбував цей виклик. Супроводив його до райуправи молодий, у ластовинні, поліцай, який всю

---

<sup>1</sup> Ф а т у м — неминуча доля.

дорогу безцеремонно підштовхував карабіном старого в спину.

— Україні слава! — вигукнув голова райуправи Коп'юк і викинув уперед коротку вузлувату руку, мало не збивши з Тарашинського пенсне.

— Що, що, пробачте? — запитав збентежений лікар.

Коп'юк, запобігливо дивлячись Тарашинському в очі, медовим голосом пояснив:

— Це нове вітаннечко таке, пане лікарю. Вітатися, пане Тарашинський, треба так. Я вам говорю: «Україні слава», а ви мені відповідаєте: «Фюреру слава». Розумно, правда? Бачите, пане Тарашинський, в цьому привітанні закладена велика суть, що визначає нову епоху. Гітлер врятував нашу неньку Україну, ось їй тепер і слава... і так далі. І народові українському, так би мовити, радісно і тому подібне. Чи не правда, хороше привітання?

Тарашинський вже трохи оговтався, тим більше, що зустрів він тут не когось іншого, а Коп'юка, колишнього службовця райспоживспілки, дітей і онуків якого лікував від ангіни, дифтериту, скарлатини. Нічого не сказавши у відповідь на Коп'юкове запитання, лікар поцікавився:

— А ви, власне, що тут робите? Вас теж викликали?

— Ну що ви, що ви! — грайливо поблискуючи очицями, розвів руками Коп'юк. Схиливши голову набік, він ступив до крісла за столом.— Волею нової влади і фюрера я, так би мовити, являюсь бургомістром, можна сказати, вищою владою в місті, після пана коменданта, безумовно.

Лікар Тарашинський дивився на Коп'юка широко відкритими очима. Довго з зацікавленням розглядав кругленького червонощогокого голову, ніби вперше бачив.

— Так, так-с. Фатум!

— Що ви сказали, пане Тарашинський?

— Власне, нічого. Хоч, правда, на когось цей хрест та повинен був упасти.

Коп'юк побожно закотив очі.

— Ваша правда, пане лікарю. Важка шапка мономахова. Великий тягар влади ліг на мої кволі, можна сказати, старечі плечі. Але, будучи вельми вірним новій владі і фюреру, я нестиму, я виконуватиму свій почесний обов'язок достойно.

Тарашинський зрозумів, що важкий хрест бургомістрування впав на Коп'юка не випадково. Похмурими очима він дивився у вікно.

— Сідайте, будь ласка, пане Тарашинський,— запро-

шував тим часом Коп'юк, зручно вмощуючись у м'якому кріслі.

— Нічого, постоїмо. Я хотів би знати, для чого і хто мене викликав? — сухо запитав Костянтин Степанович.

— Я, я, пане лікарю, викликав вас. Аякже, я особисто. Сідайте, будь ласка, почувайте себе як вдома, позаяк люди ми свої.

Лікар потоптався на місці і присів на краєчку стільця.

— Я вас слухаю.

Граючись срібним ланцюжком від годинника і пильно промацуючи лікаря своїми масними очима, Коп'юк говорив неквапливо, немов шукав словами вразливе місце в думках Тарашинського.

— Знаючи вас і вашу довголітню лікарську практику, так би мовити, на благо народу, я вирішив,— з відома пана коменданта, безумовно! — запросити вас на роботу в нашу поліклініку.

Костянтин Степанович, здавалось, не чув тієї мови, задумливо дивився кудись через голову Коп'юка. Його тягло до лікарні, але ніяк не до тих, кому служив голова управи...

А Коп'юк, немов відчувши його вагання, вів далі:

— Поліклініка невеличка. Позаяк приміщення згоріло, то лікарню відкриваємо поки що для обраного кола людей. Різній невихованій свиноті ходу туди не буде. Обслуговуватимуться працівники райуправи в першу чергу, поліцаї та й годі. Так що практика, так би мовити, буде посильна.

Тарашинський зрозумів, що являтиме собою коп'юківська лікарня. Підвівся на ноги і рішуче заявив:

— Пробачте, але я не можу прийняти ваше запрошення. Роки, старість, час уже на відпочинок.

Коп'юк примружив очіці:

— Але, наскільки мені відомо і пану коменданту, безумовно, теж, пан Тарашинський вдома займається приватною практикою.

— Двері мого дому відкриті для всіх хворих. Але працювати не можу.

Коп'юк, нервово розгладжуючи на столі зелене сукно, дивився на лікаря вже з гнівом:

— Ну що ж... пробачте. Подумайте. Я, так би мовити, раджу... Не знаю, що пан комендант скаже...

— До побачення.

Не відповівши лікареві, Коп'юк сердито дивився йому в спину, аж поки за старим не зачинились двері.



Але взимку Костянтину Степановичу довелося-таки стати до роботи. Одного ранку його знову повів вулицями міста поліцай, та вже не в управу, а прямо в поліцію. Начальник поліції з ним не привітався і не пояснював, як треба вітатись. Крізь зуби він сказав Тарашинському:

— Ви не побажали лікувати наших поліцаїв. Гадаю, вам приємніше буде лікувати партизанів.

І наказав черговому:

— Пана лікаря проведіть у поліційну лікарню. І в наступні дні водитимете. На роботу і з роботи. Все ж панові лікарю буде веселіше.

Зранку і надвечір, в усяку погоду, знову було видно на вулицях міста старого лікаря, що йшов під конвоєм миршавого поліцай-недоумка.

Тарашинський проходив гордо, дивився кудись прямо перед собою, ні з ким не вітався і нікому не відповідав на привітання.

Недалеко від поліції з лікарем зустрівся Гриць.

«І Костянтина Степановича так само... під конвоєм... — подумав він і злякався.— Це ж поліцай, певно, веде його додому. А там мати...» Запитливо подивився в очі лікареві, але той, мабуть, не помітив хлопця, пройшов мовчазно, навіть не глянув у його бік, коли Гриць чемно до нього привітався.

## НЕПОГАНІЙ ХЛОПЕЦЬ

Першою думкою, як тільки Гриць опам'ятався від переляку, було: впізнав його чи не впізнав поліцай?

Хотенко спочатку не звернув уваги на хлопчину, якого безцеремонно вштовхнули до нього в канцелярію. Він звик до того, що поліцаї щоденно сюди приводили когось.

— Ще й язика, щеня, показує,— штурхнув Гриця під бік поліцай, виходячи з кімнати.

Перед Хотенком на столі лежали вбогі Грицеві пожитки: дволезий ніжик, гребінець з виламаними зубцями та два пожмакані аркушики з учнівського зошита, списані арифметичними прикладами.

Взявши до рук один аркушик, Хотенко враз зблід, серце його забилося глухо і сполохано. Він зиркнув проникливо на хлопця і пригадав ту давню серпневу зустріч на березі річки. Так, сумніву не було, це той самий хлопчина. Аж мурашки побігли поза шкірою, коли пригадав усе. Мало не втопив, капосний хлопчисько.

Тепер Хотенко бачив перед собою цього хлопчину зніченим, переляканим. Дивився на нього і думав: признатись йому в тому, яку роль тут виконую, чи не признаватись? І миттю вирішив: негайно випровадити його звідси, поки не повернувся начальник поліції. Ці аркушки, які він, Хотенко, ризикуючи життям, вклав у дупло старої груші, повинні обов'язково потрапити до партизанського загону.

Тим часом Гриць сторожко стежив за Хотенком. Він дуже боявся, щоб той не впізнав його.

«І як він тільки тоді вибрався? — дивувався хлопець. — Ех ти, партизан, — докоряв сам собі. — Не зумів пристукнути як слід цю гадюку. Ну, тепер гляди, коли впізнає — не пожаліє».

Хотенко відвів очі від хлопця. Взяв папірці. Гриць мало не кинувся до столу, щоб відняти їх.

— Це що в тебе за папери? — суворо запитав писар, і в Гриця трохи одлягло від серця: «Значить, не впізнав».

Хотенко вирішив перевірити, чи міцний цей хлопець, чи не заплутається, коли потрапить в інші руки.

— Хіба не бачите? З зошита...

— Для чого носишся з ними?

— Курити.

— Ич ти, курець!

Хотенко нашішкувато глянув на хлопця.

— Чого лазив по саду?

— Дров шукав.

Хотів сказати, що для лікаря Тарашинського старався, але згадав, що Тарашинського самого недавно повів під гвинтівкою поліцей.

— Відпустіть мене, дядю. Я більше не ходитиму по дрова, — почав проситись Гриць.

— А партизанів ти знаєш?

— Я? — удав здивування Гриць. — Звідкіля мені їх знати? Я ще малий...

— Ну, не такий ти вже малий.

Посміхаючись, Хотенко склав увосьмеро обидва папірці.

— На, курець. Палиці тобі б ще дати, та ліньки з-за столу вилазити.

Гриць одним порухом вихопив з рук писаря дорогоцінні папірці, швидко сховав за пазуху, аж засміявся з радості.

— Та хоч і палки дайте... А більше я не ходитиму.

— І поліцаям язика не показуй.

— Та я й не показував.

— Забирай своє господарство.

Хотенко підсунув до хлопця його ніж і гребінець. Швидко схопивши свої речі і сховавши їх у кишені, Гриць кинувся було прожогом з кімнати.

Але в цей час на порозі з'явилась товста постать німця в зеленому мундирі з черепом і хрестом на рукаві. За ним прослизнув у кімнату і шеф районної поліції.

— Хайль! — схопився на ноги Хотенко.

— Хайль! — буркнув німець.

— А це що? — кивнув шеф на Гриця.

В одну мить Хотенко опинився біля хлопця.

— Це... я вже вліпив йому гарячих...— І, на Гриців подив, писар несподівано дав йому такого потиличника, що хлопець ледве встояв на ногах.

— Поліцаєві Довбилу язика, шибеник, показував!

Хотенкові жаль було Гриця, але він повинен був удати з себе гнівного і бити по-справжньому.

— Я тобі покажу, мерзотнику, як поліцаєв дражнити!

Гриць обома руками захищав обличчя, та Хотенко знаходив вразливі місця.

— Я не дражнив...— виправдувався хлопець.

— Чий? — запитав шеф поліції.

— Тутешній, одної вдови...

Хотенко відчинив двері і виштовхнув хлопця з такою силою, що той клубком вилетів у коридор і потрапив під ноги вартовому. Той в свою чергу штурхнув хлопця чоботом.

Мов побитий кіт, Гриць вилетів на вулицю.

— Я тебе навчу, як язика показувати,— гукав йому вслід Хотенко.

Німець з шефом поліції наочно побачили запопадливість і старання по службі бравого писаря.

«А він непоганий хлопець»,— думав про Хотенка Гриць, спішно покидаючи місто.

Вночі Гриць був уже в штабі.

## НА ВИРУЧКУ

— Гляди ж, старий, щоб завтра я не чекав тебе на холоді,— ліниво попередив лікаря поліцаєв.

Навіть не глянувши на нього, Костянтин Степанович переступив поріг і поспішно зачинив двері.

Схвильована дочка ніжно припала йому до грудей.

— Ти здоровий, татуню?

— Здоровий, донечко, здоровий.

— А в нас гості...

Костянтин Степанович насупив вицвілі брови. Він дуже любив людей, але в останній час почав уникати їх. Нелегко було перенести лікареві свій сором — адже його, старого, шанованого, немов арештанта, щоденно водить по місту поліцай.

Марію Кіндратівну зустрів радісно — дуже поважав сім'ю Цибарів старий лікар.

— А, Марія Кіндратівна! Яким це вітром вас занесло, шановна? Ще живенькі-здоровенькі?

— Ох, батеньку мій,— сплеснула в долоні Цибариха.— Та на вас же лица немає, Костянтине Степановичу! Кістки та шкіра... Що вони, гаспиди, зробили з вами?

— Е-е, Маріє Кіндратівно, в новій влади я на прикметі. Дуже, дуже мене цінять. Під гвинтівкою на роботу ганяють — бояться, мабуть, щоб хто не вкрав...

— Під гвинтівкою?

— А то ж як! Фатум... А друг сердечний ваш, Маріє Кіндратівно, шановний Іван Григорович, як поживає?

Цибариха безсило опустила руки, схлипнула.

— Немає вже його, голубчика, немає, Костянтине Степановичу,— заголосила, як над померлим.

— Як немає? — здивувався лікар.— Такий велетень, така сила.

— Убили мого Івана, убили нелюди...

— Тсс...

Костянтин Степанович замахав на Цибариху руками, потім застережливо приклав палець до уст.

— Послухай, Олю, чи ця вдома?

Лікар кивнув головою на зачинені двері.

— Ось вона, пава!

Цибариха виглянула у вікно. Подвір'ям ішла виряджена, немов для спектаклю, висока кремезна жінка. На голові біла пухова хустка, з-під неї вибиваються руді буклі, поверх хустки чорнобурка, зелене пальто з великими червоними гудзиками.

— Послав бог сусідоньку,— стріпнув бровами лікар.— Слово бійся вголос мовити.

Коли за сусідкою зачинилась важка дерев'яна хвіртка, Костянтин Степанович знову повернувся до Марії Кіндратівни.

— Як це трапилось таке з Іваном Григоровичем?

Цибариха повільно, час від часу змахуючи з очей

сльозу, розповіла лікареві все, що знала про смерть чоловіка.

— Іван Сусанін! — прошепотів сам до себе Тарашинський. — Боже мій, яких тільки людей наша земля родить... Фатум, фатум, Маріє Кіндратівно, ходимо, немов під дамокловим мечем.

— Авжеж, авжеж. І під мечем, і під кулеметом.

— Правда. Мене ось і в поліклініку під гвинтівкою водять, наче арештованого. І хворі мої теж під охороною.

Марія Кіндратівна при цих словах відразу насторожилась, поцікавилась, ніби між іншим, кого лікує Костянтин Степанович.

— Партизанів, шановна, партизанів.

— Та що ви, батеньку? Звідки вони у вас?

— Не в мене, шановна, не в мене. В бою їх захопили ці... Один вже тижнів зо два лежить. Поранення в голову. Розуму не прикладу, що воно, — спочатку, видно, нелюди розстріляли хлопця, а тепер лікують.

— А який він з себе? — пильно дивлячись в очі лікареві, запитала Цибариха.

— Молодий, був здоровий, сильний. Серце — як сталевий механізм.

— А звідкіля він?

— Та, кажуть, ніби тутешній, з міста. Місяців зо два, як пішов у партизани.

Марія Кіндратівна намагалась розгадати, хто б це міг бути. А лікар тим часом продовжував:

— А одного хлопчину днів два тому привезли. Десь під самим містом підстрілили. Ніби біля саду дослідної станції.

— Артемком його звать? — кинулась Цибариха до старого.

— Артемком? — перепитав лікар здивовано. — Чому ви думаєте, що Артемком?

Цибариха зрозуміла, що проговорилась.

— Та ні... то з нашого села один хлопець, білявий такий. Пішов днів три тому до міста і ніби в воду. Артемком його звать.

— Правда, білявий. Але як його звать, не знаю. Куля пробила йому щоки й язик. Хлопець поки що не може говорити.

— Боже мій, та це ж він. Ось не підвестися мені з місця, він!

Цибариха згадала про Гриця.

— Десь і мій Гриць тут у місті. Хоч би не нахопилась на нього яка лиха людина.

— Ваш Гриць тут? — перепитав лікар.

Він пригадав, що зустрічав арештованого хлопчика. Ще той навіть привітався до нього, але він не відповів на привітання. Тарашинський довго пригадував, де бачив його...

— У що він одягнений?

— Ви його бачили, Костянтіне Степановичу? — схопилась з місця Цибариха.

— Напевне його. В заячій шапці, у старенькій фуфайці...

— Так, у фуфайці, — пополотніла стара.

— Фатум! — тільки й мовив лікар.

— Де ви його бачили?

— Повели в поліцію.

Не сказавши й слова, Цибариха схопила хустку, кинулась з кімнати.

— Куди ви, Маріє Кіндратівно? — жажнулась лікарева дочка.

— Я їм... я їм голови повідриваю за дитину. Я їм, мерзотникам!..

За кілька хвилин вона, гнівна і рішуча, без жодної тіні страху і вагання, зайшла в поліцію.

— Куди, стара?! — загородив їй дорогу вартовий.

— До старшого.

— Не приймають!

— Як не приймають? Дитину захопили, як вовки ягня, і не приймають? Та я йому очі повинизую, бусурманові!..

Відчинилися двері, виглянув сам пан шеф. З ніг до голови сердитим поглядом зміряв Цибариху, наказав:

— Впусти!

Той зміїний погляд і єдине сухе слово шефове трохи охолодили партизанку. Але вона, не подавши знаки, що розгубилась, сміливо переступила поріг.

## РОЗВІДНИКИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ

Я не міг діждатись того дня, коли, нарешті, кину ненависний костур і піду вільно, не відчуваючи болю в нозі.

Сандро Захарович при кожному огляді пораненої ноги втішав мене і підбадьорював:

— Молодець, товаришу командир. По-партизанському

одужуєш. Бачив хворих, багатьох поранених лікував, а таких, як ти, не бачив. Сталевий організм у тебе, Андрію Володимировичу. Через тиждень без палиці ходитимеш.

Та я вже не міг більше ждати.

Вночі я вийшов з барака.

Ліс був по-зимовому мовчазний, повний місяць стояв серед неба, потріскували гілки молодих вільх, рипів сніг під ногами вартових. На смушевому комірі мого кожуха відразу наросла квітка густої паморозі, повітря було гостре і запашне, немов міцний, довгонастоюваний на цілющих травах напій.

Повернуло за північ, а Цибарів ще не було. Я вже жалкував, що згодився на Грицеву пропозицію. А що, коли його схопили?

Ці думки не давали мені спокою, ними я боявся поділитися навіть з Бобровим.

Десь хижо зойкнула на болотах сова, і знову в лісі запанувала мертва тиша. Ніби й справді тут немає жодної людини. Інколи, ледь-ледь відчутний, пробіжить між сосон вітерець, і тоді повільно і довго дрібненьким пилом сіється додолу холодний іній.

Та ось почувлися вдалині, десь на краю нашого партизанського селища, уривчасті, дзвінкі в морозному повітрі голоси.

— Свої! — не то чую, не то вгадую я одне слово.

І знову тиша.

Все чутніше рипить сніг під чиймись ногами, ось уже видно постать.

— Гриць?

— Я, товаришу командир!

Гриць підбіг до мене, упрілий, захеканий.

— А мами немає?

— Хіба ти не разом з нею?

Ми зайшли до барака. Я поспішно викрутив гніт гасової лампи, в бараці стало світло і ніби ще тепліше.

— Пошту приніс?

— Приніс, — ледве чутно говорить Гриць, занепокоєним поглядом когось шукаючи. Він поклав на стіл папірці, які я так ждав.

— То її справді немає?

— Не хвилюйся, мама прийде. А де ти з нею розминувся?

— Вона в лікаря лишилась.

— Ну то чого ж тривожитись. Бери їж ось — мабуть, зголоднів?

Гриць конвульсивно проковтнув слину, поглядом прикипів до миски з вареним м'ясом.

Я розбудив Павленка й Боброва і, поки вони вдягались, розшифрував листи.

Авдотін писав, що фашисти в боях з нами зазнали великих втрат. На кладовищі виріс цілий ліс березових хрестів... Госпіталь у місті переповнений, а багатьох поранених вивезли в інші міста. Німецьке командування оголосило в газеті, що партизанів повністю знищено. А саме тим часом поспішно підсилювало гарнізон, поповнювало склад поліції, арештовувало радянських людей.

Секретар райкому наказував посилити бойові дії партизанів на залізниці та шосейній дорозі і просив більше не посилати за поштою в сад дослідної станції. Він обіцяв передавати її іншим способом.

В кінці листа Авдотін усіх гаряче вітав і повідомляв, що йому трохи нездужається, а законспірувався він зараз так, що й сам дідько його не знайде.

Прочитавши листа, я відчув себе так, ніби в мене хто влив струмінь свіжих сил. З любов'ю я глянув на зосередженого над їжею Гриця і відчув, що самому захотілося їсти.

Весело заговорили між собою Бобров і Павленко, а я мовчки підсів до Гриця.

Миска швидко спорожніла, ми з Грицем тоді глянули один на одного і розсміялись.

— Ну, герой ти в мене, Грицю,— сказав я.— Ти мені не лише радість приніс, а й апетит повернув. Тепер розкажи, як ти листи забрав?

Гриць розповідав нехотя — видно було, що йому після дороги дуже хочеться спати. І тільки дійшовши до того, як його спіймали поліцаї, пожвавішав.

— Я хотів був втікати, та побоявся.

— Ну, це вже ти, хлопче, кинь. Гриць — і побоявся? — зауважив Павленко.

— Слово честі, побоявся. Убили б. А хто б листи тоді приніс?

Про Хотенка Гриць розповідав:

— Хороший хлопець. Я його колись,— пам'ятаєте, Андрію Володимировичу, як ви вперше прийшли,— втопив був, а він аж у поліції виринув. На щастя, мене не впізнав.

Я сміявся від усього серця і думав: сказати Грицеві чи не говорити про те, хто такий Хотенко. Вирішив не говорити. Правда, пізніше мені в цьому довелося гірко розкаятись.



— То він тебе добре побив?

— Ого, таких духопеликів надавав! Але це тому, що німець і начальник поліції зайшли. А то навіть листи віддав. Такий дурень!

За сміхом ми не почули, як відчинилися двері. Тільки тоді, коли густа хмара морозного повітря докотилась до нас і обдала холодом, ми глянули на двері. На порозі стояла Цибариха.

— Синочку мій! — кинулась вона до Гриця. — Ти тут? А в мене мало серце не вирвалось з грудей.

Розцілувавши Гриця, вона стомлено присіла на нари.

— Ох, ніженьки мої, ніженьки. Ну, хлопці, танцюйте. Я вам таке принесла, що й не снилось нікому.

Ми вичікувально дивились на щасливе обличчя старої Цибарихи.

— То знайте, що Артемко живий!

— Артемко? — кинувся до матері Гриць.

— Де він? — запитав я.

— Поранений лежить у поліційній лікарні. Охороняють його. А лікаря Тарашинського примушують лікувати.

— Та звідки ви знаєте, Маріє Кіндратівно? — весь спалахнув від професійної цікавості Павленко.

— Сам Костянтин Степанович розповів. Аякже. Він від мене нічого не втаїть. І те сказати — сорок літ у дружбі.

— Товаришу командир, дозвольте мені, дозвольте нам з дідом Прохором. Ми врятуємо Артемка, — звернувся до мене благально Гриць.

І я, не вагаючись, пообіцяв:

— Артемка ми обов'язково вирвемо.

— Там з ним ще один партизан. У голову поранений. Я думала, думала — толку не прибору, хто такий. З тартака, каже Костянтин Степанович.

— З тартака? — насторожився Павленко.

Марія Кіндратівна дослівно передала нам свою розмову з лікарем.

— Я більше б розпитала, та в поліцію довелось бігти. Ти ж як, синку, від них вирвався?

— Писар відпустив.

— Писар? Це той молоденький, кругловидий? І скажи ти, Андрію, я думала, що в тій поліції всі собаки, а воно є й там хороші люди. І мене він теж випустив. Якби не він, ось не звестися мені з цього місця, посадив би був у кутузку той другий собака, начальник чи біс його зна, хто він.

Я лише посміхнувся, але й на цей раз не сказав ні слова про писаря районної поліції.

За веселою і радісною розмовою ми й не помітили, як у наш табір вступив сивобородий зимовий ранок.

## НЕВГАМОВНА ЛЮДИНА

Наступного дня ми сиділи з Марією Кіндратівною, і вона вдруге дослівно передавала свою розмову з лікарем.

В залізній пічці весело потріскували дрова, за вікном повільно падав з дерев іній.

— То ви гадаєте, що Тарашинський наша людина? — запитав я, коли Марія Кіндратівна закінчила свою розповідь.

Партизанка відповіла не зразу. Я терпляче чекав, поки вона заговорить, хоч і не сумнівався в тому, що Костянтин Степанович чесна людина і його необхідно зробити нашим співником.

— Час тепер такий, що важко, Андрійку, вгадати, хто чим дихає, — почала роздумливо жінка. — Багатьох людей я бачила на своєму віку. Різних людей. А ось у цю війну найбільше розпізнала декого. Жив біля нас сусід недалекий. То вже такий був вірний Радянській владі, такий вірний, що не було таких і зборів, щоб він не вилазив на трибуну та в вірності не клявся. Та ще й інших ляяв, що, мовляв, вони Радянською владою незадоволені. Найчастіше на мого покійника Івана нападався. А не знаючи, можна було подумати, що мій Іван був першим противником у колгоспі. Ні завгоспу, ані бригадирові та й самому голові ні в чому не змовчить.

Я уважно слухав стару.

— А тепер що ж вийшло: тільки прийшли фашисти — наш сусід відразу в поліцію подався. А ті, що мовчки любили свою владу, горою за неї стали. Я так тобі скажу, Андрійку, що нашій владі не потрібно, щоб їй на словах на кожному кроці в любові клялися. А краще, коли людина більше робить для своєї влади та ще й інших до цього привчає. Так, як мій Іван покійний. А лікар Тарашинський хоч, може, він і з якого багатого класу, а тільки справедливий чоловік і мовчки, без крику і галасу, стільки добра людям зробив, що інший і за п'ять років своїх того б не вдіяв. За кого, за кого, а за Костянтина Степановича головою поручитися можу.

Я щиро потиснув руку старій партизанці.

— Спасибі, Маріє Кіндратівно. Отака й моя думка. А як ви гадаєте, чи не допоміг би лікар Тарашинський пораниених партизанів врятувати?

— Та чому ж ні? І не запитуючи знаю, що допоможе. Марія Кіндратівна рішуче звелася на ноги.

— А знаєш що, синку. Давай я краще піду до нього. Я вже зумію вивідати всі його думки і, будь певен, про все домовлюсь. Артемка ж треба врятувати, бо загине дитина. То вже не на добро вони його лікують.

— Гаразд, Маріє Кіндратівно. Вночі вас відвезуть до міста, а зараз не турбуйтеся, відпочиньте. Я подумаю, можливо, листа напишу Костянтину Степановичу.

— Та як хочеш, Андрійку, хоч пиши, хоч на словах перекажи — мені він повірить.

Без стуку широко відчинились двері, і до штабу зайшов весь розчервонілий і вкритий інеєм Береговенко.

— Привіт начальству! Ну, як нога, товаришу Хрущ, не турбує?

Марія Кіндратівна похмуро оглянула моряка — їй, видно, не сподобалось те, що нам перебили ділову розмову.

— Нічого, дякую. Вже без палиці ходжу від стола до порога.

— Похвально. У нашого брата рани заживають швидко. Моя вже теж злуцилась. Аж скучно стало.

— Знайшов за чим сумувати — за ранами, — тепліше глянула на Береговенка Цибариха і посміхнулась.

— Полундра, мамаша! — кумедно вирячивши очі, хвацько козирнув Цибарисі Береговенко. — Ми, мамашо, моряки: або ворога б'ємо, або горілку п'ємо, а все ж не гуляємо. Для мене персонально, мамашо, краще в ранах за свою владу лежати, ніж без діла сидіти.

Цибариха зовсім розчулилась.

— А так, синку. Хай краще наші вороги в землі та в ранах лежать, аніж вам, таким соколам. Ти ж звідкіля, чоловіче добрий? Либонь, теж десь кинув стареньку матір?

Береговенко скривився, немов від болю, ліниво почухав за вухом.

— Е, мамашо, багато говорити, довго слухати. Батьківщина моя — синє море, а мати — морська стихія. Розпрощатись довелось з морем-океаном до часу. «Прощай, свободная стихия», як сказав Пушкін.

Береговенко сів на стілець, заговорив задумливо.

— Була в мене і мати, був і батько. Ще маленьким матір втратив, а батько суворий був дуже, справжній

морський вовк, севастопольський боцман. Так що не в панських хоробах, мамашо, виховувався. Тому я й незугарний такий. От і не дивуйте, мамашо, з моряка.

Береговенко потиснув Цибарисі руку, посміхнувся тепло, але, видно, насилувано.

— Атож, атож, синку... Зазнав і ти, видать, горя. Авжеж не з медом, коли малим без матері лишився.

Береговенко не слухав турботливо-співчутливих слів жінки. Він рвучко підвівся з стільця, картинно пройшовся по бараку.

— Одна в нас мати — Вітчизна! Розумієш, товаришу Хрущ, мені важко сидіти в лісових хащах без діла. Зайшов до тебе попрощатись...

— Як попрощатись? — мимоволі здивувався я.

— Іду в широкі світи. Народ прагне боротьби з ворогом, як буревісник бурі! І моє завдання — піднімати народ проти ворога. Я не можу сидіти в лісовій глушині, як актинія<sup>1</sup> на крабі.

Я був згоден з Береговенком, бо в кожному його слові була сама правда. Такі ж думки не давали весь час і мені спокою, але зараз, почувши їх з уст іншого, я поставився до цього негативно. Як йому не соромно так картати мене за бездіяльність? Адже ми тільки-но вийшли з боїв, третина наших хоробрих хлопців ще не залікувала тяжких ран, я сам лише сьогодні почав ходити без палиці, а він так холодно й жорстоко звинувачує нас в бездіяльності!

Береговенко мов прочитав ці думки на моєму обличчі, бо заговорив вибачливо:

— Ти не думай, що я тебе в чомусь звинувачую. Але згодься — не нам, більшовикам, зазнаватись і заспокоюватись на досягнутому. І я вирішив, що для загальної користі і задля великої справи повинен негайно починати знову діяти. Ну, а ти дивись...

Я задумався над словами Береговенка. Безперечно, він мав рацію, коли говорив, що ми повинні діяти щоденно і кожної хвилини.

Два почуття боролись у мені: я схвалював пропозицію моряка і разом з тим боявся, чи не підведе нас цей Береговенко. Ця внутрішня боротьба була, мабуть, наслідком мого подвійного ставлення до Береговенка. З одного боку, мені подобався хоробрий і веселий моряк, а з другого, я, як і Павленко, глибоко в собі затаював підозру

---

<sup>1</sup> Актинія — морська тварина; деякі краби носять актиній на клешнях, використовуючи їхні отруйні щупальця як зброю захисту.

щодо нього. Мені не подобалась його картинна рисовка, часте вживання морських термінів і таких слів, як «братішка», «полундра», що ними він сипав направо й наліво.

Я не мав права зв'язувати руки Береговенку, який перебував у нас на правах гостя. Зараз треба було вирішити, як бути з цим гостем. Коли він наша людина, то треба допомогти йому в боротьбі проти ворога. Адже нашим партизанським законом було: організовувати нові загони, допомагати усіма засобами своїм сусідам, товаришам по зброї. Коли ж Береговенко замаскований ворог — тоді не випустити його з своїх рук.

Я напружено думав, а Береговенко уважно стежив за виразом мого обличчя, ніби намагався вгадати, які думки вирують у моїй голові.

— Ти правильно вирішив, товаришу Береговенко. Ніхто з нас ні на жодну днину не має права складати зброю. Я схвалюю твоє рішення і думаю над тим, чим тобі допомогти.

— Допомогти? — примружив око Береговенко і криво посміхнувся. — Чим ти можеш мені допомогти? В мене самого є руки і зброя, зі мною хороший товариш, боцман Солоха. Ми вдвох дамо такого жару...

— А коли ми тобі дамо групу людей?

— Людей? Для чого?

— А ти не відмовляйся, чоловіче, — озвалась Цибариха. — В гурті сила...

— Не вашого розуму діло, мамашо, — махнув у бік Цибарихи Береговенко. І до мене суворо: — Я тебе не зрозумів. Ти хочеш мене зробити своїм підлеглим?

— Та ні. Ми дамо тобі людей. Це буде основа для нового загону. Йди, як ти говориш, у широкі світи і дій. А ми тільки побажаємо вам бойового щастя.

Хвилину Береговенко дивився на мене запитливо: видно було — його приголомшила моя пропозиція.

— Ти... правду сказав?

— Наш обов'язок — ширити партизанський рух.

— Тоді пробач, братішка, не зрозумів тебе спочатку.

Він міцно потис мені руку і, пообіцявши зайти пізніше, вийшов із штабу.

— І для чого ти даєш людей такому оглашенному. Він сам десь головою накладе і хлопців загубить, — суворо накинулась на мене Цибариха. — Ти ж бачиш — у нього й вигляд не людський, кручений якийсь та й тільки.

— Нічого, Маріє Кіндратівно, він себе ще покаже. Справжня гроза для фашистів.

Про те, що надумав, я не хотів говорити навіть такій довірєній людині, як стара Цибариха.

## РАДІСНА ЗВІСТКА

У двері постукали.

До штабу зайшли розвідники Криворотько та Ригор Лявончик, білорус.

Ще тоді, коли йшли фашисти за нами назирці, послали ми з Павленком їх у сусідній партизанський загін. Вони довго не поверталися, і це дуже нас турбувало.

Міцно потискуючи розвідникам руки, я пильно приглядався до виразу їхніх облич. Відразу примітив, що повернулися вони з добрими новинами.

Колишній завгосп із Ободинців Криворотько обріс ще густішою бородою, помітно схуд за цей час. Його товариш ледве тримався на ногах, але весело і сміхотливо, як завжди, поблискував своїми блакитними оченятами.

Маленький, схожий більше на підлітка, ніж на двадцятип'ятирічного мужчину, Ригор користувався загальною любов'ю всіх партизанів. Він приваблював до себе своєю лагідною вдачею і вмінням на диво швидко зав'язувати з новою людиною дружєлюбні стосунки. Інколи хлопці навіть потішалися над його надмірною добротою. Наперед знаючи, що в Ригора немає ні крихти махорки, звертались до нього з проханням:

— Лявончик, дай тютюну.

— Нямашака.

— Та не скупись, Ригоре.

— Гром мене смалі, нямашака.

І, відчувши за собою велику вину від того, що не міг задовольнити прохання товариша, обіцяв:

— Але чекай, я зараз добуду

І, ходячи по табору, Ригор звертався:

— Братки, а, братки! Хто позичить тютюну. Завтра вдвійні віддам. От гром мене смалі.

Швидко в Ригоровій жмені було тютюну не на одну цигарку, а на добрий десяток.

— А, братки! Досить, досить.

І, повернувшись до того, хто просив у нього закурити, припрошував, щасливо поблискуючи синню очей:

— Палі, калі ласка.

Але подібно жартували з Лявончиком дуже рідко та й то лише ті, що вже ніяк не могли обійтись без жарту. Ригора любили не тільки за лагідний і ніжний характер, а й за виняткову хоробрість.

В ліричній душі блакитноокого Ригора, в його завжди відкритому для друзів серці жила й палала невгасна пожежа зненависті до ворога.

В Лявончика, як і в кожного, були свої рахунки з фашистами. Він так само, як Криворотько в Ободинцях, був завгоспом в одному з колгоспів Поліської області. Коли вступили в село фашисти, пішов Ригор з друзями в ліси. Вже через місяць чи більше довідався Лявончик, що всю його сім'ю розстріляли фашисти.

Не було такого бойового завдання, яке б не виконав Лявончик. Маленький, рухливий, він непомітно проходив там, де не проходили інші; слабший від інших фізично, він робив такі речі, які були не під силу велетням.

З Криворотьком Ригор подружився з першої зустрічі.

Обидва хлібороби з діда-прадіда, вони могли цілу ніч говорити про колгоспні справи. До дрібниць згадували вони свої щоденні клопітні діла, мріяли про те, як відновлюватимуть артілі після перемоги.

— Разумеєш, дружа Антоне,— говорив Ригор,— тільки гетой весной здабрили ми наші ґрунти торф'яним перегноем. Озимку і ярину як з води погнало.

— А пожене, пожене. Аякже,— згоджувався Криворотько.— Торф'яний перегній — це тобі не фунт ізюму.

— Правду кажеш. А гетого добрива в нас на всю Белорусь і Україну хопіть, калі ласка.

Отож, коли Ригору було дане завдання піти з донесенням у сусідній партизанський загін, поруч з ним, не задумуючись, став Криворотько.

— Дозвольте і мені з Ригором.

— А, братка! — зволоженими очима глянув на Антона Антоновича Лявончик.— Калі ласка, калі ласка.

Я з нетерпінням чекав повідомлення від свого бойового друга командира партизанського загону імені Будьонного, а посланці не повертались.

— Чого так забарились? — запитав я розвідників.

— В перепалку папалі,— посміхаючись відповів Ригор.

— В таке були попали, що хай йому грець,— вибиваючи шапку, підтвердив Криворотько.— Коли б не Ригор — не знав би я, що й робити. А потім довго вас розшукували...

Ну, замаскувались, я вам скажу, Андрію Володимировичу, ви лепсько. Без свічки не знайдеш.

Лявончик передав мені листа від командира будьонівців.

Я заглибився в читання, а розвідники тихо про щось перешіптувались.

Все було цікавим у цьому листі. Та найбільше мене порадувала звістка, що в загоні імені Будьонного викрито трьох шпигунів. Я аж зітхнув полегшено. «Це ж, напевне, тих, за якими ми весь час полюємо».

Але, на жаль, у листі не називались їхні прізвища. Я запитав про це розвідників.

— Не знаємо,— пробасив Криворотько.

Лявончик вмить почервонів, винувато закліпав очима. Видно було, що Ригор не міг простити собі такого промаху.

— Калі ласка...— пробурмотів він.— Ми можемо уточнити.

— Про Шульжевича нічого там не мовилось?

Розвідники це прізвище чули вперше.

— Ну що ж,— сказав я дружельюбно товаришам.— Відпочиньте трохи і підете знову. Заперечень нема?

— Нямашака.

Відпустивши розвідників, я знову повернувся думкою до Береговенка.

Справді, з його приходом у загін почали нас переслідувати одна за одною невдачі. Але в якій мірі це залежало від моряка? А якби не зустрілись ми тоді з ним в Ободинцях — хіба фашисти залишили б нас у спокої?

Тепер виявилось, що, можливо, ті шпигуни, яких ми довгий час безуспішно розшукували, спіймані будьонівцями. В такому випадку Береговенко ставав поза всякою підозрою.

Але я все ж не відмовився від того рішення, яке прийняв у розмові з моряком. Ми пошлемо з Береговенком кращих своїх людей, поставимо кожен його крок під нагляд і швидко перевіримо, хто він — ворог чи друг.

Я наказав покликати до штабу Боброва і Павленка.

## НЕСПОДІВАНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Павленко і комісар прибули веселі, розчервонілі від морозу.

— Андрію! Ти чому сидиш, як борсук, у бараці? Вже позеленів увесь! — накинувся на мене Бобров.— Така чудесна погода, такий мороз.



Я справді відчував себе після поранення і перенесеного верхи на коні грипу стомленим і фізично виснаженим. Особливо втома дошкуляла тоді, коли залишався один зі своїми думками і сумнівами. Попереду були важкі і великі завдання, і часто думалось, що в мене не вистачить сили і терпіння провести їх у життя. Але такий настрій був хвилининим.

Павленко спокійно сів біля столу, почав скручувати цигарку, а Бобров, здіймаючи вітер у бараці, швидко закрокував по штабу.

— А знаєш, Андрію, думав я про нашого Артемка. До речі, ти послав Цибариху?

— Вночі бійці підвезуть її до міста... Сьогодні був у мене Береговенко.

Розвідник враз насторожився.

— Він категорично заявив, що більше не може сидіти в таборі склавши руки і йде з Солохою в широкі світи.

Павленко задоволено примружив очі. Бобров, задумливо дивлячись у підлогу, механічно міряв кроками землянку.

— Звинувачує нас, товариші, в бездіяльності...

Павленко іронічно посміхнувся в вус, схитнув головою.

— Що ж, командире, він має рацію. Час, мабуть, уже нам більш серйозно взятися за фашистів. Перепочинок, я думаю, треба закінчувати,— сказав Бобров.

Я згодився з комісаром. Але мене цікавила його думка про Береговенкову пропозицію.

— Чому ж, хай ідуть собі,— підхопився з місця Павленко і не заговорив, а зашепотів хрипло:— Хай ідуть, бо в гестапо, мабуть, за ними скучили...

Бобров посміхаючись дивився на Павленка.

— В тебе, Макаре, дані?

Павленко безсило розвів руками і опустився на колоду.

— Дані... Якби в мене були дані!

— Знову інстинкт?

— Нутром відчуваю, а довести не можу,— гірко посміхнувся Павленко.

— Яка ж твоя пропозиція?

— Арештувати і допитати! — категорично відповів Павленко.

— Ти серйозно?

Павленко посмикував себе за вус.

— Даю вам слово розвідника. Я вивідав би в них усю правду.

— А коли вони радянські люди? Ти подумав про це? Павленко опустил очі.

— Я гадаю, що Береговенка слід відпустити, тільки не одного. Дамо йому чоловік сорок своїх людей.

— Що? — підхопився, немов ужалений, Павленко. Бобров поклав йому жиливу руку на плече, посадив на місце:

— Послухай!

— Чоловік тридцять — сорок своїх людей, причому людей перевірених, дамо свого комісара врешті...

— Павленка пошлемо комісаром, — перебив мене Бобров.

— Що? — знову підхопився на ноги розвідник.

Бобров знову посадив його на місце і закінчив мою думку.

— І врешті дізнаємось, що за птах цей Береговенко. Якщо він чесна людина — дуже добре, якщо ворог — ну, тут, Макаре, тобі дається повна воля. Зрозумів?

Павленко хвилину дивився то на мене, то на Боброва. Його погляд весь час прояснювався і нарешті став захоплено-веселим.

— Ну й дипломати, чорти ви отакі. Справді ж прекрасно! Згода! Іду з Береговенком. Нарешті я вам доведу, що таке Макарів інстинкт.

— Ти впевнений, що Береговенко ворог?

— Таж нутром, нутром чую!

— Ой, гляди. Чи не обдурює тебе твоє нутро. Чуєш, чуєш, а справжніх шпигунів так до цього часу і не знайшов.

— Тепер знайду!

Тільки тепер я розповів товаришам про лист командира сусіднього партизанського загону.

— Можливо, що шпигуни, про яких писав Авдотін, потрапили до сусідів, — закінчив я.

— Гадаєш, що нас фашисти жаліють? В інші загони засилають шпигунів, а до нас ні? Даремно ти так думаєш.

— Таж для того тебе й посилаємо з ним, щоб до кінця розібратися. Не можемо ж ми кожній людині, що чимось не сподобається, виявляти недовір'я!

— Чекай, чекай! — раптом заговорив Бобров. — Зараз ми зможемо дещо в'яснити. Ану поклич Береговенка.

— Для чого?

— Ми йому скажемо про наше рішення. Побачимо, як він це сприйме.

За кілька хвилин з'явився Береговенко. Підтягну-

тий, суворий, незалежний. Пристукнув каблуками, відкозиряв.

— Я слухаю.

— Сідайте, товаришу Береговенко.

Він зручно розсівся на колоді.

— Ми обговорили питання, яке ви підняли сьогодні... — почав я.

Береговенко слухав мовчки, жоден мускул не сіпався на його мужньому горбоносому обличчі.

— І повністю схвалюємо вашу ініціативу. Як основу майбутнього міцного і славного партизанського загону даємо вам сорок бійців.

Береговенко блиснув на мене з-під кошлатих брів гострими очима, мов підштовхнутий незримими пружинами, скопився на ноги, козирнув:

— Дякую, товариші! Я запевняю, що ваше довір'я...

Він проковтнув слину.

— Комісаром загону призначаємо...

Береговенко насторожено підняв ліву брову.

— Товариша Павленка...

Моряк рвучко обернувся до начальника розвідки, на його сухих, обвітрених вустах заграла широка посмішка:

— Чудово, чудово!

Він обома руками стис худу руку знякковілого Павленка.

— Полундра, браток! Кидай сухопутку, ми з тебе справжнього морського вовка зробимо. В Одесі коли-небудь бував?

— Доводилось...

— Тоді повний порядок!

Береговенко виявляв таке захоплення й радість, що ми всі мимоволі забули про наші недавні підозріння і щиро почали бажати йому бойових успіхів.

## ЛИСТ ТАРАШИНСЬКОГО

У таборі відчувалося пожвавлення. Партизани готувались до відходу групи Береговенка. Знайшлися і добровольці, що виявили бажання йти з моряком. Більшість же від'їжджаючих з прихованим сумом розлучались зі своїм рідним загonom.

В ці дні навіть сонце радувало й бадьорило нас. Весна не

за горами. На сонячній стороні горбів, на деревах танув сніг, весело видзвонювали перші краплини.

Береговенко ходив по табору іменинником. Недбало збита набакир безкозирка мало не падала з голови, а обличчя сяяло від усмішки. Він заговорював до кожного, жартував і сміявся.

— Гей, Параско,— гукав він до дружини Гергелика,— кидай свого писаря — пішли з нами! Головним коком загону призначу.

— Яків плакатиме,— сміялась Паша.

— А ми йому соску залишимо.

Зустрівшись з дідом Прохором, Береговенко знайшов, чим зачепити найтоншу струну в душі старого партизана.

— Полундра, діду Прохоре! Чи не час би вам переоформитись у морську піхоту? А в мене рушничка-тулочка і сот п'ять патронів збереглося,— безтурботно підморгнув моряк.— От би на тетеруків чи зайчика пальнути по дорозі. Га?

Зморшкувате обличчя старого Прохора так і розплилось у мрійній посмішці.

— Ех, не нагадує, товаришу Береговенко. Одна думка в голові: закінчу війну — місяць за кудохвостими по полю ходитиму.

Навіть для поранених, які з заздрістю дивились на тих, що збирались у похід, Береговенко знайшов слово утіхи:

— Нічого, братішки, оклигаєте, а там ще всі норд-ости і зюйд-вести розчешуть ваші чуприни.

Партизанські господарники уважно і старанно збирали в дорогу новий загін. Виділили кращих коней і міцні санібігунки; зброярі, може, вдесьте перевіряли зброю, відраховували боеприпаси. Старшина комендантської роти відпустив новопризначеному береговенківському старшині хліб, сухарі та інші продукти на перші десять днів. Навіть Тарануха, який після розмови з старим Цибарем став особливо ретельним і причепливим у будівельних справах, цікавився, хто в новому загоні буде за будівельника, бо хотів дати йому повний інструктаж, як швидкісним методом будувати партизанські житла.

— На якір ми ставати ніде не будемо,— висміяв його Береговенко.— Наш загін ляже в дрейф, як крейсер у морі.

— А як же без житла? — дивувався Тарануха.— Та ви людей попростуджуєте. Ні, ні, так не можна. Това-

ришу Хрущ, ви, будь ласка, роз'ясніть товаришу Береговенку...

Я лише посміхався і не збирався нічого роз'яснювати. В мене теж був піднесено-радісний настрій. Згадував про свою недавню підозру до Береговенка, і мені не вірилось, щоб такий чоловік був ворогом. Та він гори переверне, спокою не дасть фашистам.

Але коли до мене підійшов Павленко, не пам'ятаю, в який уже раз, я застеріг:

— Ти ж дивись, Макаре. Пильнуй, а то можеш сам без голови залишитись.

Макар тільки мовчки посміхався.

На довершення радості цього дня з розвідки повернулася стара Цибариха. Браві хлопці підкотили її на санях, закутану в німецьку шубу на вовчому хутрі.

— Та коней, коней притримай, бо розіб'єш зовсім бабу, — погукувала вона на погонича, неквапливо вилазючи з саней.

Привітавшись до всіх, Марія Кіндратівна підійшла до мене:

— Пішли в штаб, Андрійку. Є тут дещо для тебе. Цибариха привезла листа від лікаря Тарашинського. Костянтин Степанович писав:

«Безмежно вдячний вам за тепле і щире слово, за те довір'я, яке ви проявили до мене, старого, давши мені цим відчутти в собі життя, допомогли мені вийти з душевного отупіння.

Я Ваш спільник і в думках, і в ділах. Наскільки дозволять мені мої сили, я готовий віддати все Батьківщині в боротьбі за її честь і незалежність. Я прибуду до вас у загін, щоб своїми руками і досвідом полегшити страждання героїв-партизан.

...Мені раніше не давала спокою думка — як це так, щоб українці та продавали своїх братів, допомагали фашистам неволити народ. Ну, німці, річ зрозуміла, — це фашистська армія колонізаторів. Я бачу, як ці пани-українці мордують чесних радянських людей. Галасуючи про національну незалежність неньки України, вони тим часом під шумок цуплять все, що можна потягнути.

Пробачте, я заговорився, а про головне й забув. Я благаю вас — врятуйте моїх хлопчиків! Поліційний шпиталь міститься поруч з поліцією, у флігелі райземвідділу. День і ніч поранених стережуть двоє поліцаїв — один ходить біля входу, а другий сидить замість

сестри-сиділки в палаті. План будинку додаю до цього».

На аркушикові цигаркового паперу акуратно, рукою досвідченого кресляра було нанесено мініатюрний план міста з позначенням всіх вулиць і німецьких та поліційних установ. Червоним олівцем був обведений будинок, в якому лежали поранені партизани.

В кінці листа була приписка:

«Мало не забув. Придивіться добре до своїх товаришів — чи немає в вас там такого Шульжевича? Справа в тому, що його дружина живе у відібраній у мене фашистами квартирі, а він, наскільки я зрозумів із тих розмов, що ведуться за стіною, перебуває в партизанах і діє там підступно. Особливо гаряче вітав шеф Шульжевичиху після боїв, що були в останній час у лісах. Йї навіть принесли цілу баранячу тушу в подарунок.

Не подумайте, боронь боже, що я зводжу особисті рахунки з панею Шульжевич за відібрану в мене квартиру».

Я посміхнувся. Чудовий Костянтин Степанович, кришталево чиста душа!

Зайшов Береговенко.

— Ну, друже, присядемо на хвилинку, як велить звичай. Гадаю, що доля до нас буде ласкава — ще зустрінемось. І не забувайте про тих, хто в морі.

Я тиснув Береговенкові руку, пильно дивився в його очі.

— Слухайте, Максиме! У вас сім'я, діти, дружина є?

— Полундра! — байдуже протяг моряк. — Про що згадав.

Потім він враз обм'як, заговорив з сумом, скупими фразами:

— Була жінка, були й діти. В Одесі лишились. А там знаєш, що сім'ям таких, як я, робили?

Він безнадійно махнув рукою:

— Краще не будемо говорити про це в таку хвилину.

## В ДОРОЗІ

З перших днів перебування в загоні Гриць став улюбленцем усіх партизанів. Та особливо зріс його авторитет, коли він показав себе сміливим у бою.

Коли дід Прохор збирався кудись у розвідку, він говорив:

— Та ми з онуком крізь вогонь і воду пройдемо. Правда ж, Грицю?

— Пройдемо, — впевнено відповідав хлопчина і посміхався, показуючи блискучі рядки своїх міцних зубів. — Щоб ми з вами, діду, та не пройшли?

Уважно стежачи за хлопцем, я радів, що він з кожним днем росте й міцніє, стає кмітливішим.

За осінь та зиму Гриць вигнався вгору, мов молодий дубок, з кожним днем згладжувалась дитяча округлість щік, іншими ставали рухи і голос хлопця. Вдягнений у чорний короткий кожушок, ватяні штани і білі, завеликі на нього, саморобні валянки, в заячій шапці-вушанці, туго підперезаний широким ременем з мідною зіркою, з автоматом на грудях, він нагадував молоду дівчину-тайжанку, що безстрашно йшла по тайзі, переслідуючи хитрих, вертлявих білок.

Але я помітив, що в ньому почали проявлятися деякі риси характеру, які мені зовсім не подобались.

Поки що Грицеві везло в бойовому житті. В яких тільки бувальцях не побував хлопець — і виходив, як говориться, сухим із води. Особливо піднесла його у власних очах зустріч з Хотенком. Гриць не знав, яку роль виконує писар поліції, і щасливий кінець цієї зустрічі приписував власному вмінню маскуватись і, головним чином, своїй удачі.

«Мені везе», — вже котрий раз чув я від хлопця.

З життєвої практики я вже знав, що найхоробріші партизани часто зазнавали невдачі, а інколи й розплачувались власним життям тільки тому, що втрачали почуття обережності, вважаючи себе невразливими, такими, яким все вдається, в усьому щастить.

Ми з комісаром не мали права потурати виробленню в своїх бійців почуття віри в сліпе щастя. Ми зобов'язані були виховувати сміливих і хоробрих людей, які, йдучи на подвиг, розуміли всі складності свого завдання, уміли б передбачати всі несподіванки і, уникнувши їх, виконали б доручену справу.

Підрозділ Береговенка був готовий у дорогу. Підводи стояли запряжені, молодші командири перевіряли готовність бійців. Сам Береговенко, збуджений і невгамовний, мотався від підводи до підводи. Павленко спокійно стежив за гарячкуватою біганиною Береговенка і, як завжди, думав щось своє.

Чекали на Боброва. Пилип Васильович теж їхав на операцію з групою партизанів. Але, крім мене та Павлен-

ка, нікто не знав, куди лежить шлях комісара. Поки що їм було по дорозі з Береговенком.

Від'їзд був призначений на третю по обіді.

Радий з того, що можу пересуватись без палиць, я приглядався до всього, що тут робилось, а в душі жалкував, що сам не можу піти на важливу операцію разом з Бобровим. Мене дуже турбувало, чи вдасться Пилипові Васильовичу щасливо вихопити з фашистських лап Артемка.

З комісаром їхав і Гриць. Хлопець весь сяяв, літав по табору розчервонілий, гордовитий.

Я зустрів його на стежці.

— Куди мчиш, Цибар?

— До комісара! Колона в похід готова.

— Ти теж з комісаром? — запитав я, ніби не знаючи про це.

— Аякже!

Ця відповідь хлопчиська вразила мене своєю зарозумілістю.

— Без мене вода не освятиться, — засміявся Гриць. «Від Прохора перейняв прислів'я», — подумав я.

— Щось ти багато ходиш-їздиш. Чи не стомився?

— Хто, я? Та я землю б навколо пішки обійшов.

— Герой, значить. Невже нічого не боїшся?

— Що?

Гриць глянув на мене з таким подивом, ніби я запитав його про щось надзвичайне.

— Я побоявся б? Та я самого чорта не боюсь.

— А коли поранять або...

— Мене? А дзуськи! Мені везе. — Гриць гордо підніс голову.

Я взяв хлопця за рукав.

— Слухай, Грицю. Давно збираюсь з тобою поговорити.

Хлопець насторожився.

— Не подобається мені твоя показна хоробрість. Ти не думай, що я вважаю тебе боягузом. Мені просто не подобається, що ти зайве береш собі в голову.

Гриць благально глянув мені в очі, потім враз похнюпився. Я зрозумів, що завдав йому важкого болю.

— Хіба я що? — мало не плачучи, запитав хлопець.

— Ти не ображайся. Нічого поганого ти не зробив, навпаки, проявив себе героєм. Але дуже недобре, що тобі здається все легким, що начебто всяка куля тебе минає, небезпека обходить. Думати так — значить зовсім втрачати пильність.



Гриць слухав мовчки, тепер уже розуміючи, до чого йдеться.

— Хоробрість треба поєднувати з розумною обережністю, слід пам'ятати, що небезпеки можна уникнути лише тоді, коли ти її передбачаєш. Хороші слова: смілого куля боїться, смілого штик не бере. Але треба додати: смілого і обережного, смілого і розумного. Ясно?

Гриць не підіймав голови.

Непомітно підійшов до нас Бобров.

— Ну, командире, їдемо. Бувай здоровий, чекай нас з перемогою. Правда, Грицю?

Гриць мовчав.

— Ти, хлопче, чому голову повісив?

— Та розмова тут у нас одна була,— виручив я Гриця.— Не зовсім приємна...

— Про героїзм, мабуть?

Гриць здивовано глянув на комісара.

— Ти вгадав, Пилипе Васильовичу.

— І що ж: бачу, не дійшло?

— Мабуть.

— Ну, то ми по дорозі розмову продовжимо.

Червоний мов жар Гриць підвів голову. На очах сльози:

— Я все зрозумів... Більше цього не буде.

Комісар поплескав Гриця по плечу.

— От і молодець, що зрозумів. А тепер — бігом до Павленка. Хай колона виходить на шлях.

Гриць браво козирнув і побіг стежкою.

Посміхаючись, ми дивились йому вслід. Вже згодом, коли прощались, Пилип Васильович порадив:

— А табір, про всяк випадок, краще перенести в інше місце.

На знак згоди я кивнув головою.

\* \* \*

З-за клубів білосніжних хмар інколи вигляне сонце, і тоді і ліс, і поляни весело всміхаються до нього, мов до найближчого знайомого, мов до рідного. У лісі дзвінко перегукуються жовтобокi синиці. Тоншає сніговий покрив на лапатах соснових гілках, непомітно тоне сніжинка за сніжинкою, набухає сльозою на зеленій голці, звисає донизу прозорою краплею, легенько згойднеться навстріч ледве чутному холодному вітру і... відірвавшись, летить вниз,

додолю. Кап! — прямо в сніг, у невеличку ямку, вибиту іншими краплинами, ляс! — об поверхню холодного озерця.

Гомонить великий ліс густим весняним крапом, пахне вологою і терпкими солодощами живиці. Пахне весною.

Гриць їде на передній підводі. Радісними очима оглядається навколо, серце калатається гомінко, збуджено.

Збоку з'являється горбкувата поляна. Аж ген там, в кінці її, широкою стіною стоїть могутній ліс, а під лісом припишло, припало до снігу невелике село.

Над поляною, над селом і лісом кружляє гайвороння. І здається — то не птахи кружляють, а вигинається, тремтить весь небесний простір, то припадаючи до землі, то здіймаючись у вись. Граки літають великим колом, від якого весь час відриваються галасливі пташині пари, ширяють у сонячному просторі і згодом знову приєднуються до великого грачиного кола.

Весна!

Не зрозумів Гриць: чи йому в думках почулось це слово, чи його хтось вимовив голосно. Але він радісно стріпнувся — так, справді йде весна.

На сани з розгону плігнув Береговенко. Але Гриць тільки тоді побачив моряка, коли той на нього навалився важко, мало не придавив зовсім до саней.

— Весна! — з якимсь клекотінням у горлі вигукує Береговенко. — Гайвороння гуляє.

Гриць відсовується в самий куточок саней і зацікавлено стежить за командиром загону. На горбоносому обличчі Береговенка написані радість і захоплення, очі задоволено примружені, а рот напіввідкритий, грайливо поблискує проти сонця великий золотий зуб.

— Полундра! Тобі скільки років?

— П'ятнадцять! — поважно пробасив Гриць.

— О! П'ятнадцятирічний капітан. Читав Жюль Верна?

— Читав.

— Молодець! Я сам, братішка, в дитинстві захоплювався. За вухо, бувало, мене не відтягнеш. Через нього й моряком став. А ти в моряки хочеш?

— Ні, я в розвідники.

— В розвідники? А на морі, думаш, немає розвідки? Ого, ще й як цікаво служити на катері-розвіднику.

Береговенко махнув рукою кудись у простір.

— Море бушує, піниться, шумить; хвилі, як гори, — одна доганяє другу; вітер заходить то з боку, то з тилу, а катер — легенький, як пір'їнка, і слухняний — летить стрілою, переплигує відразу через десять бурунів...

Гриць, розкривши рота, слухав. Хоч він ніколи не бачив моря, але з розповіді моряка перед ним постає така яскрава і велика картина, що Гриць починає вагатись. Справді, чи не найкраще за все в світі море: неспокійне, грізне, небезпечне і разом з тим таке привабливе!

— Від твоїх зірких очей не сховається на морі жодна посудина, ти бачиш усе. Кожний ворожий катер, кожний перископ на морській поверхні ти помічаєш і передаєш флагману, а за тобою йдуть крейсери й есмінці, йде весь могутній флот і громить, б'є, топить і знищує ворога. Га?

Береговенко допитливо дивиться на хлопця, тішачись з того, яке враження справило його оповідання на юного слухача.

— А ти кажеш — сухопутним розвідником.

— Але ж і тут інтересно. Йдеш і не знаєш, що на тебе чекає...

Грицеві хотілося переконати Береговенка, що і в сухопутній розвідці не менш цікаво.

Береговенко, здавалось, пропускав усе повз вуха.

А Гриць усе козиряв:

— Що море! Море — воно далеко. І ви воюєте не на морі, а на суші. Ось пішли ми з Артемком і дідом Прохором за поштою, а нас обстріляли. Артемка в полон захопили...

— Артемка? В полон? — здивувався Береговенко. — А я думав, він загинув!

— То ж то, що не загинув. Я узнав напевне. А пошту я вдень забрав. Думаєте, так просто?

Береговенко тепер уважно слухав хлопця.

— Та ти, полундра, справжній морський вовк на суші.

Грицеві ця похвала прийшлася до душі.

— Тільки забрав пошту, а до мене поліцаї... Потягли до свого начальства.

— Та ну?

— От і ну.

Гриць хотів був розказати про своє єдиноборство в районній поліції, але вмить пригадав розмову перед від'їздом і помітно зів'яв.

— Ну, як же ти? — підганяв його моряк.

— Та нічого особливого, — знехотя продовжував Гриць. — Писар там дурень. Навіть листа в руках тримав і віддав мені. Вдарив тільки, ледащо. Та й то тому, що шеф поліції нахопився. Дурень, одним словом.

— Справді дурень, — згодився Береговенко.

Ззаду почулися крики. Зв'язковий передав наказ спити підводи.

Гриць і Береговенко вискочили з саней.

— Ти молодець, — похвалив хлопця моряк. — Я певен, буде з тебе колись хороший розвідник-морячок.

Підійшов Бобров.

— Тут наші шляхи розходяться. Бажаю успіху, товаришу Береговенко. А ти, Цибар, чому не на своїх саях?

Командири прощалися, а Гриць пішов розшукувати комісарові сани.

Через кілька хвилин двоє саней, на яких їхав Пилип Васильович Бобров і група партизанів, звернули на бічну дорогу і рясю поїхали в напрямі до міста.

У лісі дзвеніли весняні краплі, а вгорі кружляло збуджене вороння.

## «КАПУТ»

Гасова лампа, моргаючи, пригасає, по кутках барака мотаються рухливі тіні.

Ніч. Мені не спиться. Ние поранена нога. Я одягаю трофейну шубу на вовчому хутрі, прикручую гніт у лампі і виходжу з штабу.

Вартовий приставляє ногу, виструнчується.

— Змерз, товаришу Петров? — запитую у нього.

— Морозець бере. Але що це проти наших сибірських морозів? — пожвавлюється він і враз, мабуть, згадавши, що він вартовий, замовкає.

Місяць схилився до заходу, ніби він теж намерзся там у себе на небі і тепер, розчервонілий і веселий, втікає кудись за обрій, до теплої хати.

Тисне ранковий морозець, а в повітрі настійливо пахне весною.

Неквапливо крокую стежкою. Думкою я весь час поруч з комісаром, з своїми друзями. Здається, разом з ними я підповзаю до рідного міста.

...Жодного звуку. Безлюдні вулиці, ніби залишені людьми, похмурі будинки, ледь-ледь освітлені холодним місячним промінням.

Зойком хижої сови вдалині голос:

— І-і-й!

І постріл.

Ті, що причаїлись у затінку, міцніше стискають

зброю. Вони жадібно вслухаються. Важко визначити по звуку, де стріляють, одним здалося, що в саду дослідної станції, а іншим — біля тартака.

Не можна впізнати переодягнених партизанів, що при-  
чайлися в тіні дерев: двоє з них — німці, троє — поліцаї з  
білими стрічками на чорних шинелях, а п'ятеро — з ніг до  
голови загорнені в білосніжні балахони. Незграбні, мов  
снігові баби, вони застигли біля каштанів, присівши  
навпочіпки.

Тут, у лісі, мені яскраво уявляється кожен їхній крок.

Бобров уже збирався подати знак до дальшого руху,  
коли саме в цю мить хтось голосно зойкнув, потім протяж-  
но завив пес. І знову настала тиша.

Місяць сховався за обрій — все огорнула важка, гнітю-  
ча темрява... Тільки на заході, там, де щойно закотився  
повновидий, ще стоїть нерухомим полотнищем рожева  
заграва.

Бобров твердим помахом руки подає хлопцям знак.

Від каштанів відділяються білі постаті. За хвилину  
вони стають незримі, зливаються з сніговим покривом  
вулиці.

Напружено йдуть хвилини. Бобров пильно вдивляється  
вперед. Чути, як лунко відраховує його кишеньковий  
годинник неспокійний час.

— Стій! — пролунало десь. Серце завмирає на якусь  
мить.

Пилип Васильович до болю в очах вдивляється в кінець  
вулиці. Там враз блимнуло зелене око. Бобров радісно  
посміхається — то умовний знак. Значить, дорога вільна,  
хлопці дійшли до перехрестя вулиць.

Група переодягнених партизанів на чолі з комісаром,  
який грає роль старшого патрульного, рушає серединою  
вулиці. Одного не вистачає в Боброва — пароля.

В кінці вулиці з'являються дві темні постаті. Бобров не  
припиняє ходи. Ті, що йдуть назустріч, мабуть, не  
квапляється, голосно перемовляються між собою, почувую-  
чи себе в місті в повній безпеці. Вони зовсім не помічають  
якихось білих горбків, що виступають пообіч дороги.

Не встигають поліцаї й писнути, як уже лежать у снігу,  
кожен з кляпом у роті.

Бобров швидко підходить до полонених. Їх підвели на  
ноги.

— Один звук, і ви будете знищені,— попереджає комі-  
сар.

Поліцаї переляканими очима дивляться на німця, який

заговорив чистісінькою російською мовою. Одному з них витягли з рота кляп.

— Назви пароль! — наказує Бобров.

У відповідь — голосне гикання.

Другий поліцей, мабуть, зрозумівши, чого від них вимагають, виразним рухом руки попросив звільнити йому рот.

Коли його паща звільнилась від мокрої ганчірки, він хрипко пробасив:

— Капут.

Бобров посміхнувся:

— Або ви скажете мені пароль, або я вам обом зараз справді зроблю капут.

— Капут! Капут! — загикав, отямившись, перший поліцей.

— «Капут» — це сьогоднішній пароль, — підтвердив другий.

— Хороший пароль, — тихо засміявся хтось із партизанів.

— Гаразд. Перевіримо. Але коли брешете, відчуєте цей пароль на собі, собачі душі.

Поліцаї навперербій клянуться, що сказали правду.

Тепер Бобров без вагання рушив вулицею. Білосніжними тінями розвідники потягнулися за підставним патрулем збоку, готові до всякої несподіванки. Двоє партизанів повели полонених з міста.

На вулицях не зустрілось більше жодної живої душі. Тільки вже зовсім близько, кроків, може, за сто від поліцейної лікарні, з-під чийогось підвороття чорним помелом випорснула худюча кішка і прудко перебігла патрулеві дорогу.

Бобров посміхнувся. «Коли вірити прикметі, то хоч повертайся назад від самої цілі».

Та комісар назад не повернув, а за хвилину вже був у дворі.

— Стій! — почулося з глибини двору.

— Вас? Вас? — по-німецькому запитав Бобров.

— Пароль?

— Капут!

— Яволь! — відповів вартовий.

Бобров зі своїми хлопцями швидко підійшов до вартового. Це був кремезний, вайлуватий поліцей. Комісар присвітив йому в обличчя кишеньковим ліхтариком, і Гриць, що стояв за спиною Боброва, впізнав того, що скуб його за вуха біля саду дослідної станції. Поліцей

зажмурився проти світла, а в цей час хтось із партизанів звалив його на землю.

Двері лікарні були зачинені. Переляканий поліцай пояснив, що там вартує ще один.

Постукали. Поліцай відізався не скоро, мабуть, дрімав, бестія, на своєму посту.

— Хто там?

— Відчиняй, Іване, патруль,— гукнув перший.

Мовчанка. Той, кого звали Іваном, певно, відчув у голосі свого друга хвилювання.

— Доннер веттер, гроссе швайн,— голосно вилаявся Бобров.— Я тебе буду вчити, як вартувати!

Поліцай поспішно зашкрябав засувами.

Світячи ліхтариком, партизани зайшли до лікарні.

— Де поранені?

— Тут вони,— тремтячим голосом відгукнувся поліцай і поспішно відкинув двері.

Переляканими очима на Боброва дивився блідий, з забинтованим обличчям Артемко.

Хлопці враз обеззброїли поліцая.

— Артемку! — тихо покликав Гриць.

Артемко машинально зірвав з обличчя пов'язку, і на його щоках, поцяткованих чорними струпами, виступили краплини крові.

— Грицю! Я чекав, я знав...— заговорив він схвилювано.

— А де другий поранений? — запитав комісар.

— Помер! — хрипло повідомив Артемко.

Через кілька хвилин щасливий Артемко, виряджений у поліцаїв одяг, оточений друзями, вийшов на вулицю.

— Я знав, я чекав,— весь час шепотів він, спираючись на Грицеве плече.

Вдалині вулиці, голосно перемовляючись, ішов німецький патруль.

## ПЕРША ЛАСТІВКА

Цей день був дуже клопітким. Вночі повернувся до загону дід Прохор, який виїздив із взводом партизанів на розшуки нового місця для табору. Недалеко від залізниці і міста Прохор відшукав густий лісовий масив, де були три надійні виходи у великі ліси.

Я вирішив, перш ніж переселятись, сам побувати там. Всю дорогу старий Прохор розхвалював нові місця.

— Який там березняк, Андрію Володимировичу! Ні, ти не бачив подібного березняка. Берези там років по тридцять — сорок, одна в одну, білокорі, стрункі...

Я посміхнувся — яке це мало значення для нас, партизанів, що росло там — берези, дуби чи сосни. Все одно й на цьому місці пробудемо недовго.

— А воно ж уже весна: гляди, он гайвороння лементує. А сьогодні я мало не спіймав зайчика. Маленький сніговичок, мов грудочка снігу. Йду та й підбив ногою. Думав, сніжка, а воно як чкурне, та й зникло в кущах. А коли появились малі зайчата — так і знай: буде рання весна.

Я мовчки слухав діда і думав своє. Справді, швидко наступить весна, задзвенять струмки, поля й дороги покриються багнюкою. Важко буде переслідувати нас.

Але для партизанів весна зовсім не страшна. Нашим орлам ні багнюка, ні сльота не перетинали шляхів — це ми перевірили ще восени.

— А зійде сніжок, можна й берізки підбивати, — думав вголос дід Прохор. — А я тобі так скажу, Андрію: березовий сік — це партизанське молоко. Дуже я його поважаю. Особливо з хлібом.

Старий щось пригадав веселе, бо весь аж затрусився від внутрішнього сміху, задоволено посмикуючи пальцями борідку.

— От не збрешу, коли скажу, що вже тільки після революції напився я березового соку з хлібом. А раніше все не міг дозволити собі такої розкоші: коли хліб був у хаті — соку не було, а весною сік з'являвся — то вже від самого різдва того хліба в вічі не бачив.

Прохорові слова передаються від саней до саней: я чую, як весело сміються позаду партизани.

Нове місце, справді, було чудовим. Не вагаючись, я наказав Таранусі закладати ще одне партизанське місто. «Здесь будет город заложен», — продекламував хтось весело і замовк, мабуть, забувши даліші слова з пушкінської поеми.

Тарануха хвацько відкозиряв:

— До ранку буде готово, товаришу командир!

— Дуже добре. Постарайтесь, товаришу Тарануха!

В лісі задзвеніли пилки, загрюкали сокири. В усі сторони пішли партизанські дозори обирати місця для секретів і засад. Ще не стояв тут жоден барак, а вже відчувалося, що сюди прийшли господарі.

Повернувшись увечері до старого табору, я скликав усіх командирів та старшин і наказав за ніч спакувати і



навантажити на сани все наше майно. На світанку ми мали вирушити.

Вночі табір жив гарячково, неспокійно. В секрети, засади та на пости стали подвійні наряди. Ніхто ні про що не запитував, але видно було, що жили всі передчуттям якоїсь небезпеки.

І цей напружений настрій моїх бойових товаришів, їхня готовність сміливо зустріти небезпеку заспокоювали мене.

У штабі я все ж не знаходив собі місця — час від часу поглядав на двері. То чувся мені голос Боброва за стіною барака, то здавалося, що до штабу підходить гурт людей, і тоді я мимохіть схоплювався на ноги, вичікувально спинявся перед дверима.

Я хотів заснути, але ніяк не міг склепити очей. Думки перелітали від Боброва до Павленка, потім від Павленка до діда Прохора й Таранухи і линули у підпілля, до самого Авдотіна.

Згадуючи секретаря райкому, я ніяк не міг уявити собі, як він там замаскувався. Часто здавалось: сидить десь Авдотін в погребі чи в підвалі і... все звідти бачить.

На мить я уявив собі Авдотіна таким, яким бачив його колись у районі: худим, високим, суворим. Тепер він, мабуть, невпізнаний — з густою сивою бородою, згорблений.

...Секретар райкому щось говорить простудженим голо- сом. Я нічого не можу зрозуміти і переконаю його в одному:

«Кидай до біса цей погріб. В ліс ходімо, на простір».

Авдотін ніби не чує мене.

«Ти досидишся, що тебе накрие тут гестапо», — попереджаю я друга.

І раптом у стіну хтось вимогливо грюкає, риплять пронизливо двері.

Я схоплююся на ноги і спочатку нічого не можу зрозуміти. До мене наближається Бобров, за ним ще люди. Я здивовано оглядаюся і запитую:

— А де Авдотін?

— Доброї ночі, Андрію Володимировичу! — вітається комісар.

— Таке приверзлося... — отямившись, кажу я.

Комісар широко посміхається.

Моїй радості немає меж. Я бачу живого і веселого Артемка. На обличчі його біліє марлева пов'язка.

— Живий, Артемку?

— Живий, товаришу командир, — незнайомим голосом шепелявить Артемко.

Я довго тримаю його в обіймах, відчуваючи, як спазма душить моє горло. Артемко плаче мовчки, навіть не здригаючись, сльози котяться під марлеву пов'язку. Він, мабуть, тільки тепер повірив у своє визволення.

— Я знав, що так буде, — одно шепелявить він.

Оглядаю партизанів. Комісар зрозумів, що я цікавлюсь і другим пораненим, про якого писав лікар.

— Артемків друг помер, — тихо пояснює комісар і наказує хлопцям іти на відпочинок.

В штабі залишаємось ми втрьох.

— Послухай, що розповідає Артемко, — говорить комісар і стомлено сідає на нари.

— Вони лікували нас для допиту, — відсунувши від рота пов'язку, починає Артемко. — Але лікар весь час говорив, що нас не можна допитувати. Той другий тільки перед смертю розкрив очі, глянув на мене і сказав: «Мене вбили свої».

— Як «свої»? — здивувався я. — А хто він такий?

— Пам'ятаєте, як нас оточили в Гергелика?

— Ну так, а що?

— І коли моряк прийшов? А з ним були хлопці з тартака. То я впізнав його — він з Береговенкового загону.

Це повідомлення приголомшило мене...

— Ти не помилився, Артемку? Може, то не він?

— Ні, я не помилився, — заперечливо похитав головою хлопець.

До штабу влетів, радісно поблискуючи очима, Сандро Захарович.

— Здоров, Артемку! Ну, вітаю тебе, вітаю, побратиме. Ми з тобою тепер брати: обидва з самого пекла повернулись. Ай молодець, комісар, тобі за один такий подвиг трьох орденів і навіть Золотої Зірки не шкода, ай молодець! Ну, ходімо, Артемку, в санчастину, поглянемо, що вони з тобою зробили, шайтани.

Артемко пішов з лікарем.

— Ну, як тобі здається? — звів на мене очі Бобров.

— Відомості незвичайні.

— Павленко сказав би: перша ластівка.

— То правда, хоч дуже загадкова ця ластівка. Можливо, що померлий сказав ті слова у маренні, а можливо, що він подав ключ до розгадки.

— Що ж будемо робити?

— Думаю, що арештовувати матроса ще рано. Але Павленка повідомити слід про це негайно.

Через годину група кіннотників помчала на розшуки групи Береговенка.

## ШУЛІКИ ЛІТАЮТЬ ЗГРАЄЮ

На посаді писаря Гергелик виявився справжнім надбанням. З головою закопався він у свої справи і розвів таку канцелярію, ніби писарював не в партизанському загоні, а в якійсь мирній установі.

Одного разу Гергелик зайшов до штабу і поставив перед нами категоричну вимогу:

— Мені потрібний сейф. Без сейфа я не можу відповідати за матеріали. Я не хочу, щоб мене потім звинувачували.

Штабні товариші посміялися з Гергеликової вимоги, але через кілька днів у писаря все ж з'явився справжній сейф, важкий, пофарбований під горіх, з масивними ключами.

Наступного дня він звернувся вже до мене з новим проханням:

— Мені необхідна підвода.

— Це ж для чого?

— Для сейфа. І взагалі канцелярія загону повинна мати свій транспорт.

Вимога була справедлива, і я, довго не роздумуючи, наказав комендантові задовольнити Гергеликове прохання.

Почувши мого наказу, Гергелик мало не підплигнув з радості. Тонем повелителя він сказав комендантові:

— Ти ж гляди, Антоновичу, щоб коней виділив баских. Це тобі не сметану возити, а сейф із справами.

— Виділю перший сорт! — пообіцяв комендант. — Сани-гринджоли і сивого коня. Сивка-Бурка, одним словом.

— Все у вас? — запитав я Гергелика.

Яків потупився, носком валянка відколупнув щось на підлозі.

— Хотів ще просити вас, товаришу командир... Щоб їздового, значить... поскільки одна сім'я і, відомо, в загоні...

Я не відразу зрозумів, куди гне пронирливий писар.

— Говори толком, товаришу Гергелик.

— Щоб Пашу, значить... Все-таки вона жінка, а обставини, так би мовити, воєнні, можуть бути бої, кругом

небезпека. Все ж не так боятиметься, коли буде при чоловікові.

«І хитра ж бестія, цей Гергелик, — подумав я, сміючись в душі над його словами, — боягуз, яких рідко зустрінеш серед боягузів, а виставляє себе хоробрішим за справді сміливу жінку».

Я наказав бійця Параску Гергелик призначити їздовим штабної підводи, на якій буде пересуватись канцелярія.

Правда, довідавшись про своє призначення, Параска почала заперечувати, але Гергелик не розгубився і відразу твердо повівся з підлеглим йому бійцем.

— Щоб мені коні були в повному порядку, товаришу їздовий! По першому моему велінню щоб підвода була біля канцелярії, бо інакше... Ти, Пашо, не думай, що в мене, так би мовити, по-родинному можна буде уникати своїх обов'язків. Я... я не порядкув не потерплю.

Гергелик зажив по-новому. Він, мабуть, почував себе на своїй спокійній посаді аж ніяк не гірше, ніж колись у сільраді.

А що йому? Паперу вистачає — тільки пиши! Жінка поруч, та ще й під його командуванням.

Тепер Гергелик навіть їсти не ходив до загальної їдальні, а партизанський суп в горшку носила йому безпосередньо на роботу Паша.

Одержавши наказ готувати в похід свою канцелярію, Гергелик перелякався.

— Пашо, кому говорю! Негайно подавай підводу — збираємось!

— Куди? — спокійно запитала жінка.

— А хіба я знаю куди? Хіба я командую загоном чи мені доповідають? Наказано збиратися — то збирайся!

Паша вийшла з барака, а Гергелик безсило опустився на своє звичне місце. Батеньку мій! І що воно за життя таке? Не встиг оклигати від тих скажених боїв, тільки як слід прижився до свого стола, насидів тепле місце на дубовому цурпалку, і на тобі — знову тривога!

Заскочивши на хвилину в канцелярію, я побачив на широкому столі цілу гору папок і товстих книжок.

— Як це ви умудрилися за короткий час створити такий паперовий завал? — здивовано запитав я писаря.

— Аякже, товаришу командир. Ви ж самі наказали, щоб усе було в ажурі. Я, знаєте, не люблю працювати абияк, спустивши рукава. Я люблю порядок.

Тепер Гергелик був не радий своєму паперовому багатству. Але він ревню, як курка коло своїх курчат,

клопотався біля кожної папки, складав їх одну до одної, тремтячими руками совав у розкриту пащу сейфа.

Зайшла Паша.

— Запрягла?

— Велика мудрість.

— Коні не втечуть? — заклопотався Яків.

— Куди там втікати...

Гергелик заглянув в очі дружині:

— Що воно буде, Пашо?

— А нічого не буде. На інше місце переїздимо.

— Справді?

— Та невже ти не бачиш?

Яків явно повеселішав, почувши ті слова, але враз знову занепокоївся, підозріло подивився скося на Пашу:

— А ти звідкіля знаєш?

— Здогадуюсь. Бо якби був близько ворог — не так би збирались.

Подумавши, Яків переконався, що саме так воно і є. Заспокоївши себе такою думкою, він не поспішаючи продовжував укладати в сейф папери. А для чого він буде квапитись? Щоб раніше всіх зібратися? Тоді говоритимуть, що в Гергелика роботи немає.

І Гергелик терся та м'явся, снував від сейфа до столу, поки перед світанком не було подано команду загонові виходити з табору.

Передвесняні ночі після заходу місяця особливо темні.

Коли я, кинувши прощальний погляд на стіни, виїшов з штабу, в таборі вже встановлювалась звичайна лісова тиша. Тільки десь вдалині потріскували гілки — хтось необережний троцив їх полоззям чи дугою — та долинав ледве чутний шурхіт снігу під чиїмись ногами.

Біля штабу стояло кілька саней.

— Готові? — запитав я в темряві.

— Можна рушати! — почувалася відповідь коменданта.

З якимось урочистим піднесенням ми виїздимо з нашого табору. Прощай, затишне партизанське місто!

Швидко світає. Ще коли проїздили останній ряд бараків, було темно, а вже як вибрались на вузьку лісову дорогу, рожево запалало на сході й ураз посвітлішало.

Від'їхавши на кілька кілометрів від старого табору, колона спинилася. Затих скрип полоззья, і тоді в лісі повис якийсь однотонний звук — наче телеграфний стовп загув на вітрі.

Шум наростав, наближався, і тепер уже виразно було чути рев багатьох моторів.

— Повітря! — подав хтось команду.

Вузька дорога в одну мить порожніє, підводи затискуються під розлогі сосни, в густі соснові чагарі.

До мене підбігає начальник штабу.

— Товаришу командир! Писаря немає.

— А де ж він?

Рев напливає, весь ліс тремтить і здригається, немов при землетрусі. Коні хропуть і озвіріло б'ються в руках іздових.

Через просвіти між деревами я бачу, як в ранковому небі пропливає зграя ворожих літаків. Вони йдуть низько, майже над самим лісом, здається, ось-ось зачепляться за вершини височенних сосон.

— Зграя шулік, — вказує начальник штабу очима на небо.

Літаки сховались за деревами, гул поволі віддаляється.

— Я вислав погоню на всі дороги, — каже начальник штабу.

— Для чого? — здивовано запитую я.

— Іздовим узяв жінку, захопив усі документи... От тобі й Гергелик — тихий та божий. Замаскувався, гад...

Я з подивом глянув на начальника штабу. Невже ті двох, кого ми шукали, з ніг збиваючись, — Гергелики?

Раптом ліс здригнувся від важкого бомбардування. Покотилась луна нетрями, посипався сніг, полетіли крижинки з дерев. Ворог бомбив наш колишній партизанський табір.

## ПРИГОЛОМШУЮЧА ЗВІСТКА

Підійшов комісар Бобров.

— Своєчасно ми вибрались, Андрію.

— Я думаю про це саме.

— Значить, ворог діє.

— Гергелик утік разом з своєю Пашею. Ще й документи прихопили штабні.

— Не може бути! — здивувався комісар, дивлячись на начальника штабу.

Кілька хвилин тому це повідомлення справило подібне враження й на мене. Але зараз, подумавши, я в душі відкидав це обвинувачення. Не може того бути, щоб Гергелик та ще й разом з Пашею виконували мерзотну роль шпигунів.

— Факт залишається фактом, — відповів комісарові начальник штабу.

— Коли ж вони зникли?

— При виїзді з табору. Бачили, що виїздили, а в колоні немає.

— Десь, мабуть, відстали.

— Диво та й тільки, — розвів руками комісар.

А ліс стогнав, конав, тужив. З диким ревом носились над нашим табором ворожі літаки, скидаючи на спорожні лі бараки бомби.

Ми стояли і мовчки думали про Гергелика.

А він і не збирався нікуди тікати.

Коли з табору вийшли вже останні підводи, Гергелик тільки тоді зачинив дверцята свого сейфа і замкнув ключем.

— Готово, — задоволено сказав він. — Звалюйте на сани.

Швидко дотягли сейф до саней і повалили його на сіно. Сани-гринджоли були вимощені старими трухлявими вербовими дошками, які, не витримавши ваги Гергеликового сейфа, зламалися. Сейф одним кінцем загруз у сніг, а другим завис на полозі.

— Тихше, недотепа! — репетував розгніваний Гергелик, бігаючи навколо саней. — Їздового мені бог послав! — накинувся він зрештою на Пашу. — Сказано — баба!

Паша мовчала, безжурно посміхаючись.

— Не гнівайтесь, товаришу писар, зараз усе буде в порядку! — заспокоював Гергелика комендант, який почував себе винним у цій аварії.

І не стямившись, як над табором пронеслися літаки, оглушаючи їх своїм диким свистом і ревом.

Гергелик м'ячем вкотився на сани.

— Но! Гони, Пашо, чого ти рота роззявила! — перелякано крикнув він на дружину.

— А сейф!

— К чорту сейф! Потім заберемо! Гони!

Літаки розвертались над лісом.

Гергелик вирвав з гринджол рожна і вдарив товстим кінцем Сивка-Бурка по клубках. Жердина відскочила, мов від м'яча, а Сивко-Бурко навіть вухом не поворухнув.

Яків заскиглив від страху і злості й схопився з саней. Пригинцем, розставивши руки, мов крила, помчав кудись по дорозі.

На табір звалились перші бомби.

— Лягай! — крикнув комендант.

Паша впала на дорогу. Вона оглухла від важкого

вибуху. Велетенська сосна, що стояла посеред табору, враз підплигнула вгору, а потім повільно повалилась на землю.

Земля здригалася від безперервних вибухів, і здавалось, що цьому громовому гуркотінню не буде кінця. Та врешті настала тиша.

Паша не почула комендантової мови, тільки бачила, як рухались його губи. Вона підбігла до саней. Сивко-Бурко стояв на місці немов укопаний,— чи то був такий безстрашний, чи, може, глухий як пень.

Одним махом вони поклали сейф на сани. Комендант узяв до рук віжки.

Не проїхали вони й ста метрів, як над табором знову з'явилися літаки. Земля знову затремтіла від вибухів, у повітря піднялись чорні смерчі землі та диму, повалилися понівечені дерева.

Перележали й цей наліт.

Коли бомбардування затихло, Паша підвела голову. Йй здавалось, що вона одна дивом врятувалась від страшних вибухів та осколків. Але побачила, що Сивко-Бурко стоїть на дорозі, а комендант уже посмикує за віжки.

Гергелика вони догнали вже за табором.

Побачивши їх, він розгубився. Потім враз заговорив з радісним тремтінням у голосі:

— То ви й сейф забрали? А я кинувся був до командира — допомоги хотів просити.

Гергелик не зводив своїх неспокійних очей з неба.

Коли вони наздогнали нас, радісна звістка долетіла в голову колони:

— Гергелик з'явився!

— Ну, ось бач! — посміхаючись, глянув комісар на начальника штабу.

Згодом до нас підскочив повеселілий від бігу Сивко-Бурко. Правувала конем Паша. Радісно поблискуючи очима, в гордій позі на сейфі сидів Яків Єгорович.

— Ну й бомбив же мерзотник, ну й бомбив! — хвалькувато відповідав він на привітання партизанів і усією по-статтю, презирливою посмішкою на обличчі давав зрозуміти, що він, Гергелик, не боїться бомбардування і зневажає тих, хто труситься перед якоюсь там дурною бомбою.

Порівнявшись з нами, Гергелик сплигнув із саней.

— Підводу в голову колони! — наказав він Паші, а сам підійшов до нас.

— Мало сейфа не розбомбили мені, мерзотники.



Щонайменше сто бомб скинув, гад, на табір. І всі лягли навколо нас.

Видно було, що Гергелик ще не опам'ятався від переляку, бо весь час неспокойно зиркав на небо.

Гергелика тісним колом оточили партизани, засипали питаннями. А він відповідав недбало:

— Втратити голову там можна було в один момент, але я... головне в таких випадках — не розгубитись.

На обличчях партизанів грають веселі усмішки — видно, не вірять вони в хоробрість Якова.

До нас наближається група людей. Серед них старий Прохор.

Я здригнувся: що трапилось? Невже ворог викрив і наш новий табір? Жадібно ловлю Прохорів погляд. А він, зустрівшись зі мною очима, враз розцвів радісною посмішкою.

— Андрію Володимировичу! Диви, якого я тобі гостя привів.

Разом з дідом Прохором до мене підходить старий дідусь у потертій селянській киреї з насунутою на очі кобкою.

Я вдивляюся в ті очі і ніяк не можу пригадати, чиї вони.

Обличчя в дідуса бліде, розписане дрібними зморшками, вуса й борода білі, з жовтим відтінком. Стомлено, неквапливим рухом він скинув з голови шапку.

— Товаришу Авдотін! Михайле Кириловичу!

— Здоров, Хрущіку! Впізнав, значить!

Ми довго не випускали один одного з об'ємів.

А по колоні пішла з краю в край хвилююча звістка:

— Секретар прийшов! Авдотін тут!

— Живий, Михайле Кириловичу? — заглянув я секретареві в очі.

— Живий, Андрію!

Ми знову якийсь час дивились один на одного, схвилювані, щасливі.

За цією радісною подією ми не помітили, як і літаки відлетіли. Ворог, мабуть, гадав, що від нас уже й кісток не лишилось.

— У вас тут з музикою, бачу, — зауважив Авдотін, коли радість зустрічі трохи вляглась.

— Як сніг на голову, Михайле Кириловичу. Щастя наше, що вчасно залишили табір.

— Значить, ті діють... — задумливо мовив секретар.

— Діють, Михайле Кириловичу...

— І тут, і там... у місті.

Я вичікувально дивився на Авдотіна. І він зрозумів моє мовчазне запитання,

— Хотенка вчора арештували,— тихо сказав він.

Ця звістка приголомшила нас.

## АВДОТІН

Гриць правив кіньми, як справжній їздовий. Не випускаючи з рук віжок, він усе бачив попереду і не пропускав нагоди, щоб поглянути на нас з Авдотіним.

Хлопець сидів немов на голках. Йому, мабуть, не вірилось, що він їде в одних санях з такою людиною. Таємнича постать секретаря райкому в його уяві зростала з кожним днем, з кожною подією. Гриць знав, що листи секретаря райкому, за якими він ходив з дідом Прохором і Артемком, були потрібні в загоні, як повітря.

Так ось хто цей писар Хотенко! Найхоробріший партизанський зв'язковий, розвідник. А він, Гриць, мало не втопив його в річці. Який жаль, що цей чудовий хлопець потрапив у ворожі лабети. Гриць готовий хоч зараз іти разом з комісаром визволяти Хотенка.

Михайло Кирилович задоволено мружить очі. Я уважно слухаю його скупі, небагатослівну розповідь. І все мені зрозуміло, ніби я сам теж був у підпіллі разом з секретарем райкому.

— Перший час було важкувато,— розповідає Авдотін.— Доводилось сидіти і в підземеллі, і в погребях, і на горищах, поки борода та вуса відросли, як у святого Серафима. Не міг я без них показатись на вулиці — впізнали б.

Михайло Кирилович був родом з Поволжя. Перед війною він кілька років працював у нашому місті — спочатку секретарем парторганізації на тартаку, а потім другим і згодом першим секретарем райкому. Його знали всі.

Авдотіну закінчувався шостий десяток. Дрібненькі зморшки сіткою покрили його бронзове обличчя, голова виблискувала великою жовтою лисиною. Але ніколи не відчувалось, що секретар райкому вже немолода людина. Очі його завжди були веселі, рухи жваві, голос молодечий, дзвінкий. Любив секретар молодість і сам душею завжди був молодим. Жодна фізкультурна зустріч не проходила без секретаря. Він жваво на все реагував, здавалось, що схопиться зараз і помчить разом із спортсменами по

бігівій доріжці або поженеться за прудким м'ячем. Спалахувала десь бадьора юнацька пісня — і Михайло Кирилович уже був там, у гурті, захоплено підтягував своїм приємним, хоч і не сильним тенорком.

Ми, товариші Михайла Кириловича, дивувались його невтомності й непосидючості. Ніхто не міг навіть певно сказати, чи й спав коли Авдотін.

— Був я схожий, Андрію, на того рака, що скинув панцир. З моїм мідним голим обличчям не можна було й на хвилину з'явитись на вулиці. Злопали б відразу, негідники.

Ми їдемо густим сосновим лісом. Перекочуючись через гори білосніжних хмар, час від часу, ніби граючись у жмурки, виглядає крізь блакитні просвіти сонце. У такі хвилини здається, що ліс сміється, танцює і співає весняну пісню. Вистукують десь у лісових хащах жваві трудівники-дятли, нишпорять у кущах, весело поцінюють моторні синиці.

— Краса яка! — зажмурюється проти сонця Авдотін. — Розкішно живете ви тут у лісі: просто тобі поміщики.

Видно, йому вже хочеться схопитись з саней, молодо майнути по лісу або сісти на гарячого коня і помчати разом з молодими веселоокими розвідниками на відповідальне завдання.

Десь вдалині наростає знайомий гул моторів. Він густий, басовитий, схожий на звук розбудженої, слабо натягненої струни. Враз звук цей обривається, заглушений громом глухих вибухів, — ворог знову бомбить покинутий нами табір.

— Живемо весело, під музику і барабанний бій.

Якийсь час мовчки прислухаємось до бомбардування. Та ось вибухи стихають, тільки тягуча луна ще котиться і перегукується лісами.

Здається, що то не бомбардування зойно закінчилось, а відлунав перший весняний грім на голе дерево.

Михайло Кирилович продовжує розповідати про своє життя в підпіллі.

— Виросла борода і вуса. Я глянув у дзеркало і сам себе не впізнав: дід та й годі. Лише подекуди на бороді кущики рудого волосся, а то все біле. Загар мій весь зійшов, очі тільки знайомі лишилися на обличчі. Помив волосся ще в якомусь перекису і став ось таким, як бачиш, — святим угодником.

Авдотін розповідав про себе з тим відтінком гумору,

з яким розповідають про близьких, але смішних людей.

— Сфотографували мене хлопці, змайстрували мені пашпорта, знайшлась у мене дочка, до якої я ніби переселився з Харківської області. В другій половині будинку жив Павлуша Хотенко, він мене швидко приписав і узакопив. Тільки тоді я вперше вийшов на вулицю.

І от уяви собі, Андрію, мою першу прогулянку. Іду знайомими вулицями, так і здається, що зараз зустрічні весело привітають мене: «А, здоров, товаришу Авдотін!» Перед поліцаєм і очі боявся підвести вгору: а що як впізнає, мерзотник, та потягне з собою. Але згодом оговтався: побачив, що нікому ніякого діла немає до старого згорбленого діда в лахмітті. Бачу, навіть обминають мене. Вже пізніше зрозумів, у чому справа,— боялись, щоб не попросив дід шматка хліба.

Та скоро при звичаївся я до свого стану і вже вільно ходив, куди мені треба і до кого треба. Часто забігав Павлуша. Від нього я узнав, що ніхто в поліції й не помишляє не тільки про те, що дід Оверко Семилітній — це Авдотін, а навіть і не запідозрюють, що я в місті.

Я мовчки слухав Михайла Кириловича і уявляв собі його становище. Такій невгамовній, діяльній людині, мабуть, надзвичайно важко було тихо й непомітно ходити по місту, де він ще так недавно літав орлом, і все бачив, і в усе втручався.

— Нудно було, мабуть, Михайле Кириловичу?

— Спочатку так, а потім звик. Та й нудитись не було часу — роботи вистачало.

І справді, секретар райкому посилав мені з міста найважливіші відомості та застереження, він невтомно провадив пропагандистську роботу серед населення. Поліцаї та гестапівці з ніг збивались, розшукуючи підпільну друкарню, а знайти її не могли. Знищували в місті розкидані невідомою рукою заклики, листівки та зведення Радінформбюро, а на ранок з'являлись нові, які ще пахли свіжою фарбою.

Тепер друкарі та й сама похідна друкарня були в партизанському загоні.

— Я вже давно подумував про те, що настав час нам переселитись у загін. Як тільки почув я шум на Павловій половині і поданий ним умовний сигнал, відразу ж почав збиратися. Павла повели з двору, а я пішов городами за місто і до вас.

Авдотін зітхнув.

— І як вони його могли викрити? Невтямки мені — чи в них тільки підозра, чи якісь дані?

— Можливо, тільки підозра...

— У загоні хто знав про Хотенка? — поцікавився секретар.

Гриць якось розгублено і перелякано оглянувся на нас, а потім безсило опустив руки з віжками.

— Знали тільки Бобров та Павленко.

Я згадав, що навіть не сказав тоді й Грицеві, чому його так легко випустили з поліції.

«А може, Гриць сам збавнув, яку роль грав писар, і проговорився десь?» — виникла в мене думка.

— Грицю!

— Я слухаю! — якимось зніченим голосом, не повертаючись, відгукнувся Гриць.

— Ти не здогадався, хто такий Хотенко?

— Ні, не здогадався, — одразу відповів Гриць.

— А після того, як він тебе витурих з поліції?

— Я думав — він мене просто не впізнав. Коли б я знав, що він свій, то хіба б я його тоді в човні...

— А ти нікому не розповідав, як тебе вигнав Хотенко?

— Нікому, — ледве вимовив Гриць.

Згодом ми починаємо розмову про шпигунів, про яких писав Авдотін.

— Це Хотенко випадково довідався. Але скільки ми не намагались потім більше узнати — так і не вдалося. Можливо, що через цю цікавість Павло і попався.

— Ми з ніг збилися, розшукуючи ворогів.

— Невже вони потрапили до іншого загону?

— Можливо. Чекаємо відповіді від командира загону імені Будьонного. Але немає сумніву, що і в нас діють вороги. Це відчувається. Взяти хоч би бомбардування...

Я пошепки розповідаю секретареві про Береговенка.

— То дуже добре, що ви стежите за ним. Тільки пильність може врятувати від усякої несподіванки. А головне, Андрію, добре, що не проявив ти тут гарячки. Павленка я знаю — він нетерплячий. А так можна образити людину, завдати їй болю на все життя. В наших умовах легко помилитись в людині, а це найстрашніше. Тут треба визначити точно: коли ворог, то своєчасно його викрити і знешкодити, а коли друг... то друга ми не маємо права образити не лише дією, а навіть небачним словом. Люди за найсвятішу справу борються, і розумієш, Андрію, з яким серцем і совістю вони йдуть на це діло! Чистими, як

кришталь! І боронь боже забруднити цю чистоту серця тінню якоїсь недовіри. Хто знає, може, ваш моряк і чесна людина.

— Це правильно, Михайле Кириловичу. Але сили вже немає: знати, нарешті, хочеться, що то за людина.

## ЩО РОБИТИ?

Гриць сидів на санях, немов на жаринах. Він, здавалось, не чув і не прислухався до того, що ми говорили. В голові шуміло, серце його бухало гулко, в роті пересохло.

Коли опівдні ми приїхали в новий табір, він передав підводу конюхам і, опустивши голову, кудись подався.

Тарануха зустрів нас радісно, схвильовано.

— Добро пожалувати на новосілля! — широко розвів він руками, з зацікавленням поглядаючи на сивобородого дідуса.

— Здрастуйте, товаришу Тарануха! — привітався Авдотін.

Тарануха кумедно вирячив очі, поворушив вусами.

— Голос знайомий... Ой же знайомий, а не впізнаю. Хоч і набий, діду.

Авдотін задоволено сміється.

— Давай, командире, парикмахера, зніму свою маску.

Через годину в штабному бараці сидів не сивобородий дідусь, а колишній жвавий секретар райкому Михайло Кирилович Авдотін. Тільки не бронзоволиций, а блідий, ніби після тяжкої хвороби.

До штабу поодиноці і групами заходили комуністи, кожному хотілося особисто привітатися з секретарем, розпитати про здоров'я.

В таборі панував піднесений настрій. Люди жартували, насміхались над фашистськими пілотами, які вгитили сотні бомб на порожнє місце. Радував усіх і прихід секретаря райкому.

Один Гриць не підходив до гурту, немов зацьковане вовчєня, блукав поодаль табору і плакав, не витираючи очей.

Коли в розмові між мною і секретарем райкому було згадане прізвище Береговєнка, хлопець відразу пригадав, як кілька днів тому він проговорився морякові про зустріч з Хотєнком.

— Ех, базікало ти! — вголос вилаяв себе Гриць.— Розхвастався своїми подвигами.

«А ще сердився на командира, коли він зробив мені

зауваження, — думав, бредучи глибоким снігом. — І як це могло трапитись таке, що я розпустив язика?

Але ж я не знав, що про це не можна говорити, — спробував захистити себе. — І кому розповів? Береговенкові. А хіба він ворог? Такий хоробрий і сміливий моряк. Сам командир говорив, що коли б не він, то чи й вибрались би тоді з Гургеликової хати».

Та хоч як намагався виправдатись Гриць, важкий тягар відчуття ненароком зробленої провини гнітив його.

«Що ж тепер робити?»

Гриць аж спинився, поставивши перед собою це питання.

«Хіба піти і все розповісти Андрію Володимировичу?» Холодок пробіг у хлопця по спині від цієї думки. Він згадав, як йому вчитали за зазнайство.

— І де мати ходять? — вголос подумав.

На людях хлопець уникав материнської ласки, бо це, здавалось йому, принижувало його бойову гідність. Він же партизан. Та ще який — незамінимий розвідник. Коли навіть сам дід Прохор нічого не може зробити — посилають його, Гриця.

Та залишаючись наодинці, він згадував матір, свою найріднішу, найдорожчу порадицю і захисницю. О, коли б з ним зараз була мати, вона відразу б вирішила всі його сумніви.

Але стара Цибариха не сиділа й хвилини склавши руки. В час коротких перепочинків у загоні вона то щось шила, то латала, то бурчала на когось суворо, але добродушно, вчитуючи за помічений непорядок. Відпочивши, вона знову йшла в розвідку і приносила для загону цінні відомості. І зараз невтомна Цибариха була десь у місті, в старого лікаря Тарашинського.

«Що робити?» — вертілося в голові весь час одне й те ж питання. Піти і розповісти? Грицеве серце холоне від думки, що його можуть вигнати з загону. А що він тоді робитиме? Йому важко уявити себе поза загonom, без людей, які стали його новою сім'єю. Адже він не може лишитися осторонь тієї великої боротьби, яка йде на радянській землі проти запеклого ворога. Він повинен мстити ворогу за смерть свого батька.

Він завжди був веселим і життєрадісним. І ось його спокій так нагло порушено. І все через той язик. Треба було йому вихвалитись, встрявати в розмову!..

«Але ж розмови з Береговенком ніхто не чув? А говорити самому для чого? Ніхто ж не тягне за язика?»

Від цих думок ставало трохи легше на серці. Жаль тільки, що немає матері, певно, і вона б так йому порадила.

Вирішивши мовчати, Гриць трохи заспокоївся, повеселішав і повернувся до табору.

Здавалось, що не годину тому поселились тут партизани, а живуть з самого початку зими. Та чи й переїздили вони на нове місце? Може, все те приснилося Грицеві, може, не було тієї розмови у снях командира з секретарем райкому...

Гриць з подивом дивиться на незнайому людину, яку в штабі оточили партизани. Він шукав очима товариша Авдотіна і не знаходив його. Вже трохи пізніше здогадався, що цей поголений, блідолиций чоловік і є той білобородий дідусь, що прибав сьогодні вранці.

У штабі точилася жвава розмова.

— Є в нас якийсь нечистий, що орудує,— з гнівом у голосі говорив дід Прохор.— Ну, взнав би я, хто це!..

— Авжеж орудує,— згоджувались партизани.

— Не бомбив же абиде, а прямисінько бив по табору.

— Мало в Гергеликів сейф не вцілив.

Партизани довго реготали.

Тільки Гриць стояв блідий. Враз очі його блиснули рішучістю. Він підійшов до мене, і я зрозумів, що хлопець дуже чимсь схвильований.

— Товаришу командир! Я хотів щось сказати.

— Говори.

— Так тільки наодинці.

Мені незручно було випроваджувати з барака партизанів, які так захоплено розмовляли з Михайлом Кирилівцем.

Ми вийшли надвір.

— Я не знаю... з мене дуже поганий партизан і розвідник, товаришу командир.

Я мовчки чекав його дальших слів.

— Ви мене тоді попереджали, але я... Я повинен вам усе розповісти.

Я бачив, що хлопець дуже хвилюється і це заважає йому говорити.

— А ти спокійніше, Грицю. Не хвилюйся.

— Я розповів Береговенкові...

— Про що?

— Таж про писаря поліції.

Я спочатку й слова не міг промовити, так вразило мене Грицеве признання.

— Що ти йому говорив?



— Коли ми їхали разом на підводі, то я й сам незчувся, як здуру розповів йому про те, що потрапив до поліції і як мене вигнав звідти писар.

Мені стало все зрозумілим. Тепер не було ніякого сумніву, що Павленків «інстинкт» розпізнав справжнього ворога.

— Ось, бач, де вони, а я шукаю...

До нас підійшла Грицева мати. Вона щасливо посміхалась, не зводячи закоханих очей з Гриця.

Не привітавшись, вона зашепотіла до мене:

— Ну, Андрію, везуть принцесу...

— Яку принцесу?

— Таж панію Шульжевич. Ту саму, що в лікаря Тарашинського будинок захопила. До Береговенка їде, каже, що вона його розвідниця.

Я гаряче потиснув руку Марії Кіндратівни, мовчазливо дякуючи старій за неоціненне повідомлення.

## ПАНІ ШУЛЬЖЕВИЧ

Залишившись з Михайлом Кириловичем наодинці, ми знову завели розмову про Береговенка. Тепер нам стала цілком зрозумілою його поведінка. Прийшовши нам «на допомогу», коли ми були оточені в Гергеликовій хаті, він втерся в довір'я партизанів і пробрався в загін. «Бойовий подвиг» Береговенка в лісі під час боїв з фашистами був розрахований на те, щоб підвести партизанів під ворожий удар. Та поранені і виснажені походом партизани виявились все ж міцнішими ситих фашистських солдатів. Перемогли ми. Та й цю перемогу Береговенко використав на свою користь.

Я уявив собі, як цей запроданець, скориставшись повною довірою до нього з боку партизанів із тартака, розстріляв їх по-звірячому в лісовій сторожці. І серце стиснулось від болю і занепокоєння. А що коли йому пощастить приспати пильність Павленка і таким же методом розправитись із нашими чудовими хлопцями?

Авдотін немов відгадав мої думки.

— Павленка він не об'їде? Як ти думаєш?

— Павленко себе заколисати не дасть. Але...

Мене охопило почуття якоїсь невпевненості. Такий, як Шульжевич-Береговенко, здатний на все. Мені хотілося зараз же самому помчати на розшуки Павленка.

За дверима почулися чийсь кроки. До барака сміливо, так, ніби заходила сюди не вперше, ступила молода жінка,

одягнена в вилиняле старе пальто з потертим котиковим комірцем, запнута в чорну шерстяну хустку.

— Добрий день, товариші! — привіталась дзвінким голосом. — Ху, ледве дісталась. Така втома...

— Сідайте, будь ласка, — запросив я. — Давно на вас чекаємо.

Вона насторожено блиснула на мене сполоханими очима, швидко окинула поглядом нашу оселю.

— Дякую.

Неквапливими рухами жінка розв'язала хустку, зсунула її, і розкішні руді локони розсипалися на плечах. Я мовчки стежив за нею — бачив, що вона вишколена не гірше від самого Шульжевича.

Командир відділення розвідників доповів:

— Товаришу командир! Біля міста ми зустріли цю громадянку, вона розшукує товариша Береговенка.

— Мені сказали, що товариш Береговенко з вами зв'язаний.

— Безумовно. Зараз він на бойовій операції. Через день-два ви його побачите.

— Я так стомила...

По всьому було видно, що ця руда бестія, побоюючись викриття, намагалась уникнути наступної розмови.

— Ви зв'язкова Береговенка? — запитав я.

— Так.

— А що вас привело до нього?

Вона довго і допитливо дивилась мені в очі, немов намагалась визначити, чого я від неї хочу.

— Закурити немає? — замість відповіді попросила вона.

Запаливши, жінка майстерно пустила димову завісу перед своїм обличчям і тільки потім недбало відповіла:

— Я не можу вам цього сказати. Ви командир і добре це розумієте.

Я не наполягав на відповіді і цікавився іншим:

— А ви давно знаєте Береговенка?

— Це що, допит? — з нотками незадоволення в голосі запитала вона.

— Звичайна цікавість. Крім того, що ми з Береговенком друзі, — він ще й мені підлеглий. У нас з ним тасмниць немає.

— Все одно. Я знаю лише його одного.

— То правильно. Але я цікавлюсь не настільки вже й значним. За весь час нашого знайомства він ніколи не згадував про зв'язкову-жінку.

— Ми з ним познайомились в Одесі. Під час облоги. Разом виходили з оточення.

Я пам'ятав, що в своїх барвистих розповідях про Одесу Береговенко ніколи не згадував ні про яку жінку.

Доповіли, що коні готові в дорогу. Далі грати з цією панією не було потреби. І я перейшов відкрито у наступ.

— Даремно ви, пані Шульжевич...

Як тільки було вимовлене це ім'я, вона від несподіванки випустила з руки цигарку, перелякано глянула і враз поперхнулась цигарковим димом. Я терпляче чекав, поки втихомириться цей кашель.

— Пробачте, ви звертаєтесь до мене? — трохи отямившись від переляку, з подивом втупилась у мене жінка.

— Так, так, пані Шульжевич, саме до вас...

— Я не розумію...

— Невже ви так швидко забули своє справжнє ім'я?

— Ви мене з кимсь плутаєте.

— На щастя, пані Шульжевич, не плутаємо. Давно вас чекаємо.

— Та звідкіля... звідкіля ви знаєте? — враз істерично скрикнула вона, схоплюючись на ноги.

Пильно стежачи за її руками, я продовжував:

— А ви спокійніше. Сідайте.

Вона сиділа знічена, з палаючими очима, схожа на кішку, загнану собаками в тісний куток. З ненавистю дивилась на мене, певно, вже не знаючи, що говорити, як відповідати.

— Шульжевич усе розповів і про себе, і про вас.

— Мерзотник! — хижо прохрипіла вона.

— Чому ж він мерзотник? Він вирішив раз і назавжди покінчити зі своєю ганебною роллю.

— Падлюка! — істерично вигукнула шпигунка, схоплюючись і стукаючи кулаком в кулак. — Шкурник! Він не подумав про інших... О боже!..

Вона закрила лице руками, ридаючи, впала на нари. На мій виклик в одну мить з'явився комендант.

— Арештуйте її і старанно обшукайте.

— Єсть.

Шпигунка враз схопилась на ноги.

— У мене нічого немає... ось дивіться...

Тремтячими руками вона почала шарити за пазухою.

— Руки вгору!

В її руці блиснула сталь браунінга. Мить — і зброя вже була в руках коменданта.

— Падлюка!

— Я хотіла передати вам зброю! — запобігливо сказала шпигунка.

— Видно, що хотіла.

— Не вбивайте мене! Я все розповім! Я все розповім...

Застукана на гарячому, вона зрозуміла безнадійність свого становища і тепер зовсім втратила будь-яке самовладання. Рвала на собі коси, верещала і молила про одне — не вкорочувати їй життя.

— Ваша доля залежить від вас самої, пані Шульжевич...

— Ах, не називайте мене цим ім'ям! Я ненавиджу його, проклинаю... Він мене, мерзотник, обдурих. Я не хотіла бути його співницею.

— Ваша доля залежить від того, наскільки чистосердечно ви в усьому зізнаєтесь.

— Я вам усе розповім, усе.

— Чого ви йшли до Шульжевича?

— Несла йому отруту.

— Отруту?

— Так. Ось вона зашита в пальті.

Комендант почав швидко розпорювати праву полу.

— Для чого отрута Шульжевичу?

— Не знаю. Для вас, певно.

— Та вже ж не для себе... — посміхнувся Авдотін.

— Я все розповім... Я зовсім цього не хотіла...

— Ви з ним прийшли з Одеси?

— Ніколи я в Одесі не була. Я з ним познайомилась у гестапівській школі під Берліном. Він обдурих мене, завіз з собою.

— Куди?

— Спочатку в Київ, а потім у цю діру...

— Як і коли ви потрапили в Київ?

— Перед початком війни нас перекинули через кордон з фальшивими документами.

— А Солоха коли пристав до вас?

— У Львові. У штабі Бандери.

Комендант викидав на стіл якісь пакетики і блискучі ампули. Шпигунка поглядала на все те безнадійним гнівним поглядом.

— Де вам дали це?

— В комендатурі.

— Візьміть її, — наказав я комендантові.

Шпигунку вивели.

— Га, яка птаха? — схитнув головою секретар.

— Якби не знав, що вона пані Шульжевич,— спробуй до неї підкопатись!

— Буржуазно-націоналістична шашіль. Точить, запродавшиш фашистам, народне тіло.

— Це ворог лютий і небезпечний. Треба завжди бути пильним, інакше — завдасть багато шкоди.

Порадившись з Авдотіним, я вирішив негайно сам виїздити до Павленка.

## У ЛІСОВІЙ СТОРОЖЦІ

Шульжевич, який зумів замаскуватись під веселого хороброго моряка Береговенка, дуже добре знав, що Павленко, цей хворобливо-блідий чоловік з проникливими очима, найбільший його ворог; він бачить його наскрізь. Швидше інстинктивно, ніж розумом, читав шпигун у Павленкових очах його думку і розумів, що діяти треба тонше й обачніше.

Якби йому дали волю, Шульжевич негайно, як тільки вийшли з табору, розправився б з Павленком. Але Шульжевич вдавав з себе дружнього, турботливого товариша, весь час наголошуючи на тому, що їм удвох, командирові і комісарові, треба буде витримати всі злигодні бойового життя, вміти в кожную хвилину один одному допомогти і прийти на виручку.

А в глибині своєї чорної душі він випестував план кривавої розправи, яку нарешті вчинить над начальником розвідки. Тепер, коли вони були далеко від табору, час для здійснення плану настав. Коли він дивився на Павленка, його тонкі, як п'явки, вуста кривились у дружню посмішку, а в очах плигали якісь пекельні вогники. Павленко розумів, що означають ті вогники, але теж жодним рухом цього не виявляв.

Уже першого дня, коли виїхали з табору, Береговенко-Шульжевич вирішив покінчити з нашими хлопцями, як це він вчинив у свій час з довірливими робітниками з тартака. Тоді, скориставшись з того, що на партизанів наступали німці, зрадник завів людей у лісову сторожку і разом з Солохою розстріляв їх.

Шульжевич домовився з Солохою, щоб уночі приспати пильність партизанів і постріляти їх. А Павленка намітив взяти живим — комісар був дуже потрібним для гестапо.

З цим рішенням Береговенко, сяючи дружньою посмішкою, підсів на сани до Павленка.

— Як справи, товаришу комісар? Не замерз?

«Хитра bestія»,— подумав Павленко, а сам весело відповів:

— Нічого. Трусить так, що аж печінка перевертається. Береговенко розкотисто засміявся.

— Полундра! Відразу видать, що не був ти на морі. От у нас, бувало, комісаре, трусило. Підніметься шторм балів на вісім-дев'ять. «Яструб» наш був не з суден-велетнів, ну й почне його кидати з хвили на хвилю. На ногах важко втриматись, здається, що не судно хитається, як горіхова шкаралупа, а саме море то піднімається аж до хмар, то провалюється кудись у безвість. Полундра! Хвили котяться через палубу, а ти натягнеш безкозирку на самі очі, щоб не зірвало вітром, і мотаєшся, як чорт, по тій палубі.

Таку живу і виразну картину намалював Береговенко, що в Павленка аж мурашки поповзли поза шкірою. Він колись відпочивав у одеському санаторії і бачив шторм на морі. Навіть з берега було моторошно дивитись на ту морську стихію, а не те що перебувати в її обіймах.

На обличчі моряка написана така міна захоплення, що Павленко мимоволі подумав: «Невже така людина може бути ворогом?»

Береговенко одразу відчув той злам в думках Павленка і розповідав ще пристрасніше, радіючи, що в серці комісара повільно тане настороженість.

— Ех, доля, доля людська. Як у тій пісні співається: доля ти людська, єсть ти доля злая... Жартує вона з людьми. Ну який з мене партизан, Макаре? Чи вмю я доладно воювати на суші? Шепоче ліс, шумить, гуде в верховітті вітер, а я, повіриш, боюсь...

Макар запитливо дивився на Береговенка.

«Ну не такий уже ти й боягуз, щоб вітру лякатись».

— Хіба я тут бачу, як краще напасти на ворога, як атакувати його? Мені потрібен простір, морський простір, щоб я все бачив від небокраю до небокраю...

«А це вже щось і на правду скидається, біс його знає...»

— ...Щоб на бойовому судні чітко працювало машинне відділення, щоб судно йшло на повну швидкість, а гармати стріляли безвідмовно.

Береговенко на хвилину замовкає, примруженими очима дивиться кудись вдалину, ніби бачить ту сміливу морську битву.

— А тут що ж виходить: оточили мене вороги серед лісу, не почув я і не побачив. І загинули мої хоробрі хлопці... І досі собі простити не можу... Відверто скажу

тобі, Макаре,— сам винен.— Береговенко могутнім кулаком так гупнув себе в груди, що там аж загуло.— Сам винен, що загинули мої орли, мої братішки. Продрімав, проспав моряк Береговенко.

Він непомітно змахнув сльозу.

«Невже я помиляюсь? Може, він справді чесна людина?»

— Але тепер ні, цього не буде. Моє серце кипить гнівом на ворога: я нищив би його, різав, вішав щоденно і щохвилини...

Береговенко дивився на Павленка налитими кров'ю очима, холодно поблискував його золотий зуб.

— Я не заспокоюсь, поки землю моїх батьків, поки мою Батьківщину терзатимуть вороги.

«Священний гнів!» — подумав Павленко, а самому чомусь аж холодно стало.

Кілька хвилин Береговенко сидів мовчазний — набирался, мабуть, душевної рівноваги.

— На ніч спинимось у лісовій сторожці, тут недалеко, хай люди відпочинуть. Нам треба берегти сили.

— Правильно! — згодився Павленко.

Береговенко сплигнув із саней, пішов збоку і весело заговорив до партизанів:

— Полундра, братішки! Не позамерзали? А ти, Бондаренко, чого носа повісив? Мабуть, за теплим баракком сучив чи за гарячою піччю?

Сміх, жарти лунали у лісі.

«Вміє, бісів моряк, з людьми говорити»,— думав Павленко і відчував, як його недовір'я до цієї людини з кожною хвилиною тануло. «Справді, хіба може бути така людина ворогом?»

Павленко тепліше дивився на міцну постать Береговенка, що, мов хижий птах, насторожився край дороги. «Бідвий і жвавий, чорт».

На нічліг спинилися в незнайомій Павленкові лісовій сторожці, яка самотньо стояла серед густого березового лісу. Все дихало тут пусткою, здавалось, що з того часу, як випав сніг, на подвір'ї сторожки не було жодної людини. Через вибиті шибки в хату намело снігу, в печі лежало, покрите попелом, немов памороззю, холодне вугілля.

Через годину в лісовій сторожці буйно вирувало життя. Шибки позабивали диктом та дошками, в печі весело палахкотів вогонь. По хаті гарячими хвилями розходило тепло, клубочився сивий дим.

Після вечері Береговенко наказав:

— А зараз усім відпочивати.

— Як усім? — насторожився комісар. — А пости?

— Сам не спатиму. А біля двору поставимо вартового.  
«Якщо він справді чесна людина — це добре, але треба бути пильним. Пильність — над усе».

І Павленко сказав таким тоном, що заперечувати було неможливо:

— Так не годиться, командире!

— Чому? — здивувався Береговенко.

— Та хоч би тому, що в тебе є вже деякий досвід.

Шульжевич зрозумів, про що нагадав йому Павленко. Він в душі вилаяв себе за необачність і вирішив не загострювати своїх стосунків з комісаром.

— Полундра! Ну, коли ти не стомився, комісаре, вартуй сам, а я з братішками ляжу спати.

— Щоб знову зненацька налетіли фашисти?

— Місця тут глухі...

— На глухомань не надійся. А ось що, давай признаймо караульних і накажемо половині вартувати, а другій відпочивати.

На тому й порішили.

Береговенко ліг на холодному сні і відразу заснув непробудним сном. Він не поспішав.

Адже ж усі дні попереду.

Наступного дня Солоха з трьома бійцями пішов у розвідку. Береговенко говорив, що йому необхідно побачитись з одним зв'язковим.

Павленко насторожився: раніше моряк нічого не говорив про зв'язкових. Комісар наказав бійцям, що йшли з Солохою, стежити за ним.

Другого дня Солоха повернувся з розвідки. Доповів, що зв'язкового йому не пощастило зустріти. Павленкові хлопці потай розповіли комісарові, що нічого особливого за Солохою не помітили. Ходили разом, разом розпитували людей, і ні з ким знайомим Солоха не говорив.

Через день чи два Павленко довідався з мого листа про бомбардування нашого табору. Він розумів, чого я від нього жадав: зв'язане це бомбардування з Береговенком чи ні?

Не міг Павленко знати, що підступний Солоха, перебуваючи в розвідці, залишив у хаті одного зрадника недокурок цигарки. Із записки, яка була в ній, гестапо й довідалось про розташування нашого табору. В цій же записці шпигуни просили надіслати отруту.

Побачивши, що зараз не пощастить розправитись з



Павленком і партизанами, Шульжевич вирішив повернутись знову до нас у табір, засипати непомітно отруту в казани з їжею і покінчити, нарешті, з усім загonom.

## КОЛИ ГАДЮКА СТАЄ СКОРПІОНОМ

Іхати було важко: сніг став м'яким і ніздрюватим, його підточували тисячі незримих струмочків. Сонце припікало по-весняному.

Я вислав уперед двох партизанів. У записці до Павленка я писав: «Макаре, «інстинкт» тебе не зрадив. Дій рішуче і негайно!»

Хоч Шульжевич і говорив про повернення до табору, а сам відтягував це повернення. Він ждав приходу своєї «зв'язкової». У напіврозвалених складах контори по заготівлі соснової живиці, де вони стояли вже кілька днів, мала відбутись та зустріч.

Біля столу, наспіх збитого із старих дощок, сидів Павленко і, тримаючи біля невеликого віконця книжку, читав. Береговенко розлігся на купі сіна і розмовляв з бійцями, потішався над комісаром.

— Ти б, комісаре, читав уголос. Замість казки на сон грядущий. Я, знаєте, братішки, дуже любив колись перед сном бабусині казки. Як почне, бувало, розповідати про Руслана чи про Чорномора і тридцятьох морських богатирів... Може, з того часу я так і полюбив море.

Павленко ніби й не чув того варнякання.

— А страшно на морі? — зацікавився хтось з молодих партизанів.

— Полундра, видать — не бачив ти моря? Та це, братішка, такий простір, така краса. Справжня людина не боїться моря.

За вікном почувся тупіт копит. Павленко відірвався від книжки, Береговенко підвівся на ноги.

Через хвилину перед Павленком стояв зв'язковий. Вручивши пакет, боєць хвацько відкозиряв і чекав наказів.

— Можеш бути вільним! — кинув йому Береговенко.

— Ну, що там пише Хрущ?

Павленко розгорнув папірця, з одного погляду зрозумів, що від нього вимагалось. Не подавши знаки, що прочитав, пробурмотів:

— Без окулярів нічого не бачу.

Поліз до кишені за окулярами і в одну мить вихопив звідти пістолет, направив в груди Береговенкові.

— Ні з місця!

Схопились із соломи партизани.

— Арештовувати? — скреготав зубами Береговенко, мабуть, ще не знаючи, що робити, хоч уже й зрозумів, що він викритий. — Мене? Бойового командира?

— Зв'язати його!

Береговенко ударом кулака мало не збив з ніг Павленка. Кинувся до автомата, але в цей час партизани дружно навалились на шпигуна і в одну мить скрутили йому назад руки.

Коли я зайшов у напівтемне приміщення, Шульжевич уже лежав на соломі з міцно зв'язаними руками.

— Ти відповіси мені, Павленко, за це самочинство. Розв'язи зараз же руки!

Побачивши мене, він рвонувся, став на коліна.

— Що ж це таке, товаришу Хрущ? Яке він має право?..

— Має повне право, пане Шульжевич...

«Береговенко» враз осів, метнув по кімнаті поглядом впійманого в пастку вовка. Та за мить уже опам'ятався.

— Я не розумію тебе, Хрущ. Я — Береговенко. Ти дуже швидко забув, як я тебе врятував в Ободинцях.

— Щоб потім отруїти разом з усіма партизанами. Чи не так, пане Шульжевич?

— Це наклеп! — вигукнув Шульжевич. — Очі його горіли вогнем зненависті.

— Попросіть сюди пані Шульжевич, — неголосно, але так, щоб почув шпигун, наказав я.

Арештований відразу ж обм'як, спантеличено втупився у двері.

Зайшла в супроводі партизанів Шульжевичка. З острахом оглянулася навколо; схитнулася, коли побачила зв'язаного.

— Впізнаєте, пані Шульжевич?

— Це він, — пролепетала вона закам'янілими губами.

Шульжевич знову звівся на коліна.

— Так, це моя зв'язкова, Хрущ, але якими тортурами, яким підступом ви примусили її говорити неправду?

Пані Шульжевич тільки тепер зрозуміла, що вона проговорила, впіймалась на гачок. В розпуці вчепилась обома руками в кучму свого пофарбованого волосся.

— Я все вигадала, я нічого не говорила, пане... товаришу головний, — обернулася вона до мене.

— А отрута? — охолодив я пані.

Вона безсило опустила руки.

— Так, отрута,— пробелькотіла вона.— Але я не знаю, для чого вона була потрібна.

— Кому?

— Шульжевичу.

— Виведіть її.

Коли шпигунку вивели з кімнати, я запитав Шульжевича:

— Шульжевич, ви розумієте, що вас викрито цілком і повністю?

Він пронизав мене лютим поглядом. Мабуть, тепер він уже переконався, що ніяка сила його не врятує.

— Товаришу Павленко! — наказав я Макарові.— Негайно арештуйте Солоху.

— Вже наказав.

— Раджу вам,— звернувся я до Шульжевича,— все розповісти.

— Я вам не панійка,— по-зміїному прошипів Шульжевич.— Від мене ви не почуєте й слова...

— Розкажіть, як ви стали зрадником і ворогом...

— Я другом вам ніколи не був. Я ненавиджу вас, я боротимусь до кінця.

— До нього недалеко...

— Я знаю, ви мене знищите, але друзі мої боротимуться...

— Фашистам теж скоро кінець.

— Щірі українці боротимуться...

— Хіба ви не бачили, як українці б'ють ворога? Чи, може, ви ще не відчули цього на власній шкірі?

— Моряком ще прикидався, гад! — озвався Павленко.

У кімнату вскочив захеканий боєць.

— Товаришу командир! Солоха втік!

Почувся дикий регіт Шульжевича.

— Га, ворони, проморгали! Репетуєте тільки про свою пильність.

Виявилось, що Солоха вбив фінкою партизана, який був разом з ним, і зник у чагарниках.

Я наказав негайно вислати вслід за втікачем погоню.

— Чекайте, Солоха ще познімає вам голови, виточить вашу кров!

Шульжевич вигукував ці слова, немов божевільний, супроводжуючи кожну фразу диким хриплим реготом.

— Досить! — крикнув Павленко.— Відповідайте на питання.

Він дістав з кишені олівець, поклав перед собою папір.  
— Ваше прізвище?

Шульжевич мить дивився з ненавистю на Павленка, потім якось неприродно гикнув, люто плюнув перед собою.

— Можеш записати: від показань відмовився.

Павленко спокійно крутив свій вус: викритий ворог його зовсім не сердив і не нервував. Позіхнувши, він спокійно знову звернувся до арештованого:

— Цього я записати не можу; на всі свої запитання я одержу відповіді. Я терплячий.

— Не на того нарався.

— Таких панів я бачив. Пихи в вас багато, а кишка тонка.

Шульжевич голосно розсміявся, повалився на бік. Потім для чогось почав зубами гризти стіну. Я помітив, як щось блиснуло і викотилось з його рота. Тепер він знову повернувся до нас, вишкіривши зуби.

Золотого зуба в нього вже не було. А сам він безсило опуствова на сіно, неприродно витягнувся.

Спочатку я думав, що підступний Шульжевич прикидається, але швидко зрозумів, що він помирає.

— От гадюка! Скільки живу на світі — не бачив такого, щоб людина в зубі отруту носила, — кинув хтось з партизанів.

— Не гадюка, а скорпіон! — озвався Павленко. — Гадюка сама себе не вбиває.

## ЗЛОВІСНІ СЛІДИ

За Солохою пішли з десяток наших партизанів, але мені не терпілося погнатися за ворогом самому.

Помітивши біля складу залишені кимсь лижі, я став на них і через півгодини догнав хлопців.

Наче сліди хижого звіра, що поранений, але недобитий уповзав у хащі, яскраво виднілися на снігу сліди Солохи.

— Він далеко не втік, — сказав мені партизан, що перший ішов по ворожому сліду. — Коли я підскочив до Бондаренка, він ще дихав. Проморгав наш Бондаренко і поплатився життям.

Один з партизанів попросив дати йому лижі. Але мені самому не терпілося знищити запроданця.

Швидко я відірвався від партизанів. Лижі були важкі, ніби прилипали до снігу, та все ж на них було йти вдвічі легше, ніж пішки.

Червоно заходило сонце. Між оголеними березами та вільхами палало воно велетенським багаттям. І в цю заграву змією вповзав Солоха.

Згодом переді мною відкрилась широка поляна. На ній подекуди вже чорніли голі латки землі, синіли голубі весняні озерця. Я помітив на протилежному боці поляни людину, що злодійкувато шмигнула в ліс.

На якусь хвилину спиняюсь. Треба подумати, як діяти далі. Коли Солоха помітить, що його наздоганяю лише я один, він напевне заляже на узліссі і на відкритому місці мене покладе.

Довелося ждати, поки підійдуть партизани.

Я не помилився. Коли ми вступили в ліс, я відразу побачив у густому чагарнику витоптане в снігу місце. Очевидно, Солоха спробував зробити засаду. Хтозна, бачив він нас чи не бачив. Можливо, він перейшов в інше місце і вже цілювся в нас з автомата?

Обережно рушаємо по ворожому сліду далі. Сонце вже зайшло, у гущавині залягли вечірні сутінки. Треба було поспішати.

Я кинув палиці, взяв у руки автомат, звів на бойову. Тепер я йшов хоч і швидко, — під вечір помітно притиснув морозець, — але з великою обережністю, намагаючись весь час бути під захистом дерев. Я був готовий в кожную мить прийняти бій з ворогом.

Сліди вели через густий молодняк вільхи. Тут вони були особливо примітні, бо Солоха провалювався на болотистій місцевості мало не по пояс.

Проскочивши болітце, сліди знову повернули до соснового лісу. Я почав пильно вдивлятися в гущавину. Тіні згущалися, і мені здавалось, що поміж сосон рухаються якісь незримі постаті.

Йти далі було небезпечно. Я безпомилково відчував, що Солоха десь зовсім недалеко, і тепер для мене було головним, щоб він озвався, виявив себе. Тоді я примусив би його залягти і тримав би так, поки не підійшли б мої товариші.

Можливо, це зрозумів і він, бо вперто не хотів викривати себе.

Раптом я помітив, що в одному місці загойдалося соснове гілля. Не задумуючись, я послав туди чергу. І в ту ж мить на мене посипалась згори березова кора — Солоха відповів на мій постріл.

Пригинаючись і петляючи між дерев, я повільно наближався до ворога. Той мовчав. Можливо, Солоха хотів мене

видивитись так само, як оце я видивлявся його у вечірніх сутінках.

А сутінки все згущались, вечір надходив невблаганно. Раптом я побачив поперед себе чорну постать.

— Руки вгору!

Постать не рухалась. Я пустив довгу автоматну чергу. Бачив, що влучив, але, на мій подив, той, у кого я стріляв, лише захитався і залишився на місці.

Я зрозумів Солошину хитрість. Він зняв з себе піджак і накинув його на берізку. «Ось тобі й Солоха; я думав, це незграба, а він справжній вовк».

На цей раз Солоха мало не пробив мене автоматною чергою, пославши цілий рій куль у товсту осику, що стояла поруч тієї сосни, за якою я причаївся. Я стріляв на спалахи його пострілів і крок за кроком рухався вперед. Позаду почувались чийсь кроки і голоси.

Мене таки догнали партизани. Я знову першим побачив щось чорне на снігу. Покропив кулями, але воно не рухалось.

То були чоботи. Солоха скидав з себе одяг, щоб легше було тікати. Тепер сліди були ще більш таємничими. Здавалось, що не людина тут пройшла, а петляв досвідчений вовк.

З кожною хвилиною все важче ставало розпізнавати сліди на снігу. Ми змушені були робити час від часу зупинки. Ніч опустилась на землю непомітно, і в лісі стало зовсім темно.

Ми йшли вперед, хоч уже й зрозуміли, що шпигун зник непокараний.

— Втік! — розчаровано сказав хтось.

— Не втече! — відповів я. — Але горе буде тому, хто не розпізнає його відразу.

Тихо шуміли над головою сосни. В молодому весняному небі поблискували зорі. В лісові хащі, в п'ятьмю ночі потяглися чорні, зловісні сліди ворога.

## ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

Гомонять, перекликаються в небесній вишині ключі журавлів. Зграї гусей вирівнюються в довгі ряди, немов на параді, свистять у повітрі табунці диких качок.

Курли, курли! Гел-гел-гел!

Стомленими, але щасливими голосами ведуть свою

нескінченну розмову передітні птахи. Позаду лишилися моря і чужі землі, важкий і безмірний небесний шлях.

Курли, курли! Гел-гел-гел!

Як колись, у те незабутнє серпневе надвечір'я, ми з Бобровим та Авдотіним знову стоїмо в кущах над річкою, недалеко від Червоної Казарми, там, де зустріли тоді Павла Хотенка.

Чекаємо повернення з міста наших розвідників.

Сонце вже підбилося вгору, веселе і грайливе. Воно щедро ллє на землю своє золоте світло, снує на небесне мотовило золоту свою основу і тче-тче дорогоцінний весняний серпанок.

Нам приємно стояти ось так проти сонця і вдивлятися в знайомі риси рідного міста. Воно, моє місто, таке близьке і таке рідне, що я звідси, з п'ятикілометрової відстані, здається, бачу кожную вуличку, кожен його будинок. Для мене воно ніби жива людина, на обличчі якої я помічаю кожную зморшку, що з'явилася за цей важкий рік окупації і постарила його на десятки років.

Раніше ген там на горі, за лікарнею, стояв сосновий ліс, немов прикрашаючи могутнє чоло міста своєю густою чуприною. Фашисти винищили наш ліс — і, як це буває при великому горі, облісіло наше місто. Понад берегом річки, витягнувшись у ряд, стояли один біля одного чепурно побілені, з блискучими оцинкованими дахами будинки. Тепер на оголеному березі виднілись обшарпані напівспалені оселі.

Я переводжу бінокль з одного місця на інше, і серце мені болить, наливається гнівом.

Внизу під ногами хвилюється річка. Вона ще не звільнилась від криги, але по ній уже розливається вода, грають, напинаються від вітру тоненькі хвилі. По кризі безпечно ходять заклопотані ворони, відшукують собі на кризі якусь поживу.

Ми промацували кожен куточок на луках, але не помітили там жодного руху. Ніяк не вірилось, що по цій відкритій місцевості можна було пробратися непоміченою хоч одній людині.

І раптом над річкою з'явилися наші розвідники: старий Прохор, Артемко, Гриць Цибар. Гриць привітно махав нам рукою; навіть через річку я бачу, як його обличчя сяє від радості.

Дід Прохор підозріло оглядає льодовий покрив річки. Видно, старий щось помітив, бо не зважувється відразу рушити кригою.

Раптом за поворотом річки щось лунко тріснуло, крига здригнулась, почала горбитись; по ній побігли в усі боки тонкі лінії, немов їх провів хто синім олівцем. Лінії весь час товщали, і через якусь хвилину річка заворушилась, завертілась перед очима і полегшено зітхнула, прокинувшись від важкого зимового сну.

Почався льодохід.

Немов зачаровані, дивились ми на цю величну картину, на якийсь час зовсім забувши про те, що за річкою лишилися відрізані наші товариші. Їм загрозувала небезпека, бо їх могли побачити з міста.

Не відразу ми помітили, як на велику крижину, що одним кінцем вперлась у берег, а другим завертала на середину вируючої річки, стрибнув Гриць. Він весело сміявся і прощально кивав Прохорові рукою. За мить хлопець уже був на середині крижини.

Партизани тільки ахнули від несподіванки.

— Це ж хто там? Цибар? — приклав руку до очей Авдотін.

— Ну й шибеник...

— Сміливець!

Мимоволі ми побігли вперед і зупинились біля каламутної води, не зводячи очей з хлопця.

А Гриць оглядався навколо, мабуть, вибирав момент, щоб перестрибнути на іншу крижину, ближчу до берега. Долинув його веселий голос:

— Нам не страшні моря і океани...

Та ось крижина, на якій стояв Гриць, враз розділилась надвоє. Здається, Гриць на якусь мить розгубився, але опанував себе і стрибнув через метрову ширину розводдя. І опинився посеред меншої криги, знову наспівуючи:

— Нам не страшні моря і океани...

Вирішивши на березі добре провчити смільчака, зараз я думав про те, як врятувати його, вирвати з обіймів розбурханої ріки.

Крижина мчала серединою ріки, а ми, не відстаючи, бігли за нею берегом. З крижиною порівнялась інша, набагато менша, вона вклинилася містком, через який можна було перейти на велику крижину, що була зовсім недалеко від берега з нашої сторони.

На хвилину Гриць перестав співати, весело вишкірив зуби, помахав рукою дідові Прохору і, немов дика курочка, дрібними кроками, легко, здавалось, не торкаючись льоду, перебіг через небезпечний льодовий місток і вже стояв посеред нової криги.



— Нам не страшні ні моря, ні океани...

Ця крижина повільно повзла всього метрів за двадцять — двадцять п'ять від берега. За Грицем гнались нові крижини, круtilись і поспішали, загрожуючи в одну мить розтрити на дрібні шматочки крижину, на якій стояв хлопець.

Хтось з партизанів кинув Грицеві тоненьку шворку. Легка шворка не долетіла до крижини.

— Камінця прив'яжи! Або палицю! — радило кілька голосів.

Вдруге шворка досягла крижини, але зсунулась у воду.

— Ех ти, мазій! — крикнув хтось.

Ображений партизан, не задумуючись, забрів по пояс, розмахнувся і кинув шворку до самого Гриця.

Крижину прибуксували, і Гриць, не замочивши навіть ніг, вистрибнув на берег.

— Товаришу командир! — відкозирав він. — Доповідаю: розвідники повернулись, ваше завдання виконано.

Справді, розвідники принесли важливі відомості про ворога і фашистську газету, в якій повідомлялось, що Павло Хотенко засуджений до страти і буде прилюдно повішений у місті.

Вислухавши Гриця, я сказав:

— За відомості спасибі. За хоробрість — теж! А за те, що, не спитавши броду, лізеш у воду, кидаєшся в час льодоходу на кригу, коли в цьому немає ніякої потреби...

— Та що мені, вперше? — здивувався Гриць.

— За прояв недисциплінованості і самочинства наказую два дні сидіти під березою.

— Єсть сидіти під березою! — весело козирнув Гриць.

Видно, покарання партизанською гауптвахтою не завдало йому великого клопоту.

\* \* \*

Хотенка кинули в підземелля. Він одразу зрозумів, що викритий і становище його безнадійне, бо хто потрапляв у спеціальну камеру гестапо, вже звідти не виходив.

Працюючи в поліції, він часто чув таємничі, сповнені пиhi і гордощів розповіді шефа поліції, який пишався тим, що лише один мав доступ у гестапівські застінки. У камері тихо і темно, як у домовині. Наче сліпий, виставивши вперед руки, пішов Хотенко по камері.

— Чи є хто тут живий?

У моторошній тиші власний голос здавався незнайомим, ніби не людським. Він ступив кілька кроків і нагнувся на стіну. Вона була холодна і липка. Мимоволі стріпнув рукою — йому здалося, що на стінах виступили краплини крові.

Не поспішаючи виміряв камеру, обійшов її кругом попід стінами. Приміщення було порожнє і невелике; три кроки вшир і п'ять уздовж. Підніс руку вгору і, боляче вдарившись об шершаву цементну стелю, проговорив: — Міцну тобі, Павле, клітку приготували.

Почав механічно ходити в темряві погребам... Чотири кроки вперед і чотири назад.

«Хто ж міг виказати? А може, й Авдотіна викрили? І він теж десь тут поряд у темряві та думає, що виказав його Хотенко?»

Павло стає біля стіни, б'є кулаком у мокру цеглу. Довго чекає відповіді. Потім знову з силою гатить в стіну, але ніхто не відповідає. Тиша, як у могилі.

«Хто міг виказати? — стукає молотком йому в голову. — Що вони знають про мене? А можливо, це тільки підозра?»

І тут, при нестерпному морозі, який притуплює почуття і холодить кров, все ж він живе маленькою надією. «А може, вони нічого не знають, може, тільки вирішили перевірити?»

Почулись важкі кроки. Заскреготів ключ. Певне, прийшли по нього. Павло і боявся цього приходу, і разом з тим зрадив йому. Нарешті він знатиме, чого від нього хочуть і що їм відомо.

Його завели до кабінету шефа гестапо. Тут сиділи комендант і безпосередній Хотенків начальник, шеф поліції. З усіма ними він не раз зустрічався, його вважали весь час за свою людину, частували сигаретами. Зараз на нього дивились вовками.

Хотенко, як ні в чому не бувало, весело посміхнувся, затупцяв на місці, намагаючись швидше зігрітись.

— Гутен таг, панове! Що це за непорозуміння? В тому клятому підземеллі можна зовсім замерзнути, — заговорив він бадьоро, але з відчутною образою в голосі.

Шеф гестапо дивився на нього спідлоба, начальник поліції і комендант похмуро переглянулись.

Хотенко ніби і не помітив цих недобррозичливих поглядів.

— У чому справа, панове? Я нічого нічого не розумію. Сплю собі і раптом на світанку...

— Потурбували ваш міцний сон, пане писарю? Чи не це ви хотіли сказати?

— Саме це я хотів сказати, пане штурмбанфюрер. Дозвольте запалити?

Павло безцеремонно потягся тремтячою рукою до сигарет. Гестапівець не відсунув від нього позолоченого портсигара, а, навпаки, косячись спідлоба, підсунув його арештованому.

Хотенко жадібно затягнувся запашним димом, але це не дало йому заспокоєння. Боявся, що не витримає холодної мовчанки присутніх, їхніх пронизуючих поглядів.

Зваживши, що мовчати далі не вигідно, він, обводячи всіх поглядом, запитав невимушено:

— В чому справа, я ще раз запитую, панове?

Скрипуче заговорив гестапівець:

— Раджу не вдавати з себе невинну вівцю і розповісти про все. Нам відомі ваші справжні цілі і роль, пане писарю.

Гестапівець сказав це сухо, впевненим тоном, але в Павла трохи одлягло від серця. Він за час служби в поліції навчився безпомилково розбиратися у тонких поліцейських справах. Тому від нього не сховалось, що, на щастя, пан штурмбанфюрер знає якраз не все те, що хотів би знати.

— Мені зрозумілим є одне, пане штурмбанфюрер,— почав ввічливо і спокійно Павло,— що мене запідозрено в якомусь важкому злочині. Якщо пан штурмбанфюрер буде такий ласкавий, то я хотів би знати, в чому мене звинувачують?

Якусь хвилину штурмбанфюрер дивився на Хотенка розгублено, повільно наливаючись люттю.

— Розкажіть, як і кого з партизанів ви приймали в себе?

Хотенко, що справді нікого в себе вдома не приймав, відповів не задумуючись:

— Не можу цього сказати, пане штурмбанфюрер. Крім поліції та домівки, я ніде не бував. А дома, це можуть посвідчити, за весь час до мене не заходила жодна людина.

— Ми знаємо,— посміхнувся сухо гестапівець,— ви не такий дурень, щоб приймати вдома. Ви їх приймали на роботі.

— Тоді й пан шеф приймав,— кинув Павло в бік начальника поліції,— бо ми сидимо в суміжних кімнатах. Я лише пропускав тих, що йшли до pana шефа.

— Ах ти ж, мерзотнику! — схопився позеленілий від люті начальник поліції.

Гестапівець сердито блимнув на нього і обірвав:

— Сядьте!

Знову звернувся до Хотенка:

— Розкажіть про все чесно. Від цього залежатиме ваше майбутнє. У ваші роки невелике щастя бути повішеним.

— Вірно, радості від того мало, — розсміявся Павло.

Посміхнувся і штурмбанфюрер.

— Радий, що це дійшло до вас, молодий чоловіче. А я вам обіцяю наперед: не зізнаєтесь — обов'язково повішу.

— Але ж не можу я говорити, чого не було! Ви хочете, щоб я зводив наклепи на самого себе.

Гестапівець аж мінився від того незалежного тону, яким розмовляв арештований. Комендант дивився на Хотенка з подивом, але так, наче ці речі його не стосуються: шеф поліції аж підстрибнув на місці, ніби сидів на гарячій сковороді, але не смів і писнути після зауваження штурмбанфюрера.

— Не викручуйтесь, молодий чоловіче! — примружив зеленаве око штурмбанфюрер.

— Я не викручуюсь, а говорю тільки правду. Ніяких партизанів я не знаю і нікого не приймав ні дома, ні в поліції. Спитайте пана шефа — він підтвердить. Пан шеф...

— Що пан шеф, що пан шеф? — підхопився начальник поліції.

— Мовчати!

Пан шеф знову сів на місце.

— У ваших руках були папірці, списані цифрами на аркуші з учнівського зошита?

— З учнівського зошита? Не пам'ятаю...

— До вас приводили хлопчину, якого ввіймали в саду дослідної станції?

— Дослідної станції? Не пам'ятаю... Ах так, пробачте — згадав. Був такий випадок, пане штурмбанфюрер. Але я не розумію, який це має зв'язок з партизанами?

— О, ти не розумієш? А хто був цей хлопчина?

— Не знаю. Поліцаї зтягли його в поліцію за те, що язика показував. Пан шеф поліції звеліли надавати йому ляпасів. Я чесно виконав наказ.

— Я тобі наказував, мерзотнику? — засовався на місці шеф.

— Спокійно!

— Нічого я йому не наказував, пане штурмбанфюрер.

— Покликати... поліцаїв, які затримали хлопця.

Шеф поліції зам'явся.

— Героїчною смертю... в час нападу на лікарню.

— Теж твоїх рук справа? — визвірився на Хотенка гестапівець.

— Так можна, пане штурмбанфюрер, за всі наші невдачі на мене вину скласти, — з обидою заговорив Хотенко. — А я в поліції маленька шишка. Там є старші від мене, але їм, бач, нічого...

Хотенко недвозначно натякав на шефа поліції... Той винувато втяг голову в плечі, ненависними очима дивився на Хотенка.

До самого обіду допитували його, та так нічого і не добились. Поки гестапівці обідали, Хотенко крокував у своїй домовині, тихо наспівуючи:

Сиджу у закові в темниці сирій,

Хоч виріс на волі орел молодий.

Тепер Павло знав напевне, що Авдотін на волі. Він тільки боявся, щоб секретар райкому теж не потрапив сюди. Вороги напали безпомилково на його слід, але поки що вони майже нічого не знали про його роботу. Він зрозумів: врятувати себе зможе тільки стійкістю. Та треба буде викликати в пана штурмбанфюрера підозріння до шефа поліції. Головне — виграти час. А там прийдуть товариші. Не залишать у неволі.

Ці думки зігривали в холодному підземеллі Хотенка, додавали йому сил.

Потяглися тяжкі дні, тижні. Коли потрапив у цю пастку, ще лежали сніги, а тепер, коли виводили на допит, бачив у вікно, як грався на дорозі сухим піском вітер, як з кожним днем наливалися бруньки на гіллясто-бересті.

На кілька днів йому дали спокій, навіть перевели в іншу камеру. Крізь іржаві ґрати сюди скупо пробивалося світло, і цьому був безмежно радий в'язень.

Через день чи два до нього, ніби випадково, потрапила якась газета. В ній прочитав Хотенко повідомлення, що в перший день травня він буде прилюдно повішений на міській площі.

Це навіть не відразу дійшло до його свідомості. Здавалось, що писалось не про нього. Хіба мало людей, молодих і щирих, таких, як він сам, вже розстріляли і повісили фашисти?

До болю стиснув руками холодні, іржаві ґрати. Застиглим поглядом дивився в безмежний простір неба і беззвучно співав сумну пісню в'язня:

Клює він його  
Й загляда у вікно,  
Неначе зо мною  
Намислив одно;  
І поглядом кличе,  
І криком своїм,  
І вимовить хоче:  
«Здіймайся, летім!»

Душа його ридала, а серце билось надією.

\* \* \*

Хотенко не помилився, плекаючи надію на своїх товаришів. Ми довго розвідували, підраховували свої сили, оцінювали ворога і нарешті встановили, що можна не лише врятувати Хотенка, а й знищити весь ворожий гарнізон.

Ми готували свій партизанський подарунок Вітчизні до Першого травня. В урочистій тиші продиктував я начальникові штабу наказ про наступ.

По-весняному повновода річка не була перешкодою для наших підрозділів. У цей бій ми йшли з великим піднесенням.

Старі партизани, молоді дівчата, що ще не бували в боях, просилися на цю операцію. Навіть писар Гергелик не витримав:

— Товаришу командир! Дозвольте і мені в бій...

— Як у бій? — здивувався я.

Писар зам'явся й почав носком валянка довбати землю.

— Бачите, Андрію Володимировичу, справа така... Значить, усі йдуть у бій, то й мені, знаєте, незручно. Тим більше, що й Паша теж. Та й весна вже, а вони зовсім роздізлися, пальці вилазять.

Я звернув увагу на писареве взуття. Великі руді валянки стали аж круглими, в усі боки з них стирчало клоччя. Писар був правий — тільки в бою він міг добути собі нове взуття.

— Ну що ж, бажаю бойової удачі, товаришу Гергелик.

Вночі ми підійшли до міста і оточили з усіх боків. А на світанку заговорила партизанська артилерія.

Фашисти, хоч жили й сторожко, все ж, мабуть, не чекали цього зухвалого нападу.

Коли розвиднілось, вогонь ворога був подавлений, партизани могутньою лавою кинулись в сад, де розташувалася ворожий гарнізон. Фашисти відступали в місто, нашттовуючись на наші підрозділи, що вже проникли на міські вулиці.

Гукнувши Гергелику: «Якове, вперед!», Паша виповзла з своєї засідки і, вже не оглядаючись, у грізному партизанському ланцюгу кинулась у наступ. Примружившись, Яків навкарачки виліз із канави. Партизани наступали садом. Оглянувшись навколо, Гергелик пригинцем побіг за ними. Та враз ударив ворожий кулемет, десь високо над головою задзижчали кулі. Гергелик гепнувся на землю. Потім, перелякавшись, що, можливо, його вцілило, він підвів голову, поворушив руками. Ні, живий...

Трохи оговтавшись і шукаючи собі надійного схову, Гергелик натрапив на якусь неглибоку яму.

А тим часом партизани взяли районну поліцію. Витягли з горища позеленілого від переляку шефа.

— Пашо! — наказав Криворотько. — Веди цього птаха на командний пункт.

Штовхнувши оторопілого шефа дулом автомата в спину, Паша наказала:

— Ну, пішли, дохлятина! Не подумай тільки втікати, бо зроблю з тебе решето.

— Що ти, товаришко, я людина смирна, дитини не зобидив.

— Ну, рушай, кавалер...

Шеф поліції дотримувал свого слова. Він беззаперечно виконував кожний наказ партизанки, дріботів слухняно попереду, явно намагаючись викликати в жінки до себе жалість.

— Я, знаєте, товаришко, людина смирна, дитини не зобидив... Я людина хвора, багатодітна.

Вони вступили в сад дослідної станції. Почувши поблизу людські голоси, Гергелик вистрибнув зі схованки і опинився біля дружини.

— Де ти поділась, Пашо? Не вженешся за тобою!

Паша мовчки глянула на чоловіка і прикрикнула на шефа, що розгублено спинився, побачивши Гергелика.

— А це хто, Пашо?

— Начальник поліції. Хіба не бачиш?

Гергелик діловито оглянув з ніг до голови полоненого.

Побачивши на ньому добротні хромові чоботи, Яків гмикнув:

— Якраз на мою ногу.

І він наказав суворо:

— Стій!

Шеф, гадаючи, що його стрілятимуть, закрив руками очі.

— Та ти не лякайся. Ти глянь сюди — давай обміняємось взуттям. У мене валянки ще добрі...

Не роздумуючи, поліцай присів на землю, поспішно зняв чоботи.

Через кілька хвилин, милуючись обновкою, Гергелик з Параскою конвоювали шефа, який, від незвички, спотикався в розтоптаних валянках.

— Ще спотикається, падлюка, — полаював його Гергелик. — Як на партизанів ходив, то не спотикався. Но, но — не розмовляти! В мене не поговорити...

Незабаром бій став затихати. Лише подекуди спалахували окремі постріли, але вже було зрозумілим, що місто наше, що операція вдалася повністю.

Ми зайшли в сад дослідної станції. Окинувши його поглядом, я тільки тепер побачив, що прийшла справжня весна. Сад уже цвів. Тільки подекуди, мов підбиті білі лебеді, хилились до землі вивернуті снарядами дерева. Сміялося весняне сонце, і вели свою одвічну й золототкану пісню веселі бджоли.

Перших ми зустріли подружжя Гергеликів, що супроводжувало шефа поліції.

— Товаришу командир! — ще здалека гукав Гергелик. — Впіймали гада! Від нас з Пашею й під землею ворог не заховається.

Садом не поспішаючи ідуть партизани. Вони раптом спиняються біля якогось дерева, уважно його розглядають. Я безпомилково впізнаю те дерево. То наша партизанська груша, через яку весь час ішла пошта.

Ми з Авдотіним наближаємось до гурту. Густа, пахуча, ніби кимось прибрана в цей ранок, красується груша.

Біля неї Прохор, Артемко, Гриць. Підтримуючи під руки ледве живого, блідого, але щасливого Павла Хотенка, вони зачаровано дивляться на знамените дерево.

— Діду Прохоре! — весело дзвенить голос Гриця. — Наша пошта! Впізнаєте?

Артемко задирає голову вгору, мружиться проти сонячного світла, любовно оглядає крислату грушу.



— Яка красуня!

— Авжеж красуня! — згоджується старий Прохор.—  
Такого ж і сорту вона й породи. Лісова красуня  
зветься.

— Лісова красуня! — ніжно шепоче Хотенко.

Закоханими очима дивлюсь я на своїх бойових друзів,  
на знайомий до болю молодий сад.

Буйно зацвів він цієї весни. Цьому одвічному цвітінню  
щиро й радісно посміхаються партизани.

Цвісти їм вічно. Людям. І саду.

1953 р.



СЛАВКО



Вибух, глухий, важкий і протяжний, схитнув землю, покотилась хвиля за хвилею з того боку, де через річку перевисав металевий, з ажурним плетивом міст. Громовий гул прогуркотів над припишклими садами, над руїнами, розвіявся в густій синяві неба, затихав поступово.

— Ого! — крутнув головою Славко.

— Ого! — підтримали його Мицько та Глек.

Всі троє вилежувались на березі тиховодої річечки, що ділила навпіл старовинне місто, вигрівалися в пісочку. Річечка ця невелика, а силу має неабияку, через неї не могли споруджувати поблизу будинки, отож місто будувалося на пагорбах, а тут, у заплаві, буйно плелися лози та ліщина, господарював колючий глід та сумовито хилилися до самої води пишностисті верби.

Колись, до війни, в цій річечці ніхто ніколи не купався — на околиці міста, там, де річечка починалася, куріли заводи, з їхніх труб текла гаряча, іржава вода, забруднила річку так, що нікому не хотілося не те що купатися, а навіть прогулюватися на березі. То тут, то там, особливо, де вода застоювалася у ковбаннях, на дно залягала червонувата, мов запечена кров, іржа, тільки на перекатах, де струменіло, було чистіше, проглядалося піщане дно. Колись у річечці жила, кажуть, риба, карасі та сомики водились, але вивелися, навіть жаби і ті втекли світ за очі.

Вже в перші місяці війни місто вимерло. Фашистські літаки кілька днів і ночей підряд люто бомбували фабрики і заводи, скидали фугаси на кожний великий будинок, і на місці затишного та квітучого міста вигромадились гори битой цегли, недорозвалені стіни, плелось і перепліталось металеве павутиння, кручене-перекручене, січене-пересічене. Тільки на околицях уціліли одноповерхові дерев'яні будиночки, до яких згодом, коли страхітливе бомбардування затихло, повернулися в смерть налякані люди.

Невдовзі фашисти захопили місто, встановили свою владу, нічого не відбудовуючи і нічого не будуючи.

Поступово річечка очистилась від заводської іржавої води і після весняної повені, що геть зміла весь леп і брудноту, і зовсім стала привабливою, подекуди забілили піщані насипи, які в мирні часи могли б принадити пляжників.

Стояло спекотливе літо, але до вилежування на пляжі не було охочих. Навіть дитвора не тяглася до води, вважаючи за доцільніше сидіти ближче біля рідних, кублитись коло своїх домівок.

Хіба що оцей швидкоокий Славко та його шибай-голови-друзі. Вони, здавалось, нічого не боялись, їм не лише оця річечка, а й саме море було по коліна. Лежали голісінькі на піску, а на зеленому морогу сушилися їхні труси та майки.

Коли важко вибухнуло неподалеку від міста, хлопці мимоволі посідали на піску та повернули голови в бік залізничного мосту. Взимку куці та дерева стоять голі, і в заінеєному туманці виразно проглядається ажурне плетиво металевих ферм. У літній час, коли кожне дерево перетворюється на непроглядну ширму, мосту майже не видно, тільки чорний горб найвищої ферми випирає над гущавиною, врізається напівкруглою дугою в небо.

— Оце так гахнуло! — першим озвався опісля довгої мовчанки Глек.

— Не інакше — бомба... — здогадувався Мицько.

Славко не любив просторікування. До чого ці припущення та відгадування, коли нічого певного не відомо? Вважав за доцільне в таких випадках мовчати, бо взагалі відзначався мовчазністю і недитячою серйозністю.

— Може, наш кинув? — запитально зиркнув на Славка Глек.

Мицько й собі звів на Славка свої сірі, ніби вицвілі, очі. Славко для них обох був авторитетом, можливо тільки тому, що не кидався словами на вітер.

Славко нетерпляче чмихнув та зневажливо примружився. Хлопці зітхнули розчаровано: ну, звісно ж, радянський літак удень сюди не долетить, бо фронт дуже-дуже далеко.

— Рибу, напевно, глушать, — буркнув Глек.

— Та ж певно, що глушать! — ожив Мицько. — Їм що — риби нашої жалко?

Та й знову запитально вставились на Славка.

Славко був людиною серйозною, він розумів, що його

авторитет у друзів тримається не просто собі так, а спирається на його слова і дії. Тому зважив за потрібне висловити вголос власний здогад.

— Мабуть, снаряд уповільненої дії зірвався. Лежав-лежав та й ухнув.

— Напевне, таки снаряд, — поспішно згодився Глек. — Коли глушать рибу, то так не ухкає.

— Куди там, — закінчив і Мицько. — Коли глушать, то тільки бухне німо та ще вода стовпом угору вивереться.

На хвилину хлопці замовкли, оскільки питання з'ясували і говорити, власне, не було про що. Над руїнами знову залягла тиша, та сама тиша, яка може жити хіба що серед руїн. Можна було знову простягтись та смажитися на пісочку, але чомусь не лягали. Кожному своя думка не давала спокою.

— Це ж коли когось там застукало... — зітхнув Глек.

— А що ти думаєш? Коли близько зірвалось, то й капут, — перелякано округлив очі Мицько.

Стиснулось було тривогою серце Славкові, але одразу і відпустило: його татко працював на тому мосту, але він пригадав — сьогодні батько вдома. Вчора був на роботі, хвалився, що закінчили ремонтні роботи і сьогодні має пройти через міст перший ешелон. Ще мама цікавилась, а чи піде батько на ту церемонію. «Обійдеться», — відповів тато, і Славкові вперше за весь час окупації сподобалось його слово.

Мовчазним Славко став у час окупації. І не тільки тому, що був схильний до мовчкування, а від сорому за свого татуся. Он у Мицька, в оцього головатого Глека батьки воювали на фронті. Билися з ворогом. І хоч хлопці й журилися за ними, бо не знали — живі їхні татусі а чи вже десь наклали головою, але вони гордилися ними. Славкові нічим було гордитися. Його татка в солдати не взяли, бо мав якусь таку хворобу, що не дозволяє людині бути солдатом.

До війни татусь працював на заводі, вміло зварював важкі металоконструкції, його хвалили, заробляв він добре, всі були ним задоволені, навіть Славко в школі гордився своїм татусем. Коли ж почалася війна, то зі Славковим батьком трапилося щось незвичайне. То йому догану записали за недоброякісну роботу, то проробляли на зборах за небажання працювати в нічну зміну, а там і зовсім витурили з роботи. Мама плакала, лаяла батька, а він тільки чухався, казав:

— Нічого, он усіх забрали на фронт, робити буде нікому, то ще й перед Устином скинуть шапку.

Минали дні, а шапки перед Славковим батьком ніхто не скидав, заводське обладнання, яке вціліло від бомбардування, вивезли, поїхали на схід і робітники, тільки про Устину Покорського всі забули. Часом сусіди поглядали косо, Славко сам чув якось від діда Квасника їдке слово:

— Устин жде німця, мов рідного тата...

Ворухнулась тоді в Славковому серці неприязнь до діда, а ще більше до рідного батька. Увечері, тамуючи в грудях сльози, він запитав:

— Тату, а ти... німців ждеш?

Батько довго дивився на сина, немов на божевільного, то округлюючи, то гнівно мружачи очі, процідив крізь зуби:

— Звідкіля тобі таке влізло у твою дурну макітру? Ти при своїх, чи клепки повипадали? Верзеш таке, що коли люди почують...

Славко не надав значення образливості батькових слів. Навпаки, він дещо заспокоївся — коли б татусь ждав приходу ворогів, то так не лаявся б.

Фашисти ввірвалися в місто несподівано. Сьогодні, надвечір, так затихло в місті, спорожніло не лише в зруйнованому центрі, а й на околицях, аж здалося, що на землю повернувся знову мир і тиша. А на світанку по всіх усюдах уже хазяйнували чужинці. Ввалилися одразу, як буря, на гримотючих велетенських критих брезентом машинах, не бачених досі, на мотоциклах, заскочили на танках, сунули на неоковирних фургонах, впряжених дивовижної сили маслакуватими битюгами, та всі були такі крикливі й набридливі, як осінні шершні, одразу почали нишпорити по чужих закапелках, вимагати:

— Матка, яйки! Матка, млеко!

Почали заводити і свої порядки, вішали на балконах недоруйнованих будинків чоловіків і жінок, чутки йшли, що стріляли людей за містом у ровах, але тому вірили і не вірили, бо хіба ж то можна так ні за що, ні про що стріляти в живих людей?

Потім таки повірили, а найперший повірив Славко, бо не був боязкий, сміливо сновигав по вулицях, роззирався навколо, роздивлявся на чужу техніку. Він і побачив на власні очі повішених на балконі. Спочатку подумав, що то опудала, а потім збагнув — таки ж люди. Переляканий, — лица на ньому не було, — прибіг додому, заїкаючись розпо-

вів домашнім. Мати слухала, зчепивши руки, старша сестра Воля, восьмикласниця, недовірливо хмикала та копилила губи, а батько мовив суворо:

— Не лазь, де не положено, нічого дивитись на те, чого не слід бачити. Сиди біля дому — в такий час не до мандрів.

Славко послушався батькового наказу, більше того, забув про свою неприязнь до нього, збагнув, що німців він і зовсім не ждав і не збирається з ними бути запанібрата.

Якось батька покликали до незнаної досі установи, що звалась управа. Звідтіля він повернувся похмурий, зосереджений, але, як здалося Славкові, навіть вдоволений.

— Так що на роботу завербували, — сказав глухо, — по тій же зв'язувальній часті, бач, спочатку моста розбомбили, а тепер лагодить задумали...

— Воно тобі треба? — непевно протестувала мати.

— Жити мусимо, заробляти на хліб десь треба...

— А коли свої повернуться?

— Не в поліцію лізу, на чорну роботу гонять... Сім'ю ж годувати треба...

Те, що батькові треба було годувати сім'ю, тобто і його, Славка, син пропустив повз вуха, його обурило, що батько так легко й навіть охоче згодився ремонтувати зайдам залізничний міст, відбудувати колії, щоб вони гасали, як господарі, на нашій землі. Нічого не сказав Славко батькові, але відтоді почав уникати стріч з ним, розмов, а коли заводив з ним татусь мову, то завжди наштотувався на синову мовчанку.

З того часу відцурався Славко дому. Не сиділося йому в хаті та й усе. Нічого йому було тут робити. Раніше, коли вчився в школі, то читав, домашні завдання готував. Тепер школи не було — Славко закінчив шість класів, почав ходити в сьомий, а через тиждень у школі не зосталося жодного вікна, стіни вціліли, але навколо всі будинки перетворилися на гори руїн, навіть дорога до шкільного приміщення стала непрохідною. Коли ж прийшли окупанти, то поліція розташувалась у Славковій школі. Кінчилася наука...

Чим було займатися хлопцеві? Батько на роботі, мати з часом почала ходити в ближчі й дальні села на роздубутки, носила домашні речі на обмін, інколи брала з собою і Волю, щоб помагала нести клумаки з картоплею та буряком. Подруживши з Мицьком та Глеком, Славко теж не

сидів дома, сміливо мотався по зруйнованому місту, не звертаючи уваги ні на «тих», ні на «цих».

Чому саме з цими хлоп'ятами здружився Славко, чому не з іншими? Особливо дивно це, коли зважити, що вчилися вони не в одному класі, хоч і в одній школі, жили на різних вулицях і до війни були ледь знайомі. Мицько, — його справжнє ім'я Мишко, то він сам себе в дитинстві прозвав Мицьком, бо шепелявив, — закінчив п'ять класів, жив у бабусі, сумував за батьками і не терпів бабусиних повчань та докорів. А Глек — його ім'я Гліб Кіт було скорочено спочатку на Глік, а потім і на Глек, — уже восьмого був доскочив, а тепер, сумуючи з мамою, шукав собі товариства. Оскільки на Славковій вулиці, окрім сусідської дівчинки Манюні, його однокласниці, нікого з ровесників не було, то якось так і трапилося, що саме з цими хлопцями і здружився та шукав собі розваг серед руїн.

Їм хотілося гратися. Як усім дітям. А особливо отаким шибайголовам, які не мали жодних обов'язків, так само, як і нічогісінько в своєму розпорядженні. Їм навіть гратися не було де. Колись грали в м'яча, ганяли його, наслідуючи футболістів. Тепер поблизу не було жодного майданчика, придатного для футболу. А коли б він і був, то де візьмеш м'яча? Ні кіно, ні магазинів, ні школи, ні розваг, ні місця для прогулянок. Тільки оцей піщаний пляжик на березі мілководної річечки, де можна було сушити виполосканий у воді одяг. До війни ходили на річку, неподалік від мосту був великий пляж, там у спеку вилежувалось та викупувалось півміста. Тепер ніхто туди не сміє ступити й ногою, бо той, хто спробує це зробити, буде прошитий кулеметною чергою з сторожової вишки. Самі окупанти там викупувались, мов жеребці вистрибували та гиготіли на білому пісочку, а наші навіть здалеку не мали права дивитися на ті ігрища.

Не було на землі такого місця, де можна було б хлопцям погратися, куди б не кинулись, де б не з'явилися, там і натрапляли то на «тих», то на «цих». А з ними розмови короткі — так і дивись, якщо автоматної черги не пустять, то гарапником огріють так, що шкіра на спині трісне.

Хлопці розшукали собі місце для розваг. Блукаючи серед руїн, видивилися стежку в підземелля великого будинку, сміливо проклали туди лазівку, а вже звідтіля по каналізаційних ходах забирались у такі нетрі, в такі катакомби, що там їх ніхто не міг ні розшукати, ні



побачити. Чого там тільки не роздобували! Правда, все то були речі малопродатні для вжитку. Але натрапили на свічки та гас, роздобули навіть лампу «летюча миша» і, освітлюючи собі шлях у підземеллі, невтомно мандрували з одного підвалу в інший, з однієї порожняви в другу. Виходили звідтіля чорні, закіптюжені, заяложені, в такому брудному одязі, що тільки тепла вода в тиховодній річечці і сиріяла їхньому одягу знову прибрати людського вигляду.

Кілька днів тому, освоюючи нові підземелля, вони випадково наштовхнулися на таке, що волосся стало сторч, але не злякались, а навпаки, добре все обміркувавши, вирішили зробити одне добре діло. І тепер оце грілися на сонці, сушили своє убоге манаття і ждали того часу, коли «ці» приведуть невільників на місце зруйнованого будинку видобувати небиту цеглу.

Над містом знову панувала тиша, лише інколи порушували її далекі, ледь чутні поодинокі постріли або й автоматні чи кулеметні черги, але вони не заважали хлопцям мирно сушити свій одяг і чекати. Вони, здавалось, дримали собі, розлігшись на гарячому пісочку, мовчали, посопували сонно.

Враз із того боку, де на пагорбі височіла незграбна брила міської тюрми, цієї неоковирної споруди з манюсінськими заграбованими вікнами, почувся такий густий, як запилюжене повітря, шерхіт. Не змовляючись, хлопці схопилися, кинулися до своїх трусів, почали нацуплювати на засмаглі стегна, розмальовані чудернацьким узором від довгого лежання на піску. Труси й майки були ще вогкуваті, але то дарма, досохнуть на розгарячілих тілах.

Вони не помилилися. Дорогою, згори вниз, сюди до річечки, сунула сіра колона, над нею здіймався густий стовп пилуки. «Ці» вели в'язнів на каторжні роботи.

Якось так трапилося, що у сім'ї Устина Покорського фашистських заброд почали звати одним коротким словом «ті». Зрадників, тих з небагатьох «своїх», що пішли на службу в окупантську поліцію, назвали «ці». Назвиська з дому перейшли на вулицю, Славкові друзі теж користувалися ними.

Поліцаї гнали з тюрми в'язнів на важку роботу — без кирок, без молотків, голими руками кожен з них мав виколупати із зруйнованих стін чотири цеглини, очистити їх від цементного закам'янілого розчину і потім принести до тюрми. В час бомбування одне крило тюрми згоріло,

бомба вивалила кут стіни, то тюремна адміністрація і вирішила самотужки, видобутою з руїн руками в'язнів цеглою, відновити тюремну стіну.

За хвилину Славко, Мицько та Глек одягнені, насторожені прямували берегом річечки, поспішали до потаємної лазівки, щоб непомітно, маскуючись у густих лозових кущах, пірнути в підземелля.

Шерхіт сотень босих чи взутих у дерев'яні колодки, в недобите взуття ніг наближався і наближався, ставав густим, важким і нестерпним. Хлоп'ята поспішали, їм хотілося швидше сховатися і не чути того страшного шерхоту.

## II

Кожної ночі снилось йому одне й те ж. Навалювалось те сновидіння десь на світанку, бо коли розклеплював важкі повіки, то відразу ж помічав — за вікном сутеніє, смужка неба синя і ясна.

Він ріс жвавим та невгамовним хлопчиком, Федьком Бакуменком, школярем, як усі школярі, вигадливим і непосидючим. Усе, що належало робити школяреві, він робив швидко і впевнено, вважався хоч і не відмінником, але одним з кращих у класі по науці, за те найпершим заводієм поза школою. Любив дуже всякі ігри, а особливо гру в «червоних» та «білих». Завжди опинявся Федько на чолі відчайдушних червоних кіннотників. Хоч замість коня хвацько сидів на звичайній очеретині, вирізаний у заплаві річки Кубань, а в руках тримав не шаблюку гостру, а звичайну облуплену верболозину, але це не заважало йому бути відчайдушним рубакою, летіти, як Чапаєв, попереду атакуючих, першому вклинюватись у ворожі ряди і сікти ворога на капусту.

Так було в житті, в такі недавні, але вже такі далекі школярські роки. Вві сні було трохи інакше. Він був і тепер відчайдушним школярем Федьком, запеклим рубакою на очеретяному коні, він і тепер ходив у сміливі атаки на ворога, тільки й усього, що ворог був справжнім. Не босоногі хлоп'ята верхи на очеретяних лозинах виникали на шляху Федькових атак, а справжні, найсправжнісінькі фашисти цілились у нього, замаскувавшись у зручних окопах та невразливих дотах, з кулеметів та автоматів ловили його на приціл. А він, мов шалений, не відчуваючи ні страху, ні сумніву, мчав на них.

І таки ж доривався до їхніх схованок, починав люто

шмагати лозиною по дулах мовчазних кулеметів, по жерлах принишклих гармат, а гітлерівські солдати на все те дивились єхидно, криво і лукаво посміхаючись, і тільки тоді, коли його палиця розліталася на друзки, починали дружно хихикати, згодом те хихотіння переходило в скажений регіт, бухала гармата, оживали кулемети, і Федько відчував, що горячі кулі, впиваючись йому в тіло, починали вертїтись і свердлили, перескакувати з грудей у руки, потім знову в груди, потім у бік, а там у ноги і вилїтали десь із самісіньких кінчиків пальців. Федько падав, лежав і думав: живий він чи вже вбитий? Він стогнав, і той стогін підтверджував, що живий іще звитяжний кіннотник. І повільно прокидався, розплющував одне око, згадував, що він уже не хлопчик, переконувався, що все щойно бачене йому наснилося. З надїєю розплющував друге око, озирався, ще надїючись, що все його теперїшне життя-буття поганий сон.

Крізь загразоване віконце заглядав у камеру шматочок синього неба, висвітленого першими променями сонця, весело галасували незримі горобці, що прилаштувались на тюремному карнизі, гриміли в коридорі чужі кроки, щось там бухало, щось рипіло — тюрма жила своїм звичним страхітливим життям.

Цієї ночі молодшому лейтенантові Федору Бакуменку наснився інший, не бачений до цього сон. Уже не хлопчком був, а таки ж молодшим лейтенантом, хоч і безвусим та безтурботним. Ніби тільки-но закінчив військове училище, щойно з'явилися на петлицях військові відзнаки, і опинився він, мов казковий герой, на березі смутнової Кубані, серед квітів та високих очеретів, один-однісінький. І так гарно йому стало, так раділо серце, так сонце світило йому в очі, така краса була навколо, що йому аж співати захотїлося, а те, що повернув у рідні краї найсправжнісіньким офіцером, гордістю розпирало груди. Подумав собі — ось тепер уже коли сяде на очеретяного коня та візьме до рук облуплену палицю, то ніхто не педумає, що вони не справжні, всі переконаються, що і кїнь під ним справжній, і шабляка в руках із дамаської сталі.

Його потягло з прикубанських луків до рідної станиці: вже бачив її вдалині за пагорбом, рідну, найріднішу свою станицю, вона купалася в зелені садів і городів, мерехтіла в легкому туманці, сміялась під сонцем, кликала до себе материним голосом. Не йшов, а біг до неї пшеницями, дозріваючими хлібами, вони стояли повнозерні й густі. Ними важко було б пробитися, коли б самі не роз-

ступалися перед Федьком, коли б не розширювалась перед ним м'яка стежка, по якій бігти було легко, так легко, що скоро, відштовхнувшись од землі, він полетів над полем, крилатий, радісний, осяйний, назустріч біленьким хатам, садам зеленим, міднотрубному оркестру, що вишикувався на майдані, ждучи помаху диригентської палиці. Палиця змахнула, оркестр гримнув... Федько прокинувся, розплющив одне око, потім друге, помітив смужку ясного неба в тюремному вікні, почув горобиний лемент на карнизі, шум у коридорі, побачив в'язнів, які сопіли й копошилися мовчазно в камерній напівтемряві.

Молодший лейтенант Федір Бакуменко був настільки схвильований баченням у сні видінням, що, прочувавшись, одразу ж почав переповідати з подробицями, які врізалися у його мозок, вже літньому солдатові Петрову, котрий вважався в камері знавцем і авторитетним тлумачем усіх снів.

— На волю, лейтенанте, на волю підеш, — безапеляційно констатував Петров, вислухавши лейтенантову сповідь.

Ніхто з в'язнів не заперечив Петрову. Молодший лейтенант Бакуменко відігнав од себе ту радість, яка було залетіла в свідомість — так, справді, він уже не маленький, щоб втішати себе пустопорожньою надією, він уже встиг збагнути, що життя жорстоке й радостями воно не розкидається.

Він був дуже юним і навіть безпорадним у своїй юності, цей молодший лейтенант. Хлопчисько, глянути збоку, та й тільки. Ще поки був у військовому обмундируванні, то скидався на дорослого, а тепер, коли на плечах опинилася звичайнісінька полотняна сорочка та якийсь ношений лапсердачок, штани невиразного кольору і незбагненного покрою, на ногах, замість хромових чобіт, звичайна багнюка та болючі струпи, то нічого-нічогосінького офіцерського не зосталося в його статури — хлопчисько та й тільки, вимордований, висушений голодом до невпізнанності.

Напередодні війни закінчив Федько в своїй станиці середню школу. Оскільки був заводієм у всіх військових іграх, любив до самозабуття військову справу, то й опинився у військовому училищі. Охоче тоді йшли хлопці в офіцери, радо приймали їх у різних навчальних закладах. Кілька років йому треба було вчитися, щоб збагнути всю військову премудрість. Науку завершив достроково, бо почалася війна, бійці і офіцери були їй потрібні в необме-

женій кількості, фронтів було багато, на кожному фронті розгорнулися важкі бої, далеко не схожі на ті січі в заплаві Кубані, які колись влаштував Федько зі своїми ровесниками, бої, де падали на кожному кроці люди, оголювались фланги, що вимагали щоденного поповнення.

Федька Бакуменка достроково проекзаменували, атестували в офіцери. Вдягнувся він у новісіньку офіцерську форму, глянув на себе в дзеркало — і так йому захотілося на один-однісінький день з'явитися в рідній станиці, пройти вулицями, хоч би навіть промчати в галіфе та гімнастерці верхи на очеретяному коні, щоб усі школярі, хлопці й дівчата, усі вчителі, які його вчили, щоб батько й мати, брати й сестри, близькі й далекі сусіди, всі одностаничники помилувалися та побачили, яким став Федько Бакуменко.

Не трапив він у рідну станицю. Спочатку у військове містечко на формування послали, довірили цілий взвод, кілька місяців муштрував він, старші муштрували його самого, а потім однієї з непроглядних ночей посадили весь полк, до якого входив Федорів взвод, у вагони. Паровоз бадьоро зревнув на все Зауралля, посунув довжелезний ешелон лісами та перелісками, степами, ярами й долинами, через міста і повз села на захід, на фронт, туди, де гриміли важкі, безперервні бої. Забув і думати молодший лейтенант про поїздку на Кубань, бо невдовзі довідався, що в кубанські несходимі степи заповз оскаженілий ворог, топчеться по них, рветься до передгір'я Кавказу. Федько тепер думав про одне — як би так хоробро йому повести в бій свій взвод, вдарити по ворогу, щоб, здригнувшись перед солдатською хоробрістю і відчайдушшям, він посунувся назад, побіг та так, щоб і в Берліні вже не зміг зупинитися.

То були лише юнацькі мрії. Дійсність виявилася неймовірно важкою, смертельно небезпечною.

Невдовзі взвод молодшого лейтенанта Федора Бакуменка прибув на фронт. Без передиху, навіть не розглянувшись навколо, вночі, полк опинився на вогневому рубежі, зайняв оборону перед ворогом, який скажено рвався вперед. Він повинен був зупинити фашиста, не дати йому можливості просуватися далі. Але завдання не завжди буває посильним — проти одного полку рушила ворожа дивізія. Озброєна до зубів, люта, з'явилася несподівано, повела атаку з ходу, навалилась вогнем і танками, пропорола, мов ножем, лінію оборони полку і посунула далі.

Молодший лейтенант Федір Бакуменко лишився серед убитих, його посікли ворожі кулі так, що, здавалось, і місця не зосталося живого. Ніяких ознак життя не виявляв офіцер, лежав нерухомо, витягнувшись неприродно, присипаний землею.

Другого дня з ближнього села прийшли люди, їм наказали окупанти поховати полеглих. В одну з братських могил поклали і Федора... Так би його живцем й засипали землею, коли б не ворухнувся і не застогнав. Аж кинулися було врозтіч, злякались ожилого. Витягли потім з ями, облили водою, ожив вояка. Перебинтували, як уміли, вночі перенесли на шинелі до села.

Всю зиму провалявся молодший лейтенант Федір Бакуменко у запічку в бабусі Мотрони, став їй за сина рідного, якого вона ніколи не мала, став радістю для неї і найбільшим горем.

Уже почав ходити, вже й рани затягло багровими синцями, вже подумував, як через фронт до своїх пробратися, а тут, неждано, вскочили, мов навіжені, п'яні поліцаї, звеліли вдягатися, збиратись та чвалати попереду. І ніщо не допомогло: ні сльози, ні просьби, ні прокляття бабусі Мотрі: «Не беріть у мене дитини, не сиротіть, бусурмани, щоб під вами земля запалася, щоб ви щастя не мали так, як оце мене робите нещасною». Посміюючись, лихословлячи, поклигали з двору самі, повели Федора...

В поліцію вербували, обіцяли золоті гори. І пайок, і повну сваволю. Не захотів усього того Федір. Відповів, що забагато честі отакому побитому, пошматованому, мовляв, що коли збиралися так удостоїти, то не треба було решетити людину. Сказали, що всі вони теж биті та дрючковані, а служать же... Відповів, що вільному воля, а спасеному рай — вони можуть служити, скільки їм завгодно, а він, Федір, не хоче ні перед ким вислужуватись і не буде. Тоді, мовили, концтабір для військовополонених йому забезпечено. А він сказав, що їхня воля, що їм по службі видніше, де знайти місце недобитому. Розсердились на зухвальця, не запрошували більше на службу, а сказали, що піде до чорта в зуби, коли такий розумний.

І Федір Бакуменко трапив чортяці в зуби. Загнали молодшого лейтенанта до напівзруйнованої тюрми та й посадили на дві гнилі картоплини і миску несоленої бурди на день. Від тих харчів ніг не потягнеш, а вони ще й роботу знаходили, щоденно вели строем на руїни, приму-

шували цеглу видирати, тягти до тюрми, щоб з тих цеглин вивалену стіну поновити, щоб світ зовсім закrywся перед невільниками.

Поки жив у бабусі — рани турбували, кістки потрощені непокоїли, а тут зарубцювалися рани, зрослися кістки, лише в снах боліли та нили, одно було на думці: тільки б рухатись, тільки б дременути через фронт до своїх. На шляху стала тюрма, товстелезні стіни й поржавілі ґрати, неблаганна поліцейська охорона.

Не було такого дня, щоб у тюрмі хтось не вмер з голоду або не загинув від ворожої кулі. Кожен тут усвідомлював власну приреченість. Молодший лейтенант зрозумів, що рано чи пізно, якщо не сьогодні, то завтра, а може, через тиждень чи місяць, але не мине того, що судилося фашистському бранцеві.

Тому гірко стало на серці в хлопця, коли почув оті слова: «підеш на волю». «Піти на волю» по-тюремному значило: загинути. І як він уже не намагався відігнати од себе передчуття найгіршого, воно не відступало, весь час йому уявлялося, що загибель близько, що смерть чигає на нього неподалеку. То ж дуже неохоче ставав у ряд, коли вигнали з камер, щоб вести на роботу, байдуже дивився на руїни, що оточували тюрму, не тішило його сьогодні сонце, яке не гріло, а пекло, небо, що не висло вгорі, а налягало на саму душу, навіть їсти йому сьогодні не хотілося, бо що таке голод, коли тобі смерть напрокована?..

Мов неживі, човгали босими і напіввзутими ногами в'язні, ліниво плентались пообіч з гвинтівками наперевагу «архангели», — так прозвали в'язні охоронців, — важка курява здіймалася над колоною, вслід ковляли поодиноці жалісливі бабусі, вони щоденно приходили сюди хто з холодною картоплею, хто з огірочками, хто з сухарями, старались улучити хвилину, кинути під ноги невільникам. До всього того було байдуже Федорові — він ждав, що коли не по дорозі, то в час колупання в руїнах або ж на зворотному шляху з ним трапиться горе, його схопить кістлявими пазурами смерть.

Нічого не трапилось. До обіду «архангели» встигли одвести «на роботу» своїх підопічних, ті виколупали потрібні цеглини, обливаючись потом, принесли їх до тюремної стіни, склали біля пролому, який з кожним днем усе звужувався, посьорбали смердючої баланди, почекали, поки наїдяться та покурять «архангели», та й знову рушили «на роботу».

Федір Бакуменко трохи оговтався. Забувся про віщування розгадувача снів, а потім знову задумався. А може, й правда — йому судилася дорога на волю? А може, спробувати?

Федір кожного разу, поки йшов до тих руїн, під час колування на розвалинах, коли повертались до тюрми, все прикидав собі — а що б його таке зробити, щоб вирватися з цієї колони та опинитись наодинці? Кинутися навтікача? Були вже такі, що кидались. Але далеко не забігали — ноги у в'язнів худючі, босі, повільні занадто для того, щоб побігти з швидкістю, яка перевищує політ кулі. Куля виявлялась кожного разу переможницею в тому змаганні, і втікач здавався, безвільно падав на землю, простягався в пилюці, обливався кров'ю і вже назавжди відмовлявся од спроб доганяти собі волю. Ні, втікати у такий спосіб він завжди встигне, квапитись не варто. А що коли...

Обчищаючи цеглини, Федір роздумував над тим, як би його перехитрити охорону, як би непомітно замаскуватися в руїнах, дочекатись, поки колона зникне за рогом вулиці, а вже тоді й вибирати найкоротшу стежку до волі. Правда, й ця стежка була дуже вузькою. Якось один із приречених спробував був піти нею, товариші прикидали його серед руїн цеглою; але те не допомогло. Вишикували конвоїри цеглоносців, підраховали, виявили, що одного не вистачає, послали за псом-шукачем, а той швидко розшукав невдачу. Тяжкою смертю потім умирав...

Різні думки снували в голові. Федір завжди шкутильгав в останньому ряду — охоронці вимагали ранжиру, він був невисокий на зріст, отож і випадало хлопцеві йти позаду. Глянути на нього збоку — не лейтенант, а підліток налягає на натруджену ногу. Подібний до отих хлопчаків, що поспішали берегом річечки до зелених кущів неподалеку від дороги. Завидючими очима провів Федір Бакуменко Славка, Мицька та Глека, пригадав, як і він ганяв у свій час отак на волі. Але коли це було? Дуже-дуже давно, та й не віриться вже йому в те, що воно було. Невчасно виріс? Треба було ще кілька років поганяти понад тихою Кубанню на очеретяному коні?

Крива жаліслива посмішка на мить перекосила Федорові сухого рота.



Хоч і потрапили хлопці в інший, таємничий і страшний світ, у темряву непроглядну, але одразу ж відчували себе вільними, незалежними ні від кого. Пірнувши в запліжені кущі, пробралися до купи штукатурки, нагромадженого залізаччя та цегляних брил, зліплених до купи сірим розчином. Розшукали їм одним відому лазівку до підземної каналізації, пірнули сміливо в холодну темінь, закрили за собою хідник і, запаливши ліхтар, швидко, майже поповзом подалися в глибину чорного лабіринту.

Тут вони могли кричати, співати, говорити, що кому хочеться: темрява глушила їхні слова, не випускала на світ білий. Жодне око не могло їх бачити.

Невдовзі потрапили в холодний підвал зруйнованого будинку, яким колись, ідучи до школи, милувались, бо виріс він перед війською вже на їхніх очах, був гордістю і будівельників, і мешканців міста. Будинок тепер лежав безладною сірою купою, лише подекуди з отих руїн виглядали облуплені й потріскані недоламки стін. Колись тут стояв велетень-будинок. Лише верхню частину споруди зрівняли з землею бомби, скинуті з ворожих літаків. Внизу, під будинком, збереглися непошкоджені підвали, завалені тарою, плетивом труб та просмолених кабелів, інвентарем, призначеним для розчистки снігу, обкопування дерев, підмітання вулиць і тротуарів. Через вузькі отвори звідсіля можна було вийти на колишнє подвір'я, де росли старі каштани і стояли міцно вбиті в землю турніки, буяли квіти й гралася дітвора. Тепер не було тут ні квітів, ні дітей, тільки валялися цурпали від каштанового стовбура та турнік стояв непошкоджений.

На якусь хвилину спинились. Металева перекладина, затиснена в два дубові стовпи, кожного разу вабила до себе Славка, запеклого спортсмена, колишнього чемпіона школи. Любив він, вхопившись за поіржавілу палицю, під захоплені погляди Мицька й Глека, легко підтягуватись угору-вниз.

Цього разу і не глянув у бік турніка.

— То що, хлопці? — глянув на друзів Славко. — Не злякались?

Потупився Глек. Зашморгав носом, забігав очима Мицько.

— Та чого вже там... — глипнув Глек. Він був хоробріший за Мицька. — Можна й спробувати, хіба що?

— Чому ж не спробувати? — ніби сам у себе запитав Мицько. — Коли що не так, то можна й те...

Славко зітхнув полегшено.

— Глядіть же, хлопці. Щоб не хникали, щоб потім не плакали.

— А нам що? — чвиркнув крізь зуби Глек. — Дивись сам, у тебе батько суворий. Він таких речей не любить...

Славко нічого на те. Тільки насупив сердито брови та зуби стиснув. Знову йому натякають на те, що в нього батько не такий, як в інших. Глеків та Мицьків батьки на фронті, проти фашистів воюють, а Славків залізничні мости фашистам ремонтує. Хотілося зробити щось таке, щоб усі, а особливо Глек з Мицьком, зрозуміли: Славко не такий, як його батько, що Славко інший.

— Ну, то ходімо...

Але не зрушив.

— Можна й піти, — знизав плечима Глек.

— Можна, а чого ж... — підтримав його Мицько, — тільки ж коли б...

Славко презирливо хмикнув, скосив очі на Мицька.

— Що? Душа в п'ятах?

— Ніби сам такий хоробрий... — прошепелявив Мицько.

Славко не терпів, коли хтось сумнівався в його хоробрості. Тим більше не міг стерпіти цього від Мицька.

— То можеш zostаватись... кицьок пасти. А ми підемо. Правда, Глек?

— А чого ж... Можна й піти, — з готовністю відгукнувся Глек.

Мицько аж почервонів від образи, аж сльози зблиснули в очах, шепелявість знову повернулася до нього, як у дитячі роки:

— Ну, сьо ти за сьоловік? Шказати вже не скажи...

— Не я сьоловік, а ти сьоловік, — зневажливо перекривив Славко, повернувся і рішуче попрямував до нагромадження повалених стін, навіть не глянувши в бік хлопців.

За Славком нога в ногу рушив Глек, а там і Мицько заклизав, ображено пошморгуючи носом. За хвилину вони зникли в руїнах, знову опинились у підземеллі, просувавшись мовчки, хоч і знали тут кожний поворот, кожний закуток. У Славкових руках тьмяно поморгував ліхтар. Швидко звикли до темряви.

Хвилин двадцять, мабуть, плутали і товклися по підземних лабіринтах, то вибираючись у широкі підвали, то повзком долали каналізаційні переходи, поки вийшли

спочатку в просторі підземелля, а звідти — по вогких, аж слизьких від цвілі сходах — у напівпідвальне приміщення. На напіврозчинених дверях ще збереглася табличка «Двірник», у кімнаті з одним вікном стояло металеве ліжко, старий, обтягнутий запліснявілим дерматинном диван, дубовий стіл, алюмінієвий умивальник.

— Тут, — напівшепотом повідомив Славко і тільки тепер глянув на друзів. Від світла лампи в кімнатці розвиднілось, стало навіть затишно. Глек з Мицьком стояли в дверях урочисті, з рішучими обличчями. Славко забув про Мицькові сумніви, видно ж таки, переконався, що той не відстане і не підведе. Велів розташовуватись, як дома, а сам одразу ж видерся на підвіконня.

Будинок, в якому вони опинились, був розвалений ущент, бита цегла та стіни геть завалилися, закидали й колодязь перед вікном, крізь який у свій час до напівпідвальної кімнатки двірника доходили сонце й світло. Та не зовсім завалило, бо більше половини отвору закрила обвалена стіна, і тому можна було крізь вікно вийти в передвіконну яму. Вони вже не раз тут бували, встигли витягти весь непотріб і пробратися попід уламками стіни на середину подвір'я. Якось проклали хідник на те саме подвір'я, де в'язні під охороною тюремників колупали з руїн цеглу.

Трапивши саме туди, вони спочатку перелякалися, поспішно заклали хідник цеглою, вибігли з двірникової кімнати. Опинившись у третьому, а чи й четвертому підвалі, в глибині руїн, віддихались, заговорили. Сперечались-сперечались та й задумали вчинити зухвалу операцію — викрасти з-під носа охоронців хоча б одного з в'язнів і вивести його на волю. Зійшлися на цьому не одразу. Як і слід було чекати, Мицько завагався, перелякався не на жарт. Славко та Глек його спочатку переконували, а потім висміювали, а далі просто сказали, що зроблять те й без нього, а йому веліли вертатись додому, коли він такий боягуз. Закінчилось тим, що Мицько, образившись, запевнив, що він не боягуз і не мамин синок, а прбсто передбачлива людина, що він не звик кидатися сторч у воду, не переконавшись у глибині річки, а коли вже вони такі хоробрі та сміливі, то й він не відстане, хай хоч що.

Славко обережно, намагаючись навіть не сопіти, витягав цеглину за цеглиною, пробирався на світ білий, а Глек брав з його рук важкі, трохи вологі прямокутнички, передавав Мицькові. Робота була важка, а головне, доводилося працювати в абсолютній темряві. Кожна хвилина

здавалася за годину, і Славко поспішав, боявся, що поки він докопається до верху, то в'язнів поженуть назад до тюрми.

Світло засліпило його одразу тоді, коли витяг цеглину, що закривала потайний ходик. До Мицька та Глека долетів шерхіт та стукіт. Славко обережно витяг і другу цеглину, потім — третю, четверту, просунувся на якихось півметра вперед та й відсахнувся одразу ж назад. Перед ним, не більше як за два метри, трудилася людина. Працювала важко, видряпуючи із зливої докупи брили цеглину. В'язень обчищав її шматком каменюки, сопів і хекав, закусивши знекровлені губи, мружачи від цегляної пилуки очі.

Заклопотаний своїм ділом, у загальному шумі, він не почув і не помітив того, як перед ним відкрився потайний хідник, не побачив двох перелякано-зацікавлених сірих очей, що просто вбирали в себе всього його, починаючи від запиленої стриженої голови до босих, потрісканих, забруднених ніг. Він розташувався трохи боком до Славка і не міг одразу його помітити, а Славко тим часом, завмерши, вивчав кожну рису його обличчя. Видався він хлопчикові надто юним, не солдатом, а підлітком, може, трішечки старшим за самого Славка.

Федір Бакуменко сподобався Славкові з першого погляду, те, що був майже його ровесником, втішило хлопця. На круглому сірому обличчі в'язня вималювалася уперта зосередженість, непокора. Те, що низькорослий, худюсінкий, було на руку — такий легко прослизне крізь найвужчий лаз.

Федько невинно опинився в цьому найглухішому закутку, недаремно заповз у це заглиблення. Він весь час не розставався з думкою про втечу. Повсякчасно видивлявся, шукав нагоди показати охоронникам свою худючу спину. Усамітнівшись, Федько люто тер цеглину об цеглину, а сам думає-думав... А тим часом хтось сторонній пильно стежив за ним. Якось інстинктивно відчув це Федько і навіть здригнувся, ніби його спіймали на гарячому, звів голову, озирнувся — може, охоронники ним зацікавились? Ніхто з «архангелів» не звертав уваги на зачучверілу постать молодшого лейтенанта, який ніби злився з сірою масою. От би отак непомітно природи до цих глиб, перетворитись на цеглину, на шмат закам'янілого цементу... Ні, неможливо живій людині стати холодною каменюкою, на живу мишу йому перевернутися б та чкурнути в шпарку, але й таке можливе лише в казці.

За ним і справді стежили живі, допитливі очі. Славко бачив, що незнайомиць стривожився, видно, відчуває на собі його погляд, але не збагне, звідкіля на нього дивляться. Не знав, як подати про себе звістку: а що, коли цей хлопчак в арештантському вбранні виявиться лякливим, коли підніме гвалт, прийнявши Славка за привид або нечисту силу? Тоді набіжать охоронці, виявлять їхню таємницю. Не знав Славко, як звернутися до незнайомця, і взагалі почав сумніватись, а чи варто з ним зв'язуватися?

Незнайомиць заспокоївся, знову старанно тер цеглину об цеглину, готуючи собі непосильну ношу, і Славко думав: сказати йому «гей, хлопче», а він перелякається, сказати йому «братуку», а який же він братик? А може...

І Славко зважився. Він знайшов таке слово, яке мусило магічно подіяти на цього змордованого, передчасно постарілого дорослого хлопчика. Якщо це слово не дійде до нього, тоді вже ніщо йому не допоможе вирватися з неволі, там він і загине.

— Гей, товаришу...

Славкові здалося, що він вимовив те слово. Воно йому ніби аж вдарило у вуха, прозвучало так голосно, що, чого доброго, почули його не тільки «ці» а й «ті», що розгулюють десь по місту. І тільки незнайомиць не почув Славкового голосу. Може, він глухий? Бо сидить собі, звисивши на худючій тоненькій шийці маслакувату голову, тре.

— Товаришу! — повторив Славко. І тільки тепер зрозумів, що першого разу він лише подумав, не вимовив. Та й цього разу його шепіт не пересилив шуму тертя цеглин, не долинув до того, кому адресувався.

Славко зачекав хвилину, поки незнайомиць на мить припинив роботу, і втретє, вже голосно покликав:

— Товаришу!..

Федько Бакуменко онімів від несподіванки. В нього оскляніли очі, опустилися руки, завмерло серце, зупинився подих. Йому здалося, що те неймовірно дороге слово «товариш» лишень почулося, хоч і був переконаний, що чув його по-справжньому. Чи то з неба прилетіло, чи видихнулось із землі, але було живим, справжнім, людським словом, ніби з самої його юності, з дитинства прилинуло, щоб оживити, врятувати. Завмер на хвилину, ждав повторення, вірив, що те добре слово «товариш», коли вже прозвучало раз, то повториться і вдруге.

І воно повторилось.

Федір на цей раз почув його виразно і безпомилково визначив, що вилетіло воно, ледь чутне, але живе, з

кам'яного безладдя, з сирієї землі-матінки. Він ураз стрепенувся, спалахнув усім тілом, ще до ладу не знаючи, що то таке і що з ним діється. Саме тепер йому здалося, що той голос не справжній, а вияв його хворого мозку, передвісник загибелі.

— Я тут, товаришу...

Федько блукав безтямним поглядом по купі безладно розкиданих цеглин і таки ж зустрів людський погляд, побачив живі очі. Нічого більше не видно було, тільки живі блискучі очі, які немигаюче зирили на нього і так уп'ялися, що саме враз було збожеволіти з переляку, закричати на весь світ, схопитися на ноги та кинутись навтікача. Коли б це трапилось рік чи два тому, то Федько Бакуменко саме так, напевно б, і вчинив. Але тепер він був не хлопчаком, не просто Федьком, а молодшим лейтенантом, воїном, людиною, яка пройшла фронт, яка стрічала смерть і перетерпіла важкі рани, яка, живучи в тюрмі, була готова кожної миті до найстрашнішого — до загибину. Тому Федір Бакуменко не подав і знаку, що розгубився, прикипів поглядом до того фантастичного видовища, оцінював пригоду і гадав собі: чи це щось надприродне, а може, й несподіваний порятунок справді прийшов йому в поміч? Пильніше придивився до тих очей, що пильнували з темного отвору, і тільки тоді помітив, що на тому місці, де він недавно взяв для очистки дві найбільш придатні цеглини, несподівано з'явився чорний прохід. Потім почав розрізняти риси людського обличчя, на якому зморгнули очі, і поволі підповз ближче, припав обличчям до отвору, вп'явся немигаючими очима в такі ж немигаючі очі незнайомця.

— Ти... хто?

— Славко...

— Славко? — для чогось перепитав Федір.

Славко знову засумнівався, як до нього звернутись: дяку? хлопче?

— Швидше до нас, товаришу, ми врятуємо...

— Хто ви?

— Піонери...

Тепер уже Федір Бакуменко не вагався ні хвилини, тепер він діяв, як і належить діяти молодшому лейтенантові. Не задумуючись, кинувся до отвору, що вів на волю. Навіть голову просунув у чорну прірву, та враз спинився. Славко відсунувся назад, даючи дорогу незнайомцеві до підземелля. Стривожився — що з ним? Але швидко зрозумів завбачливість «товариша» — той просто повернувся,

щоб забрати необчищені цеглини, щоб не лишати по собі жодного сліду.

За якусь хвилину втікач вповз у кімнатку двірника, закудовано озирався, ще не вірячи в диво, яке неждано-негадано з ним скоїлось, а Славко старанно завалював потайний хідник. Глек з Мицьком подавали йому цеглу, втікач не одразу збагнув, чим вони зайняті, а коли розібрався, то й собі кинувся на допомогу.

Невдовзі всі четверо були вже далеко від того місця, де на руйновищах в'язні видобували для себе непосильну ношу. Зупинилися тільки тоді, коли потрапили в підвал якогось зруйнованого будиночка, де збереглася дуже зручна кімната. Там навіть світло пробивалося крізь широкі щілини, стояло справжнє ліжко, постіль, мебля, все було так, як і в ті добрі мирні часи, коли тут хтось проживав собі тихо та непомітно. Цю кімнату хлопці обрали для свого потаємного «штабу», а тепер поселили тут врятованого молодшого лейтенанта.

— Живіть тут... — Славко так і не придумав ще, як до нього звертатись: дядьку — так не такий він уже дядько, товаришу — так занадто вже офіційно, — не знаємо, як вас звати.

— Федько. Федьком мене звіть, — великодушно дозволив Федір Бакуменко. — Хоч взагалі я був... і є молодший лейтенант.

#### IV

Хоч сонце вже втратило свою палючу силу, бо котилося на захід, але ще над містом гуляв ясний день, ластівки шугали над річечкою і горобці цвірінькали, немов навіжені. Все було так, як велосся в усі попередні дні.

Так, але не так. Хлопці одразу те помітили, переглянулись тривожно. Мицько запустив п'ятірню в настовбурчену чуприну, а Глек крекнув багатозначно: мовляв, так і знав, що тепер почнеться. Тільки Славко дивився на все спокійно, хоч і собі ледь помітно нахмурився.

У місті щось трапилось, відбулися непомітні зміни, що вони сталися, хлопці в тому були переконані. Іншим разом вони того і не помітили б — тепер, коли встругнули стаку штуку, коли з-під носа «цих» гадів вихопили не просто якогось хлопчиська, а справжнього молодшого лейтенанта, відчули зміни.

Вибралися з підземелля, та навіть купатися не кину-

лись, не до купання було. Поспішили вибратися на найвищий пагорб біля дороги, уважно окинули поглядом усю околицю.

Перше, що впало в око, — безлюддя на вулицях. Ніде не видно душі живої, коли не вважати за людей «цих» і «тих». Тільки вони кудись поспішали, когось вели в напрямку до поліційної управи, все до чогось принохувалися, розбійники. Певно, вже отямилась, узнали, що Федько зник з «роботи», і тепер метушилися, шукали.

Що це так, можна було не сумніватися. Звідсіля хлопцям видно, як біля майдану, де в'язні брали цеглу, вишикувалась сіра колона. Бігали та шастали навколо «ці», винохували всі куточки на місці роботи. Хай нюхают, хай шукають вітра в полі.

Хлопці тільки переглядалися та гмикали — і радість, і тривога світилися у їхніх очах.

— Глядіть же мені — ніде, нікому, ні за які гроші жодного слова, — цідив крізь зуби Славко. — Особливо ти, Мицько, ми тебе знаємо...

— І нічого ніхто не знає, — сердився Мицько. — Со я, не такий, як усі? Та я... Язика проковтну, коли треба. Он краще Глек хай закрий рота, бо він може...

— Що Глек, що Глек! — обурився Гліб Кіт. — Верзе казна-що, слухати противно.

— Ну, досить, розкукурікались! — гримнув на друзів Славко. — Зараз же замовкніть і щоб жодного писку.

Хлопці замовкли. Щоб розважити їх і помирити, усміхнувшись скупко, Славко сказав:

— Завдали їм роботи, хай пошукають...

Даремно Славко з хлопцями вважали себе винуватцями того переполоху, який панував у місті. Ніхто з охорони не знав у лице втікача. Хтозна, чи й взагалі він був у цій колоні? Може, помилка яка? Рахували, перераховували, і так, і с'як ставили в'язнів, а все одно не вистачало одного та й годі. Вже й гукали його, й погрожували, що коли знайдуть у руїнах, то на шибеницю підтягнуть, шомполами перед тим шкіру спустивши, — не обзивався.

Не загадкове зникнення ув'язненого збурило окупантів та їхніх поплічників. Вибух, який чули хлопці вдень, трапився не від розмінованого снаряда чи толової шашки, кинutoї в річку для глушення риби. То була диверсія на залізничному мосту, тільки вчора відремонтованому, і по якому сьогодні мав пройти перший ешелон. Шубовснув той ешелон у річку, потягнув за собою дві важкі ферми.

Хлопці того не знали. Вони давно забули про вибух.



Хіба мало чули такого за час окупації? Вони тепер з цікавістю і тривогою чекали, чим же закінчатся пошуки...

— Собаку пустять, гади, — вгадував Мицько.

— Можуть, — підтакнув Глек.

— А я там тютюну насипав, собака сліду не візьме, — заспокоїв друзів Славко.

Колона посунула до тюрми, потягла за собою ковдру важкої пилюки. Обезлюдніла дорога.

Із «забігайлівки» Сопуна вийшло троє — старший поліцей пан Бруль, якого хлопці добре знали, бо саме він відповідав за порядок і спокій на їхніх вулицях, а з ним ще двоє. Впізнали знайомого парубка на прізвище Цикаль. До війни він був людина як людина, а в час окупації злигався з «цими». Похитуючись, бо в «забігайлівці» було чим пожитись їхньому братові, посунули саме на ту вулицю, де жив Славко.

Славко тому не надав значення. Мицько одразу ж заквилив:

— На нашу вулицю потягли... Може, дізналися...

— Знову за своє? — прикрикнув Славко.

— А коли вони рідних арештують?

— От ще дурень! Ну кому потрібна твоя бабуся? Чи, може, Глежову хвору маму арештують?

Мицько і Глек трохи заспокоїлись, але за хвилину Мицько вже турбувався іншим:

— А коли твого татуса зацимбелять?

Славко зневажливо закопилів губу. Невдоволено гмикнув, сердито зиркнув на Мицька: чи він справді такий дурень, чи, може, насміхається?

— За мого батька не турбуйсь. Він у них на роботі, спец, таких вони не займають...

Не знав Славко того, що трапилося цього дня, яка біда нависла над його домом саме в той час, коли він рятував невідому йому людину.

В перші хвилини ніхто із окупантів теж не надав значення тому, що десь там щось вибухнуло. Звикли до вибухів, на вибухах жили. Переляк, навіть паніка охопила всіх фашистів, коли з блокпоста передмостової охорони переляканий голос старшого варті доповів, що міст злетів у повітря, а ешелон опинився на дні річки.

Начальник гестапо Ветцель так переполошився, що не зміг одразу розтулити рота, нижня щелепа одвисла, а коли до нього дійшов жахливий зміст сказаного, люто клацнула, немов пастка, заставлена на пацюків, він разів з десять повторив свій дурнувятий вигук «вас», що для стороннього

мало видатися дуже смішним. Але ніхто з присутніх у кабінеті не засміявся. Особливо не до сміху було старшому варти на блокпосту біля залізничного мосту. Він кілька разів повторив своє донесення, але щоразу воно звучало однаково. Звелівши начальникові варти негайно з'явитись для детальних пояснень, Ветцель заревів:

— Де ця свиня, де цей недолюдок?

Підлеглі Ветцеля добре знали, кого він мав на увазі. Свинею і недолюдком вважали окупанти пана начальника міської поліції Борсовського. Це йому звеліли навести «новий порядок» у місті, упокорити всіх непокірних, а він, як видно, нічого не зміг вдіяти. Не було такого дня, такої ночі, щоб неприємності, більші й менші, не валилися на голову окупантів. А цей тюхтій, перехрещений рипучими портупелями, тільки клацав, півнячись, закаблуком об закаблук та кричав «яволь». Тільки подумати: рік відбудували залізничний міст, зв'язували розірвану залізничну колію і тільки-но з'єднали, як вона знову лопнула.

«Цю свиню і недолюдка» припровадили перед наліт кров'ю і люттю очі Ветцеля. Щоденно Борсовський, сопучи й натужуючись, збігав мармуровими сходами, щоденно мусив з'являтися на очі гестапівському шефові, а звикнути до того не міг. Кожного разу його брала задуха, кидало в піт. Навіть мову відбирало в Борсовського, хоч був він природженим краснобаєм і оратором, за нормальних умов так горлав та вищерінькував, що тільки послухати.

— До ваших послуг, пане штурмбанфюр...— пробелькотів наляканий Борсовський, бо з першого погляду Ветцеля зрозумів, що цей виклик не віщував йому нічого втішного.

Ветцель, небагатослівний і твердокам'яний у своєму спокої штурмбанфюрер, мінився на обличчі. Не кричав, силою волі стримувався, тільки рвучко схопив себе за комір, рвонув так, що гаплики розігнулися. Дивився не на Борсовського, а на франтуватого перекладача, що, мов гриб, виріс перед ним, готовий починати роботу.

— Послухайте, ви, ідіот і син ідіота! Свиня і недолюдок ви отакий! Куди дивиться ваша лніва, продажна поліція, куди дивитесь, нарешті, ви, доннер веттер, що не бачите, які злочини чиняться у вас під носом?

Ветцель задихнувся в благородному гніві, креснув на поліційного начальника кривавим оком і замовк. Перекладач одразу ж приступив до перекладу сказаного, але перекладав не дослівно, а так, як вважав за потрібне, а можливо, що й заздалегідь мав таку вказівку.

— Послухайте, пане шеф поліції, як трапилося, що підлегла вам інституція не бачить того, які злочини діються на ваших очах?

Борсовський аж вигнувся в поклони, виявив цілковиту готовність миттю кинутись вишукувати лихих злочинців.

— Стараємось, пане штурмбанфюр... Дивимось в обоє, але ж розумієте... навколо зрада... більшовики, одним словом, ловимо...

Він теж задихнувся від емоцій і замовк, а тим часом перекладач доводив до шефових вух сказане.

— Спитайте цього унтерменша, дикого цього аборигена, чи він хоч знає, що ті його більшовики, яких він усе ловить, зірвали залізничний міст, чи йому це й досі невідомо?

Звідкіля ж було знати про таке Борсовському? В нього не було доступу до тих блокпостів, на яких стерегли самі окупанти, він не міг туди дзвонити...

Борсовський мало не зомлів, почувши про диверсію, бо в першу чергу подумав не про відчутну економічну втрату, завдану невідомими злочинцями, а про те, що коли йому не пощастить зловити злочинців, можна самому поплатитися...

— Ай-яй-яй-яй! — замотав головою Борсовський, а на його обличчі малювався то жах, то гнів, то мука.

— Знайдемо! Під землею викопасмо! Повішаємо, до третього коліна постріляємо! — клявсь шеф поліції.

— То чому ж топчетесь переді мною, як баба? — гримнув Ветцель, але навіть у тому гриманні вже почувалась лагідність, на цей раз обійшлося без недолюдка і свині, просто було наказано коротко й рішуче:— Дійте, доннер веттер!

Кулею вилетів з кабінету Борсовський, переплигуючи через три-чотири мармурові східці, молодो спустився на перший поверх, на бігу козирнув вартовому біля вхідних дверей, полопотів у поліцію.

У власному кабінеті Борсовський уже не заїкався, не засакувало в нього слово за слово, щелепи не трусились, а навпаки, були так заціплені, а губи так злиплися, що аж посиніли, як п'явки, очі були готові стріляти в кожного.

— Кликати всіх! Старших поліцаїв! Слідчих! Та швидше повертайтеся!

Збіглися всі, хто був під рукою, виструнчилися, пильнували сполоханим зором за шефом. Не ждали нічого втішного.

— Догралися, панове — драні жупанове! Додрімались, падлюки! Полетять до чорта ваші голови, коли не впіймаєте отих негідників, що моста зірвали.

Настала черга поліцаям розкрити роти та пригадати той недавній вибух серед білого дня.

— Та якого ж це моста? — першим опам'ятався Бруль.

— Якого, якого? Що їх — десять тих мостів? — сердився шеф.

— Десять не десять, а гляди набереться...

— Залізниця ж одна! — не дослухавши, grimнув Борсовський.

— Та хіба залізничний?

— Не може бути!

— А ми ж тут до чого?

Загули, зарухалися, про будь-яку субординацію забули, хто ворожо, а хто насмішкувато вже поглядав на свого найстаршого.

— Ану, тихше! Розвели, як на ярмарку! Сказано — залізничний!

— А ми його стерегли? Самі стерегли...

До біса таки ж хитрий та метикуватий цей Бруль. Аж у грудях у Борсовського щось скалатнулось, аж полегшало йому, відлягло трохи від серця. Справді-бо: не поліція. стерегла моста, самі окупанти ока з нього не зводили. Прогавили, а тепер в усьому винен Борсовський. І як йому, дурневі, не спало таке на думку, не скумекав, як відповісти Ветцелеві, трусився перед ним, мов Рябко в хрещенські морози, аж самому тепер противно.

Борсовський відчув себе в безпеці, а саме це й дало йому змогу розсердитись по-справжньому.

— Мовчать! Розмовочки! Хто не стеріг, як не стеріг, а міст того... І тільки ми... Тільки нам під силу знайти злочинців. Не даром хліб їмо...

І одразу ж посипались накази, усім разом і кожному зокрема. Негайно підняти списки всіх неблагонадійних, заарештувати кожного, хто трапиться або живе поблизу мосту, шмагати, лупцювати, бити, але вияснити, довідатись, знайти винних... Поліцаї, подібно до того, як нещодавно Борсовський вилітав від Ветцеля, вискакували корком з кабінету шефа, а він знай командував, знай горлав.

Один Бруль не поспішав бігти на свою дільницю. Він явно чогось чекав. І дождався.

— Пане Бруль! Чого топчетесь, як сліпий кінь на тупчаку? Не вам сказано: бігти, шукати, ловити?

Бруль не перелякався, не кинувся виконувати грізного

наказу. Навпаки, виждавши, поки Борсовський охолоне, запитав:

— Що значить, пане шеф, бігти, ловити? Вітра в полі?

— Кого хочете, чорт вас... тьху, доннер веттер, забирай, того й ловіть, аби був тут.

— Не гарячіться, пане шеф, краще послухайте, що маю казати...

Борсовський хоч і з підозрою, але зацікавлено вставився на Бруля — ні, таки не зносити цьому панові голови, щось він уже дуже багато виявляє ініціативи, чи не на його, Борсовського, місце націляється?

Бруль, розцінивши мовчанку, як заохочення до розмови, почав:

— Подумав я собі, пане шеф. Для чого ж ловити вітра в полі, коли треба шукати тих, хтб моста зірвав...

— А я що вам велю, осляча голово?

Бруль пропустив повз вуха образливе слово, вів своєї:

— Хто ремонтував моста? Знаємо ми? Не знаю, як ви, а я знаю. Покорський з моєї діляниці та ще двоє, молодших, забув прізвища...

Борсовський проковтнув клубок, а з ним і власну прикрість. Чортяча голова в цього Бруля. Справді-бо, як він сам до такого не домізував? Безумовно ж, що зірвали міст саме ті, хто мав доступ до того мосту. Німці не рвали, це точно, то значить...

— Так що ви, дорогий мій пане Бруль, тут антимонії та всяку муровину розводите? Беріть негайно хлопців та й гайда, беріть кого треба, та тільки швидше...

— Єсть, пане шеф! Уже йду. Не забудьте тільки мого старання...

Бруль вийшов, а Борсовський задумався на якусь хвилину. Старання... Дуже вже ти стараєшся, пане, розумнішим за шефа себе виставляєш. Ну, чекай у мене. Ти мені тільки злочинців спіймай, а я тобі не забуду.

## V

Устин Покорський був не з тих, хто шукає собі легкого хліба або уникає роботи. Його великі мозолясті руки відпочивали тільки тоді, коли він спав, вибравши для цього кілька годин опісля третіх півнів, і до того, коли починало світати. Весь час, вільний від сну, він щось робив. Встигав до виходу з дому наносити до хати дров, — жили вони на околиці в звичайній хаті, — натягати

в металевий бак води з колонки, що стриміла на розі вулиці, наготувати сніданок, бо жінка любила поніжитись перед світанком у ліжку, поснідавши, не забував накрити стіл для сім'ї і тільки тоді непомітно зникав з двору. Відбувши зміну, повертався додому, на ходу щось вкидав до рота і відразу ж знаходив собі діло біля дому.

В час окупації працювати доводилось удвічі, хтозна, коли й спав Устин, бо на залізничному мосту зварював металеві конструкції від темна до темна, окупанти не визнавали нормованого робочого дня, примушували робити, аж поки очі вилізуть. За ту каторжну працю платили мізерію, окупаційними марками, а тих марок ніхто на ринку не брав, особливо цуралося їх селянство, яке норвило і хліб, і картоплю, капусту і всяке інше збіжжя не продавати за малоавторитетну валюту, а міняти на речі, які мали б хоч невелику, але реальну вартість.

Устин Покорський умів виробляти такі речі, які в умовах окупаційної задухи мали неабиякий попит. Варив відра і тази, виливав алюмінієві ложки й майстрував дивовижні запальнички, складані й прості ножі, все міг робити чоловік, аби тільки мав час та було з чого майструвати.

Сировину для своїх виробів Устин розшукував серед міських руїн. Допомігав йому в тому син Славко. Славкові стали в пригоді Глек ти Мицько. Граючись у підземеллі та копаючись у руїнах, вони відкопували то шматки металу, то зіпсовані металеві речі, то шмаття покрівельного заліза — все годилося для Устинового підприємства.

Морочлива то була і навдячна робота. Не вмів Устин та й не хотів халтурити, коли вже робив що-небудь, то робив на совість, коли відро виходило з-під його рук, то воно ж таки було не з перегорілого металу і ним можна було носити воду, коли ніж вискакував, то ним можна було краяти навіть подібний до цементових болванок окупаційний хліб,— а коли запальничка народжувалась, то що вже була красива, а що безвідмовна, то такої треба було пошукати на всьому «чорному ринку».

Виробів своїх Устин на базар не носив, з ними час від часу ходила в ближні й навіть дальні села Славкова мати Марія, інколи вона брала з собою навіть Волю, кожного разу їй таланило, вигідно обмінювала батькові вироби на продукти, ледь доносила важкі клунки додому.

Цього дня робота не йшла Устинові до рук. За що не брався, а руки не підіймались, думав він про щось далеке від того, чим мав займатися, все дослухався до чогось,

хвилювався і нервував, відкладав один інструмент, брався за інший, а там кидав свою примітивну майстерню на напівтемній веранді, де він так любив морочитись над своїми виробами, виходив на подвір'я.

Подвір'я в Покорських невеличке, садиба теж не простора, четверту частину займала стара, присадкувата хата, що перейшла в спадок від батька Славкової матері. За хатою, побудованою в незапам'ятні часи, не по-міському, а ще по-сільському виведеною поверх призьби з смолянистого бруся, — невеликий городець, на городі — кілька груш та яблунь, кущі малини й смородини, гушавина така, що вже ніщо не хотіло рости тут улітку: ні картопля, ні інша городина.

Тільки сьогодні, здається, Устин по-справжньому побачив усе своє подвір'я, запущене, замічене, і аж соромно самому перед собою стало — ніби й не було в цьому дворі господаря. Мимоволі взявся був за заступа, бо ж руки його не могли й хвилини гуляти, але швидко поставив його під комору — не міг і на подвір'ї працювати сьогодні Устин.

Пильним оком кинув за загорожу, на обійстя діда Квасника. Хоч той дід і доводився родичем, був він рідним братом Устинового тестя, Маріїного батька, а лютішого ворога за нього не знала сім'я Покорських. В очі — медопатокою розливався дід Квасник, виказував стільки уваги та любові, що хоч цілуйся з дідом, а почути тільки, що він казав заочі... Не дід то був, а нечиста сила, не минало такого місяця, щоб не ходив зі скаргою до влади на сусідів. Причому найчастіше ходив скаржитись опісля медоточивої розмови з племінницею або самим Устином. Йдучи в райраду вже з готовою скаргою, зустрівшись з родичами, скидав з голови капелюха та низько кланявся:

— Здрастуй, Марієчко, здрастуй, люба, як воно тобі живеться-ведеться? Чи здорова, небого, а чи не збиткується над тобою Устимко? Ну, слава богу... А я оце з скаргою на вас, до влади йду, управу шукати на твого байстрюка негуманного, бо життя немає, знову на груші бергамот, нечестивець, гілля поламав, знову покрутив, щоб йому рученьки покрутило та щоб його хворобою важкою змолотило...

Коли Устина вигнали з роботи напередодні окупації, чого тільки не вигадував дід Квасник! Сам був того певний і інших переконував, що його родич не інакше, як німецький лазутчик, донощик, а що вже чекає на окупантів, то це точно. Чи ждав Устин чужинців, чи ні — невідомо, а от дід Квасник вітав їх хлібом-сіллю. Тільки сунулись на

їхню вулицю, а він тут як тут, з хлібиною на рушнику, з дрібком солі, вкляк у низькому поклоні:

— Просимо ласкаво, ждемо не дждемося, любі визволителі.

Зі сміхом та пересміхом шкірились Гітлерові вояки на дивака, хліб узяли, але їсти не стали, віддали коням-битюгам, рушника котрийсь із спритніших присвоїв. Зустрівшись з Устином, дід Квасник виправдувався:

— Напустив я їм туману в очі. Хлібини не шкода, а гляди, користь і буде. Знаю я їх — падлюки, — а коли що до чого, то можна й скаржитися старшим: я вас, сучі сини, хлібом-сіллю, а ви як поводитесь? Так що треба вміти з ними лагодить, не забувати мудрого прислів'я: ласкаве теля двох маток ссе.

Устин ані захоплювався дідовою філософією, ані осуджував її. Славко, той просто терпіти не міг діда Квасника, а Устин помовчував.

— Кожний по-своєму розум втрачає, — сказав тільки яюсь.

Ніхто з сім'ї Покорських не любив діда Квасника. Навіть лагідна білявка Воля, дівчисько-восьмикласниця, хоч на що вже вміла помічати в людях тільки добре, нічого доброго й достойного шани в дідові Кваснику не бачила. Коли заходила про нього мова, тільки відмахувалась та кидала непевне:

— Ет...

Зате душі не чула в дідовій онучці Манюні. Ця Манюня була майже ровесницею Славкові, вчилася на клас за нього у молодшому, але була для нього ближчою за всіх його однокласниць. Дуже любив і поважав Славко Манюню, бо не було за що її не любити. Таке воно було надзвичайне дівча. Хоч ти його лай в очі, хоч ображай, а воно тебе розпитує: а може, тобі те треба, а може, тобі в тому допомогти? Останнім поділиться, душею нікого не покривить, не людина, а сама доброта. І якщо Славко не дружив з нею так, як з Глеком і Мицьком, то тільки тому, що належала вона до жіночого, на Славкову думку, такого малоавторитетного стану, як жіноцтво В жінок своє, а в чоловіків своє. То ж хоч і славна ця Манюня, а краще триматись від неї далі, бо ще, чого доброго, в самого виробиться дівчачий характер...

Наскільки не любили Славкові батьки діда Квасника, настільки були люб'язні з Манюнею. Любили за її лагідний характер, вболівали за дівчинку тому, що випала їй незвичайна і важка доля.



Манюніні батьки не порозумілися ще тоді, коли дівчинці було три роки. Та так, що й розбіглися у різні сторони, більше Манюня навіть нічого про них не чула. Мама, — вона доводилася дочкою дідові Кваснику, — втекла з дому перша. Тато, розлютившись на маму, й собі накивав п'ятами. Зосталася Марійка, яку за дрібненький ріст звали Манюнею, на бабиних руках. Бабуся в неї була сердобольна, жаліслива, винячила дівчинку аж до самої школи, а потім занедужала, померла. Так і живе тепер Манюня з дідом, стала справжньою господинею, в хаті поралась, їсти навчилася готувати, маленька була, як синичка, а все встигала робити, тільки сміху від неї ніколи не почувеш, така була зосереджена та серйозна.

Біля порічок поралась тихенько, як мишка, вибирувала червоні ягідки, думала щось своє. Не помітила, як у городі з'явився дядько Устин, побачив її в кущах, кахикнув.

— Це ти, Манюню?

— Це я порічки на киселик збираю.

— Молодець, Манюню...

Манюня тихенько гмикнула — любила, коли її хвалять.

— А Славка не бачила? — поцікавився Покорський.

Манюня так і стрепенулась уся. Дуже їй хотілося прислужитися дядькові, навести його на Славків слід, але хіба ж Славко з тих, хто покличе Манюню з собою або скаже, куди йде. Тільки зітхнула скрушно Манюня:

— Так він же не каже, куди біжить. Мабуть, з хлопцями десь рибу ловить або купаються.

Не помилилась Манюня. Справді, саме в цей час Славко з хлопцями сушив на пісочку свої труси. Можливо, що Устин попросив би Манюню збігати по нього, але не встиг він розкрити рота, як стався вибух на залізничному мосту. Дядько Устин забув про все. Він просто-таки отетерів і завмер на місці. Значить, таки трапилось... Трапилось те, що мало трапитись, до чого він був причетний. І добре, що трапилось, тепер можна спокійно займатись домашньою роботою, щоб хто, бува, чого не запідозрив та не подумав.

Тільки рушив до хати, а тут і сусід, дід Квасник, виповз на світ білий.

— Чи наче щось гуркнуло?

— Гуркнуло...

— І доки воно гуркатиме? Вже б наче пора й заспокоїтись. Уже ж фронт пройшов, уже пора б і затихнути.

Устин Поқорський вирішив у розмову з сусідом не вступати. Але не такий був дід Квасник, щоб лишити людину в спокої.

— Агей, Устине, а що ж то воно гуркнуло?

Устин знизав плечима.

— Та хто ж його знає... Може, на залізниці що... Може, паровоз на міні зірвався або ще що...

— О, господи,— закотив до неба очиці щуплявий дід Квасник.— Знову зірвалось... Знову почнуть людей, як псів у базарний день, ловити...

Устинові, мов голкою, штрикнуло в серце. Як же це він про таке не подумав? Збирався взятися за роботу, за відра та запальнички... Нічого не відповів дідові Кваснику, подався до хати.

— Де Воля? — запитав у дружини.

— А де ж їй бути? Шие он щось у кімнатці.

Батько покликав дочку.

Воля, ласкавоока дівчина, яку ще можна було назвати й дівчиськом, стала перед батькові очі, дивилась запитально, ждала, що скаже.

— Чули? — поцікавився батько.

Вони, видно, не дуже дослухались у хаті вибуху.

— А що там? — це мати.

— А те, що вітром пішла наша з Волею праця,— хитро примружив очі батько.

— Як-то?

— Гупнуло на мосту так, що тільки послухати. Твої макорженики, Маріє, зробили своє діло. Хіба не чули?

— Де ж було чути, коли я жорна крутила, гуділо на всю хату.

— Спрацювало. Міст, можна сказати, знову потребує ремонту.

Марія махнула рукою.

— Все'дно ніякого біса робити, знову склепаєте...

— Склепаємо...— зітхнув Устин.— Коли нам не наклепають.

Всі троє розуміюче переглянулись. Мовчали довго й важко. І хата мовчала. Стала вона враз непривітною і затісною. Тривога в ній поселилась з неспокоєм.

— Ну ось що,— сказав нарешті Устин.— Ти, Волю, не сиди вдома, біжи знайди Славка та й вертїться де-небудь побіля дому, приглядайтесь. Коли що — то до баби Дарки, ждатимете нас з мамою. А ти, Маріє, теж у городі шукай роботу і поглядай. А я, мабуть, сьогодні теж зроблю собі вихідний, у сусідів погуляю.

Тітка Марія зчепила руки, захитала з боку на бік головою, забожкала.

Дядько Устин розчервонівся, рішуче обірвав те хникання.

— Годі божкати та панікувати. Знали, на що йшли, сама не маленька. І щоб писку не чув. І ще запам'ятай, Маріє, і ти, Волю, слухай: коли що до чого, коли... — тут Устинові забракло повітря в грудях, — коли зачеплять... Коли хтось із нас потрапить у їхні пазури — нічирк! Чуєте — ні пари з уст. Нічого не знаємо, не відаємо — і все. Робили на залізниці — і крапка. Вірою і правдою робили. Воля підмітала та прибирала, а ти, Маріє, їсти носила. І все. Через блокпост носила... Вартові борщ мішали ложкою, кашу теж... Хліб розрізали начетверо, кожний коржик оглядали... Запам'ятайте собі. Навіть коли шкіру спускатимуть — мовчок...

Розговорився Устин Покорський. Ніколи не був оратором, а тут заговорив. Глухо, тихо, не дивлячись на слухачів, не слова, а удари по найболючішому місцю сипав чоловік.

— І ще запам'ятайте, коли мене схоплять, то, може, вас і не візьмуть. А коли мені доведеться втікати, то втікайте за мною. На село, до Ганни пробирайтеся, а вона далі знає що робити, збагнули?

І тітка Марія, і Воля все розуміли. Воля сприймала кожне слово ніби аж байдуже, як належне, а тітка Марія тільки здригалася, наче її шмагали канчуком по плечах, схлипувала, але вже не божкала.

— І де той хлопець іще снує, де те убоїще волочиться...

Тоді батько нагадав Волі:

— Почула, що маєш робити, а тепер біжи знайди Славка та й поглядай за дорогою, коли сюди поліцію понесе, то біжи попередь. Може, доведеться всім... всією сім'єю, все може бути...

Устин Покорський не помилився в тому, що ним у поліції можуть поцікавитися в першу чергу. Правда, саме в цей час, коли він віддав команду домашнім, про нього ще не мовилося між Борсовським з Ветцелем, але невдовзі саме про нього говорилося між Брулем і Борсовським.

— То беріть негайно, — повторив Борсовський наказ, уже тоді, коли Бруль був на порозі. — Всю сім'ю беріть, припечемо, то хто-небудь що-небудь, а скаже...

Бруль, з'явившись у комендантській, кинув оком на присутніх і відразу ж помітив поліцейя Лобушного. Не тому, що Лобушний був показним, або щось робив таке, чи

говорив що вголос,— ні, Лобушний був наймиршавіший і найлінівіший у всій поліції, таке ніщо, на яке навіть найнікчемніші з його співслужбовців не звертали уваги. Просто Бруль його першого помітив тому, що в прокуреній кімнаті вже було майже порожньо. Сам Лобушний сидів біля вікна, напустив на себе дуже ділового вигляду, бо і зайнятий був не буденною справою — він ловив муху. Велика зеленокрилка гула несамовито, билась у шибки, вертілася між розчепіреними пальцями ловця, але в руки не давалась. Лобушний сопів і крєктав від невдоволення та перетруду.

— Лобушний, ледащо, ти жителів Глиняної вулиці знаєш?

На мить, не припиняючи полювання на муху, Лобушний кинув погляд у бік начальства. В невеликих сірих очицях з'явився вираз досади і глибоко затаєного презирства.

— Це якої Глиняної, яка імені Кірова?

Бруль сердито вирячив очі.

— Доки тобі в дурній голові триматимуться советські назви? Розлучитися з колишнім ніяк не можеш?

Лобушний знову заклопотався біля мухи.

— А коли вона так справді звалась? І кого не спитай, де вулиця Кірова — всі скажуть, а Глиняну який чорт знає?

— Глиняною вона ще до революції... Тьху, ще за царя-батюшки звалась, усі розумні люди те знають, — почав був просвіщати поліцая Бруль, але, видно, швидко збагнув, що подібна наука не для його голови. То ж попередивши, коли і надалі не научиться звати в місті вулиці належними їм іменами, коли вживатиме радянські назви, то матиме кийв на спину, а тим часом знову цікавився, чи знає він тих, хто мешкає на Глиняній вулиці.

— Звідкіля мені знати? — облишив безуспішне полювання Лобушний. — Цикаля запитайте, той живе на цій... Кірова, а чи Глиняній, чи як її, він знає... Напевне, знає.

— А де Цикаль?

— Напевне, на вулиці. Зуби десь продає... йому все чогось весело.

Бруль, наказавши йти за ним, поспішно вибіг на вулицю. Тут і справді відразу ж побачив кругловидого юнака, з веселими, ніби п'яними очима, з недбало закинutoю на плече рушницею. Він і справді точив яси з поліцаями тієї дільниці, яку очолював Бруль.

— Знову чимось смішним пообідали, Цикаль?

Цикаль, усміхнений і смішний сам у своїх розтоптаних чоботях, у штанах широченних з вицвілої парусини, в рудому піджаку з чужого плеча, сміливо глянув на шефа, розтягнув губи до ушей, заперечив:

— Коли б, пане дільничний, пообідав, то ще веселіший був би. В тому й справа, що снідав погано, а обіду щось не видно, мимоволі засмієшся...

Бруль дивився на нього суворо, але в очах уже плігали смішинки, він був хоч і суворим шефом, але добрим, особливо тоді, коли в нього добре йшла служба, коли мав нагоду прислужитися вищому начальству.

— Є нагода підкріпитися...

І вже вимогливо, по-військовому повелів:

— Цикаль, Лобушний — за мною, вперед!

Мов гарбуз покотився вулицею, а за ним потяглися круглолиций опецькуватий Цикаль і довгий, дрібнолиций Лобушний. На обличчі в Лобушного вимальовувалось одверте небажання йти на Глиняну вулицю, видно, він ще й досі досадував, що так і не вловив тієї капосної мухи, яка стільки часу водила його за ніс, не далась до рук.

По дорозі Бруль допитувався у Цикаля:

— То ти з Глиняної?

— А думаєте, пане старший, коли Глиняна, то вже й не вулиця?

— Вулиця. Ще й яка... Знаю її, коли б не бруківка, то чорт ноги покрутив би на вибоїнах.

— То ж то, що бруківка. Значить, вулиця, як вулиця...

Цикаль вдоволено посміхнувся — знай наших, теж живемо не в біса на задвірках.

— Покорського знаєш?

— А чого ж не знати... Один час були сусідами. А що?

— Брати йдемо...

— Та невже? — здивувався Цикаль. — І його теж?

— На мосту там щось варив чи паяв. От і зварили...

— Просто не віриться, щоб отаке... Хлопці правду кажуть — куди охорона дивилась. Самі проморгають, а потім на нас окошуеться...

— А коли вони хитро? Коли так, що ніхто і подумати не міг. Але від мене ніщо не сховається, я бачу... крізь землю бачу...

Цикаль аж зупинився на якусь хвилину.

— Та звідкіля ж ви знаєте, що то Покорський? Такий же чоловік, тихий, нікому нічого, його ніби й немає, смирний чоловік...

— У тихому болоті чорти водяться... Ти от що, хлопче, гляди, щоб не проморгати. Всю сім'ю велено, діло сур-йозне...

— Та ніде не дінеться, злапаємо,— запевнив Цикаль і байдуже цвіркнув крізь зуби.

## VI

Пан Сопун до війни не звався паном, був людиною непомітною в місті, бо таку мав непомітну роботу — в міському ресторані стояв біля плити та каструль. Навіть не шеф-кухарем був, а просто кухарем. Звали його всі по-панібратському дядьком Павл Паличем, про те, що цей Павл Палич вискочить ще й у пани, нікому й не гадалося. Стояв собі чоловік на других стравах, смажив такі котлети та біфштекси з рамштексами, що відбою не було на них у ресторані, відвідувачі охоче замовляли ту смачну продукцію, а хто її таку апетитну висмажує, ніхто ніколи й не цікавився.

Сопун акуратно вистоював на кухні певний час, виготовляв планову кількість продукції, скидав з плечей халата, з голови знімав білого чудернацького ковпака, перевдягався в домашнє, і коли виходив на вулицю, то вже хоч би хто й показав на нього пальцем та почав запевняти, що це не хто інший, як отой майстер фірмених ресторанних страв, то ж напевне тому ніхто б і не повірив. Бо Павл Палич сухорлявий, зморшкуватий, засмаглий, зовсім його статура не співпадала з уявленням про кухаря.

Де жив цей Павл Палич, як жив, чим цікавився, що любив, що було йому не до серця — ніхто того не знав. Чому його не взяли в армію, чому не евакуювався — теж поцікавитись було нікому — об'явився Сопун у німецькій управі тільки тоді, коли в місті утвердився окупаційний лад та трохи затихло. Запропонував свої послуги — ресторан відкрити не наслідився, а організував у напівзруйнованому будинку кулінарну одиницю, яку в народі відразу ж охрестили «забігайлівкою пана Сопуна».

Паном став Павл Палич Сопун, хоч у тому, правда, нічого дивного не було, бо при окупаційному режимі всі мали зватися панами — пан поліцай, пан староста, навіть того, кого на шибеницю лаштували, теж обзивали паном.

«Забігайлівка» користувалась успіхом, була популярною серед поліцаїв, навіть вища раса не раз туди заглядала, хоч це й не приносило особливих прибутків панові

Сопуну, оскільки гітлерівські солдати норували не платити, вважаючи, що вже те одне, що вони зволили скуштувати «фірменого харчу» в якійсь захарчованій «забігайлівці», повинно розцінюватись на вагу золота, як вияв уваги, що мусило скласти неабияку рекламу тій харчівні.

То було, справді, рекламою, а збитки господар успішно компенсував на тому, що після кожного відвідання «забігайлівки» фашистами підвищував відповідно ціни на свої вироби і виміщав їх на полицях. Окрім того, добивався Павл Палич і зниження собівартості — на кухні біля плити стояв то сам, то жінка, а обслуговувала гостей дочка — сімнадцятилітка, якій пощастило вибити «аусвайса» від комендатури.

Павл Палич, видно, був людиною досвідченою, в гендлярстві орієнтувався, вибрав місце для свого підприємства досить зручне, неподалеку від міської поліційної управи, отож у його «забігайлівці» завжди було людно. З широко відчинених дверей завжди смачно пахло, чулися веселі голоси підпилих, а бувало, що й патефон витинав невідомих до того в наших краях пісень чужою мовою.

Коли Бруль із своїми супутниками порівнялися з дверима «забігайлівки», то відразу відчув, що його ноги ослабли, почали рухатися повільніше, не кажучи вже про Цикаля, а особливо Лобушного, які, ніби по команді, так і прикипіли до одного місця.

— Пане старший...

Бруль рішуче замотав головою.

— Нічого не вийде, панове, і не думайте, і не просіть...

— Пане Бруль... — і на миршавому обличчі Лобушного вималювалась така кумедна гримаса, що замість того, щоб розсердитись, Бруль у душі аж захитався зо сміху, але виявивсь до кінця стійким і невблаганним.

— Сказано — не вийде, значить, не вийде. Служба в першу чергу... — відвернувшись, щоб не видати сміху в очах, сказав він.

— Служба не вовк, пане Бруль... Ось же послухайте...

Бруль не хотів і слухати. Тоді вже Цикаль подав слово.

— А все ж можна й заглянути. В мене он зайві марки завелися, то й горло б промочили, і глянули б — сюди частенько заглядає пан Покорський...

Почувши про Покорського, старший поліцай зразу ж змінив своє рішення, завагався.

— Ну ось що, хлопці, я піду гляну, а ви тут на чатах...

З тим Бруль пірнув у двері, а Лобушний не завагався й собі, а за ним уже й Цикаль заніс свою сяючу круглу

пику в пропахтілу смаженою цибулею «забігайлівку».

На подив прибулим, цього разу «забігайлівка» була майже порожня, правда, ще цигарковий дим від тих, хто тут недавно «кадив», не розвіявся, але відвідувачів було рідко. В найтемнішому кутку сиділо троє чи четверо, це були цивільні, в поліції таких не помічалось, вони теж посилено смалили цигарки, видно, про щось сперечались, при появі нових відвідувачів з рушницями замовкли.

Ні Бруль, ні тим більше Лобушний з Цикалем не звернули уваги на присутніх, вдали, що їх цікавить одне — добра стограмівка з Сопунового буфета.

У напівпідвалі, досить просторому, який тьмяно освітлювався двома вікнами, наполовину затіненими тротуаром, стояли вряд дощані, але досить капітально збиті столи, на які подавалось напої та їжу, біля столів такі ж дощані, вже помітно вичовгані відвідувачами довгі лави і тільки біля вікна, в найсвітлішому кутку стояв круглий відполірований стіл, оточений табунцем фабричних стільців. Стіл був накритий білосніжною скатертиною, а стільці заохлені, на столі красувалась табличка: «Тільки для німців». Ніхто, навіть найбільші чини місцевої поліції, не сміли й наблизитись до того столу.

Відвідувачів обслуговувала господарева донька, хвороблива і некрасива, напівсонна дівчина, яку ласкаво звали Ганночкою. Бруль відразу ж плюхнувся на лаву, Лобушний упав біля нього, показуючи тим самим, що вони дають волю до дії Цикалеві. Цикаль, розплившись у масній посмішці, попрямував до Ганночки, підкрався ззаду, ляпнув їй по спині. Ганночка перелякано озирнулася, потім незвично для самої себе розквітла радісною усмішкою, від чого відразу ж помітно погарнішала.

Цикаль щось шепотів до неї та воркував, вона розуміюче хитала головою, а потім вголос сказала:

— Це тільки батько можуть, я їх покличу.

Бруль тим часом лїниво оглядав приміщення. Спочатку проревізував пильним оком прилавок та буфет, заставлений для краси різноманітними порожніми пляшками, потім оглянув сірі дерев'яні непокриті столи, ковзнув по святешному столі «Тільки для німців», а вже тоді, ніби ненароком, креснув досвідченим оком і на присутніх. Покорського він знав лише віддалено, отож з першого погляду не визначив — є тут той, кого шукають, а чи немає. Покликав Цикаля.

Цикаль не забарився, присів навпроти.

— Ну що? — нетерпеливилось Брулеві.



— Зараз буде організовано...

— Я не про те.

Цикаль нерозуміюче вставився на «шефа», а в цей час, старанно витираючи об забрудненого фартуха руки, вийшов сам пан Сопун.

— А, таке панство, радий вітати таке панство, слава Україні, слава панам...— улесливо вклонявся майстер кулінарії.— Просто-таки ошчасливлений такою шанною з боку такого високого панства. То що будемо? Кварту самогоняки? Дуже-дуже кондиційний товар, первачок та ще й справжньою іноземною кавою приправлений, шнапс, можна сказати, першосортний. Супи не держимо, а рулет чи лангетики — перший сорт у наявності. Тільки для таких поважних персон... Айн момент — ваша воля і все на столі.

Бруль супився, мовчав, йому таке славослів'я видавалось нещирим, чув у ньому глибоко замаскований глум над «такою персоною», як він самий. Командував Цикаль.

— Не говоріть довго, Павл Палич, ви мій смак знаєте. Швидко давайте ту саму, як ви кажете, кварту, з тим самим заграничним шнапсом, а закусити що прийдеться...

— Айн момент. Воля гостя — закон нашої фірми.

Низько схиливши голову в поклонах, схожих на кривляння, Сопун подався на кухню, а Бруль звернувся до Цикаля:

— Придивився?

— До чого? — сміхотливо зліпив повіки Цикаль.

— До тих, що в кутку...

Тільки тепер Цикаль виставивсь на тих, що трапезували, в яких явно розмова не клеїлась, скидалось на те, ніби вони або перепили, або ще недопили. Вони помітили Цикалеву зацікавленість, почувалися, видно, не зовсім затишно, один з них торохнув по столу.

— Хазяїн!

Невдовзі з кухні виглянув Сопун.

— Айн момент! Що хоче ласкаве панство?

— Чому дівка не несе капусти?

— Айн момент. Капуста вийшла, дівчина побігла по неї, скоро буде.

— Немає? — процідив крізь зуби Бруль.

— Кого? Ганночки? Скоро прибіжить... Таке дівча...

— Покорського серед них немає? — почервонів з люті Бруль.

— А, Покорського? Ні, нема, нема. То чоловік тверезий, він буває тут рідко... Але ви не турбуйтеся...

З кухні спочатку висунувся полірований піднос на товстій руці, а тоді вже й мідно-червоне, аскетичне, посічене зморшками самовдоволене лице Сопуна — він ніс панам відвідувачам закуску і випивку з таким виглядом, ніби не прості поліцаї сиділи за столом, а щонайменше сам фюрер зі своїми посіпаками з'явився.

— Споживайте на добре здоров'я.

Спожили в «айн момент», навіть не почули і не збагнули, де подівся дивовижний «шнапс», можна було й рушати вже, але Цикалеві здалося, що він недостатньо щедро пригостив «шефа», і він наполіг на тому, щоб було подано ще «по маленькій».

Замість того, щоб виявити вдячність, Бруль всіляко виказував своє невдоволення, пив до останньої краплини, але при тому кривився так, ніби отруту йому заливали в пельку, а не добротний первак, заправлений закордонною кавою.

— Гляди в мене, парубче, якщо через твою випивку звізаємо та впустимо «дичину» з лап, то...

— То відповідатиме ще одна кварта шнапсу, пане начальник, тільки вже за рахунок Лобушного.

Лобушний, розпашілий і напівсонний від горілки, бридко гикав, смалив цигарку і видивлявся — де б подрімати?

Саме тоді, коли вони вийшли із «забігайлівки», їх і побачив Славко з Мицьком та Глеком. І вони, напевне, бачили хлопців, не могли не бачити, бо були близько. Цикаль був аж зупинився, побачивши їх, але, певно, не впізнав Славка, бо, похитуючись, поплентався за Брулем.

Славко добре знав Цикаля, не те що не любив, ненавидів його. До війни вони були сусідами — Цикаль наймав куток у сусідів навпроти, працював на одному заводі з батьком. Частенько заходив до Покорських, жартував з Волею та насміхався з Славка. Особливо допікав йому Манюнею. Манюня Славкові доводиться сестрою, хоч і не рідною, Славко дуже її любив, дружив з нею, довіряв їй більше, ніж будь-кому з хлопців. Цикаль геть руйнував ту дружбу. Ледь трапить йому Славко на очі, так і почне мружити свою котячу пику, хихикати так противно, підморгувати та допитуватись: «Ну, як, Славко, вже проводиш Манюню, одружуватись не збираєшся? А вона тебе, видно, любить, прямо-таки сохне за тобою, мов нитка за голкою, так і тягнеться». Довів до того, що не лише його, а й Манюню незлюбив Славко, звинувативши її в тому, що це саме через її безцеремонне присікування до нього вже всі побачили в тому щось негарне. Коли ж за окупації Цикаль переселив-

ся на іншу квартиру, а згодом ще й опинився в поліції, то Славко й зовсім перестав його помічати.

Отож і зараз Славко, ввіймавши Цикалів масний погляд, прикинувся, що не помітив колишнього сусіди, красномовно відвернувся. Не знав Славко, куди і за чим ішов Цикаль, він і взагалі не знав багато з того, що діялося в той день і від чого залежала в значній мірі його доля.

Не знав він, що вдома за ним побиваються і розшукують, не підозрював, що Воля вже оббігала і Мицькову, і Глекову хати, побувала й біля річечки, там, де вони завжди сушать свої трусики, що майже розшукала була їх, але непередбачена обставина завершила її додому.

Роздосадувана і навіть гнівна моталася Воля по місту, шукала братика, а він мов крізь землю провалився. «Ну, чекай, ледащо, — похвалялася в думках, — я тобі цього не забуду, не прощу. Геть від сім'ї відбився, капосний хлопчисько, ні батька, ні матері не слухає, мов вовчук який став». Навіть з нею, сестричкою, і то не говорить, нічого від нього не почувеш, окрім брутальності. Куди не кидалась — немає. Тоді помітила на пагорбі в кущах якісь хлоп'ячі постаті — то ж таки й був там Славко з хлопцями, — кинулась туди, але ніс до носа зіткнулася з своєю ровесницею, знайомою і незнайомою, десь її ніби й бачила, а не пам'ятала де.

— Ти Воля Покорська? — запитала та несподівано.

Дівчина так розгубилась, що не знала, як і повестися, перепитала тільки недоладно:

— А що таке?

— Я знаю — ти Воля... То слухай уважно. Перекажи своєму татові, щоб негайно втікав... Усі втікайте, бо йдуть...

— Хто йде?

— Арештовувати. Скажеш, що передав Микола...

Воля стояла ні жива ні мертва, а дівчина вже полопотіла кудись, ніби була вона, ніби її й не було. Про все тоді забулося — про розшуки Славка, гнів на нього розтанув, а в серце запала тривога. Воля поспішала додому.

Батька вдома не було.

— Де тато? — запитала так тривожно дівчина, що мати теж перелякалася і зблідла.

— Що трапилось?

— Втікаймо! Всі втікаймо. Вже йдуть.

Зібрались швидко, в чому були. Якісь там торбини стояли давно готові в коморі. Батька витягли від сусіда — він теж був на чатах. На Волин подив, він зовсім не

перелякався, не розгубився, ніби ждав цієї халепи давно і був до неї цілком готовий.

Спокійним голосом розпоряджався:

— Виходимо поодинці. Ти, Маріє, йдеш горою, ти, Волю, покрутишь тут, діждешся Славка, забереш його і теж туди, на околицю до баби Мохначки. Там збираємось.

Мати вже подалася собі в бічну вуличку, а батько ще інструктував Волю.

— Скажи Манюні, щоб пильнувала. Може, ти не помітиш Славка або він іншою стежкою вертатиме, то хай Манюня його перестріне та скаже, щоб пробирався до баби. Дивись мені, дочко...

Вони поспішно розійшлися — батько подався низовою вулицею, а Воля прошмигнула в двір до діда Квасника.

Не знав того нічого Славко. Він тривожився одним — чи шукатимуть їхнього в'язня? І тривожився марно.

Хоч таємниче зникнення одного в'язня і не дуже засмутило Ветцеля — подумаєш, там один ходячий труп! — але розгнівило неймовірно. Та що це робиться в його господарстві? На очах творяться неподобства! Злітають у повітря мости, вочевидяч, серед білого дня, немов під землю зникають в'язні.

Ветцель говорив крізь зуби, кидав слова дошкульні, їдкі, і кожне з них мало магічну силу, всі підлеглі йому чини гестапо, вся тубільна поліція просто тремтіли від кожного його слова. Тремтіли і діяли, метушилися, мов божевільні.

Славко з хлопцями відразу здогадалися, з якою метою прогуділа дорогою жаб'ячого кольору крита брезентом машина, промчала просто на майданчик, де недавно Федько Бакуменко виколупував з руїн цеглини та старанно витирав їх від цегляного пилу.

Автомашина влетіла на майданчик, не збавивши швидкості, виснула гальмами, підняла пилуку, спинилась. Із кузова висипалися куцомундирні солдати, виплигнув пес, схожий на вовцюру. Загалакали, забігали по всьому майданчику, наказували щось барбосові, він кілька разів глухо гавкнув, потім лїново потяг убік, далі усе моторніше бігав з кінця в кінець зруйнованого колишнього подвір'я, до всього прикохувався, шукав і явно нічого не знаходив.

Хлопці сиділи на узгір'ї ні живі ні мертві, ждали, чим закінчаться ті розшуки. Мовчав Славко. Мовчали Мицько з Глеком. Тільки очі блищали та обличчя покривалися то червоними, то синюватими плямами — як-не-як, вплуталися вони в таке діло, що можна й голови не зносити.

Нікого не знайшов барбос. Ретельно тягав на шворці за собою солдата, вхекав одного, потім і другого, а тоді спинився, безпорадно гавкнув і, видивившись велетенську глибу, розгублено підняв на неї ногу...

Критий брезентом фургон знову поглинув у себе солдатів з барбосом, запирхав мотором, поїхав назад. За машиною поплентались і поліцаї — варту на місці втечі було знято.

Хлопці торжествували. Хлопці були щасливі.

— А що — знайшли дулю з маком? — хихотів Мицько.

— Ми вже коли що зробимо, то зробимо, — хвалився Флек.

— Тепер ми всіх полонених поодинці визволимо, — підтримував Славко розмову.

## VII

Ото ще ця Манюня... То диво якесь, а не дівчинка, не дівчинка то була, а сама доброзичливість та зразковість. У школі не було над неї відмінниці по всіх статтях, вдома вона теж була тихим літечком. Однак, що непокоїло дідуся, чим вона його не те що гнівила, а не раз турбувала, то це Манюнина боязливність. Уже ж така була боязка та ляклива, що, мабуть, і в світі не було нікого за неї лякливішого, якщо рівняти її до дикої кізочки — то кізка виявилась би супроти неї хоробрішою, навіть сірий зайчик-пострибайчик і той був значно сміливіший за Манюню. Ніколи, нікому і ні за яких обставин вона не перечила, не було такого випадку, щоб вона когось не послухалась або на щось поскаржилась. Бувало, що її зобиджали безпідставно, а вона тільки виплакувала тихцем образу, навіть дідові не скаржилась.

Зате до науки була вдатною, любила вчитись, читала все, що під руку трапить, знала все, що належало знати школярці, та ще й більше, не було такого випадку, щоб Манюня чогось не знала на уроці або відповіла на вчителеве питання невлад. Але й такого не траплялось, щоб вона вихопилася поперед інших з відповіддю, щоб потягла вгору рученя — тихим ластів'ям сиділа на своєму місці Манюня, нікому очей не мозолила.

Манюня була створена для науки, для школи. Вона не уявляла собі такого, що в один із днів її нагло відірвуть від науки, що життя йтиме, а вона змушена буде сидіти склавши рученята, забути про книжки, про школу.

Таке трапилось. Не відразу, а опісля багатоденного одсиджування в підземеллі, опісля того, коли в місто прийшли чужинці і витурили всіх навіть з підземелля. Не чужинці їй наказали кинути погріб, а рідний дідусь. Сердитий, набурмосений, ніби Манюня вчинила йому найбільшу прикрість, він прикрикнув на неї, коли була сказала, що їй і в підземеллі добре.

— Ану, кому сказано...

Коли дід Квасник кидав оте «кому сказано», Манюня добре знала, що казалося те для неї і повторювати дідусь тих слів не буде. Вилізла на світ білий, зажмурилась і дуже здивувалася: так ласкаво і тепло світило сонце, тиша стояла над містом і небо висло таке чудове, яким воно може бути лише ранньої осені. Аж засміялась у душі — яка ж вона була дивачка.

Війна давно закінчилась, на землі знову панували тиша і порядок, а вона, дурненька, прилипла до холодного вогкого погребя.

Дідусь Квасник був не таким, яким звикла бачити його завжди. Виряджений у святочне, розчесаний на проділ, такий суворо зосереджений, що аж сердитий, тримав в одній руці полотняний рушник у півнях, а під пахвою зачерствілу хлібину.

— Пішли, дитино...— мовив лагідно, і Манюня мимоволі здивувалась тонові його голосу, що зовсім не відповідав дідусевому настрою.

Вона пішла вслід за дідом, хоч не розуміла і навіть не намагалась здогадатися, куди він її веде. Розуміла одне — коли дідусь узявся за хліб, то, значить, нарешті на землю прийшов спокій, настала та жадана пора, коли людина могла зажити по-людському.

На вулиці було порожньо, навіть у Покорських на подвір'ї безлюдно, і у вікнах не мелькали живі людські тіні, мовчали інші будинки пообіч вулиці, і це одразу ж насторожило Манюню, яка звикла ходити вулицею, повною гомону, людських голосів, живого сміху. Чула тільки, що десь там, на тій вулиці, яка перерізувала околицю і в яку, мов дрібні ріки у велику, впадали всі вулички і завулки, щось шуміло, кипіло, жило. Але то було якесь чуже і невідоме, незбагненне життя, і воно відразу ж налякало й насторожило і без того лякливу дівчину.

Дідусь не озирався, не зважав ні на що, він чвалав серединою порожньої вулиці, чвалав важко, ніби йшов не в ранішню пору, а вже десь у надвечір'я, ухеканий на важкій роботі. Манюня тихо дріботіла позаду, все відста-

ючи й відстаючи від дідуся, бо той далекий шум ставав усе відчутнішим і виразнішим, і тим більш незрозумілим і навіть страшним. Манюня, ошелешена й налякана, закам'яніла на місці, коли побачила, що на широкій вулиці, на Першотравневій, як її всі звали ніжно, з'явився перший танк, присадкуватий і незнайомий, з чужинським страшним хрестом, точнісінько таким, які вона бачила на численних плакатах, розвішаних по місту. Вона була розумною дівчинкою, вона добре знала, що діється в світі, то ж відразу зрозуміла, що те, чого всі боялись, у що ніхто, в тому числі й вона, Манюня, не вірили — трапилось. У місто вступила ворожа колона. Її ніхто не обстрілював, їй ніхто не перешкодив, оборонці поруйнованого міста вже відійшли, і на порожні вулиці мертвого поселення заходили чужинці. Заходили, не поспішаючи, повзли якимось навпомацки, але впевнено, невмолимо, як люта смерть.

Манюня стояла на місці, а дід, як і раніше, механічно, понуро, не пришвидшуючи і не збавляючи кроку, йшов уперед, тільки й усього, що неквапом розгорнув рушника, з-під пахви хлібину перекинув на випростані долоні. Кінці рушника, мов безвільні крила підбитого птаха, метельхали в нього по боках, вивертались, то відскакували назад, то повисали безсило, і було в тій жалюгідній самотній постаті дідуся на безлюдній дорозі щось таке, від чого можна було й заплакати жалібно, і скрегонути зубами від злості.

Манюня не вміла ані глибоко обурюватись, ані захоплюватись речами їй не зрозумілими, отож лише остовпіло дивилась на дідуся, ждала, чим усе те закінчиться. Вже нескоро, трохи оговтавшись, вибравши влучну хвилину, коли дідусь був у розслабленому стані і за щось когось кляв, а кого саме, як догадувалась Манюня, то все ж тих самих непростених гостей, запитала покійно:

— Дідусю, а навіщо їм хліб давати?

Мов рукою зняло з діда Квасника лагідність, в одну мить найжачився, дівчинка аж перелякалася, ждала незаслуженої кари від суворого діда, а він тільки люто кинув:

— Щоб подавилися.

І вже не скоро, можливо, навіть другого чи третього дня, присівши побіля задумливої і якоїсь навіть незнайомої онучки, покректавши, заговорив, розбалакався дід, чого з ним ніколи не бувало.

— Хліб, кажеш, їм підносив? Підносив, щоб їх на болота та очерети понесло. Знаю я їх — не перший рік живу на світі. Ти, дитино, ще мала, дурна, де тобі знати.

Гадаєш, вони тут уперше? Коли б не так. Вже були раз, запам'яталися. Не тут я тоді жив, у містечку рідному, молодим ще був, то запам'яталося. Теж ось так прийшли... неждано, нагадано. Зранку отак... Ввечері не було, вночі не було, а вранці з'явилися. Вранці, видно, найзручніше з'являтися. То з сусідньої вулиці діди взяли та й вийшли назустріч, хліб на рушнику винесли. Гляди, та вулиця і вціліла, ласкавіше на неї дивилися. А на нашу все горе звалилося — обчухрали, як липку, а опини полосували шомполюками, то не доведи й сохрани. Он у мене на плечах таке виписано, що уже стільки літ пройшло, дідом став, а смуги лежать, як рілля в полі незаволочена. Подумати страшно... А ти кажеш, нащо їм хліб давати? Хай беруть, хай хоч самі жеруть, хоч під колеса, або собакам кинуть, та тільки хай від людських голів відвернуться. Сама бачила — хоч хліба й не їли, коням віддали, а нашу вулицю проминули, ніби більмами їхні очі затягло, обминають нашу хату й досі. Так що ти собі про те не думай...

Недаремно дід Квасник так розбалакався, недаремно відвертав Манюню від тих дум. Помітив старий, що з того самого дня, коли ввійшли в місто чужинці, коли він їх хлібом зустрів на рушнику, невпізнанною стала внучка. Окупанти й справді проминули тоді Глиняну вулицю, до цього часу не траплялось їм випадку погостювати і в хаті їхнього шанувальника діда Квасника, а радості в дідовому серці не було. Замкнулась онучка. Днями сиділа на одному місці, щось думала, вставившись в одну точку, осунулась, зблідла, погасли в очах і радість, і саме життя. І всього боялась. Боялась вулиці і темряви, боялась вибухів і людського голосу, боялась дідових кроків і кашлю, лякалася, коли дідусь з'являвся, і ще більше непокоїлась, коли він кудись зникав. Одна в неї й була радість, одне свято в душі, коли до неї з'являлась на якусь часинку сусідська Воля. Хоч вона й була старшою на кілька років, але трималась з Манюнею, мов рівня, знаходила якісь добрі слова, і ті слова витоплювали із захололого серця і сухих Манюниних очей хлюпотливі скороминущі сльози.

— То вже ніколи в нас не буде школи, Волю, ну скажи мені...— просила.

Що їй могла відповісти Воля? Вона була старшою, розважливішою, вона знала життя глибше і з усіх боків, відповідала ухильно.

— Для мене не буде, Манюнько...



— То ж чому?

— Бо я вже стара. Поки побудують нову школу — посивію.

— Таке скажеш...

— А ти в нас, Манюнько, ще дівчатко. Для тебе ще будуть школи. Треба тільки...

Воля розуміла, що не варто казати того, що думала. І вона замовкала. Та Манюня недаремно була відмінницею в своєму класі, вона вміла читати в людських очах невимовлені слова.

— Ти віриш, що наші повернуться? Ти віриш?

Воля навмисне збайдужілим поглядом окидала зіщуплену, не по літах серйозну Манюньку, звертала на інше.

— Ось як впіймають та зашлють до Німеччини, то й зовсім пропаду там, Манюнько...

В Манюні зникло бажання розпитувати. Не хотілося говорити, не хотілось жити і дихати. Вона втягувала в своє сухеньке, мале тільки голівку, підтягувала до грудей тонкі ніжки, обіймала їх рученятами, згорталась у клубочок, мов їжачок, їжачковими мудрими, навік переляканими оченятами дивилася кудись у безвість. Не чула Волиної мови, не чула і не бачила нічого, аж до того часу, поки Воля починала збиратися додому. Тоді тільки прокидалась від свого безсонного сну, просила:

— Воленько, побудь зі мною...

Воля завжди поспішала. Але, почувши ті слова, вимовлені таким сумовитим і безнадійним голосом, яким могла говорити лише Манюня, зітхала, замовкала й зоставалась. Сиділа мовчки якийсь там час, думала своє, забувала про Манюнину присутність, а тій тільки цього було й треба — вона неймовірно боялась самотності, але вона не витримувала і розмов — про радість у той час люди розучилися говорити.

Коли Воля заговорила з Манюнею про те, що вона має попередити Славка і не допустити, щоб його впіймали поліцаї, Манюня й зовсім отетеріла. Слухала мовчки, а сама мліла, чула, що руки її затерпають, ноги підкошуються, а голова ніяк не здатна сприйняти того, що їй мовилось. Прийдуть «ці» на їхню вулицю? Але чого? Що їм тут робити, адже їхня вулиця зачарована від неприємностей. І що таке зробили Покорські, що їм треба кидати хату, йти світ за очі? Ні, це щось не те, це вже Воля надумала її ошукати, висміяти, вважає її за дурненьку. Всі її тепер вважають за дурепу. Дідусь на неї не зважає, ледь заговорить про щось таке, відразу ж велить замовкнути.

«Знайшла час для розмов...» Так, тепер було не до розмов. Тепер було не до життя, не до радощів. Школи не було, книжок і то не могла знайти для себе Манюня — якось знайшла була якось без обкладинки, то дідусь з рук вихопив, до печі закинув, кричав, що начитає на свою голову, попереджував, що ходять між людей якісь такі книжки, в яких має писатись одне, а пишеться зовсім інше, попереджав, що книжок без обкладинки треба боятися більше, ніж вогню. І Манюня тепер боялася їх, боялася не лише тих, що необкладені — такі їй до рук більше не трапляли, — а будь-яких, вбачаючи в кожній книжці смертельну небезпеку.

Вона взагалі боялась всього незнайомого й незрозумілого — далеких і близьких незрозумілих звуків, чужих, незнайомих людей, що з'являлися на вулиці, вона бувало раділа і оживала тільки тоді, коли хтось із близьких заговорював до неї, але відразу ж і лякалася, коли говорилося про незвичні речі або чула незнайомі слова.

Воля говорила щось таке, що було хоч і зрозумілим, але недоступним її розумінню. Вони втікають з хати? І навіть з міста? Але ж куди? Де вони знайдуть собі притулок? І так відразу? Навіть Славка не можуть дочекатись?

Чула все те, що говорила Воля, але не мала сили ні зосередитись, ні розпитувати. Мовчки, пташиним, немігаючим поглядом дивилась на сусідку і внутрішньо тремтіла. Кивнула головою на знак згоди, коли Воля запитала, чи зрозуміла вона її слова і чи згодна попередити Славка. Кивнула швидше механічно, ніж тому, що збагнула до кінця, чого від неї вимагають і що вона має робити.

— Ну, ось і молодець, Манюню, ось і красунечка.

Воля завжди була до неї зверхньо-лагідна, в найкращі хвилини їхнього дружнього єднання звала її красунечкою. Взяла за безвільне рученя і затрясла так, як завжди трясуть, коли прощаються. Манюня зрозуміла, що Воля зараз піде, залишить її і, можливо, назавжди, перелякано залопотіла:

— А дідусь сказав, що «вони» на нашу вулицю не підуть...

— Це ж чому так? — мов на нерозумне дитя зиркнула Воля.

— Так...

Манюня винувато опустила очі. Вона хотіла сказати, що дідусь тим хлібом на рушникові заговорив їхню вулицю від напасті, але оскільки була розумною дівчинкою, то зрозуміла, що та дідова засторoga була безсилою і проти

«цих» і супроти «тих» особливо, їй стало соромно від того, і вона аж зажеврїлась, ще нижче звїсила голівку, прошепотїла безсило:

— То я так...

У Волї було мало часу. Тато й мама вже зникли з очей, розтанули в неспокійному, розімлілому від спеки місті, їй теж треба було зникати і вже не вулицею пробиратися на околицю, а городами, бо з хвилини на хвилину могли з'явитись «ці», і тоді їй не уникнути полонення. Вона випустила Манюніне рученя, долонею доторкнулась до сухенького підборіддя, підняла Манюніну голову, заглянула в очі.

— Прощай, Манюнько. Не підведи ж мене, попередь Славка...

І пішла. Не пішла, а полетїла кудись у зелену стїну, зникла з-перед затуманеного сльозами Манюніного зору, ніби її й не було тут, ніби вона наснилась дївчині. Не відразу Манюня оговталась. Тільки тоді, коли витерла кулачком солоні сльози, коли висохли вони на худому личку, ніби прокинулась, ніби ожила Манюня. Піднялась на ганочок та звідтіля, мов із спостережної вишки, оглянула порожню вулицю, зазирнула на подвір'я Покорських. І подвір'я, і хата сусідська сумували, наче відразу стали якимись іншими, незнайомими. І Манюня враз повірила, що і дядько Устин, і тітка Марія, і Воля пішли з її життя, пішли назавжди, так, як колись зникли тато й мама, що тепер вона їх так само, як рідних батьків, ждатиме і виглядатиме все життя і хтозна, чи коли побачить. А Славка вона ще має врятувати. Коли першими прийдуть «ці», коли Славко спізниться і коли вона, Манюня, не подасть йому знаку про те, що на нього чигає, він потрапить до їхніх пазурів. А що робили з тими, кого нагло отак хватали серед білого дня а чи вночі, Манюня знала. Вона ніколи не виходила з свого двору, вона не бачила ні повішених, ні вбитих, але дуже добре знала, що трапляється з тими, кого хватають і «ці» і «ті».

Вона враз ожила. В неї з'явився інтерес до життя, перед нею постала мета. Оченята Манюніні заблищали, тїльце налилося силою, а думки запульсували в голові. Вона думала, вона прикидала собі. А що вона має дїяти? Як повинна повестися? Може, й справді, піти йому назустріч? Подумавши про те, що повинна вийти на вулицю та рушити назустріч невідомості, вона відразу ж затремтіла, пополотніла вся. Ні, вона не могла відірватись від рідного дому, вирватись з-під впливу «табу», накладеного

дідусем на їхній дім. Дідуся вдома не було, він змайстрував невеличку кобешу і тепер, користуючись теплом, щоденно ходив на річечку, вигоптував маленьких карасиків і линків, але все одно, хоч його і не було вдома, сам дім перебирав на себе дідову силу й надійно захищав Манюню.

Про те, щоб вийти на вулицю, Манюня відкинула думку зразу ж. Подумала, що, може, краще їй пробратись городом до річечки і там стріти Славка. Городами вона могла пройти, того не боялася, зелені шати городини її надійно сховали б від людського ока. І вже була зібралась здійснити свій задум, та враз зупинилась, бо була розумною і передбачливою дівчинкою. А що коли трапиться так, що саме в той час, коли вона блукатиме городами, вулицею прийде Славко і на тій же вулиці зустрінеться з «тими», кого боялась Воля?

Вагання, зміна думок полонила Манюню, міцно тримали її на одному місці. Вона вже збагнула, що мусить бути саме тут, на спостережному пункті, бо тільки звідсіля може задалегідь побачити і Славка і «цих», коли вони насміяться з'явитись. На тому й спинилась. І трохи заспокоїлась. Але за якусь мить знову затривожила. А що коли Славко пробереться до хати, зайде з тилу і тоді вона його не побачить, він підійде до самої хати, і «ці» можуть його схопити.

Манюня була винахідливою, отож щаслива думка і на цей раз прийшла їй у голову, і вона тепер, не вагаючись, зійшла з ганочку, розшукала шматочок крейди, яким користувався дідусь, майструючи в повітці, пробралась на сусідське подвір'я і написала крейдою на дверях: «Йди на село до тітки». Написала саме те, що веліла передати Славкові Воля. І відразу ж повернулася на свій спостережний пункт.

«Ці» були майже біля подвір'я Покорських. І коли вони тільки встигли? Манюня так перелякалася, що навіть не подумала про те, що коли б вона трішки завагалась була на сусідському дворіщі, то якраз була б трапила їм до рук. Вона рада була провалитись крізь землю, перетворитись на мишку та шмигнути в шпарку. Але вона була дівчинкою, не могла стати ніким іншим, як не могла й кинутись навтікача, бо ноги перестали їй слугувати. Прилипла до нижніх приступок на веранді, немигаючими очима крізь щілини в загорожі дивилася на некликаних гостей.

«Ці», — це був Бруль зі своїми супутниками, — піді-

йшли до дверей дому Покорських і, не роздумуючи, взяли за клямку.

Важко було Манюні розібратися, що там трапилось, а чи двері були не замкнуті, а чи їх швидко й легко котрийсь із поліцаїв видавив плечем, а тільки в одну мить «ці» потрапили до сусідської хати, і знову навколо запанувала тиша, що Манюня аж усумнилася — пройшли «ці» до хати дядька Устина, а чи то їй тільки привиділось, а чи, може, наснилося?

Приліпилась до ганку, сиділа, обнявши рученятами коліна, мов пташеня, вибите бурею з рідного гнізда, думала і не думала, ждала і не ждала. Вона знову всього боялася. Боялась тих, що засіли в Славковій хаті, боялась порожньої вулиці, боялась власного дому, боялась Славкової появи. Їй хотілося одного — щоб ніхто її тут не помітив. І ще хотілось — щоб Славко не прийшов до рідної хати.

А Славко прийшов. І не городами пробрався, не задвірками, де він міг помітити напис на дверях, не вулицею, на якій його могла помітити здалеку Манюня, а вилетів, мов випущений з праці, прошмигнув повз дворище діда Квасника, повз оторопілу Манюню, яка від несподіванки втратила мову, і опинився біля дверей власного дому.

Манюні здалося, що вона зарепетувала на весь світ. І від того вона, не видавивши з грудей навіть найкволішого звуку, страшенно перелякалась, подумавши, що її почули «ці», які засіли в засаді. Коли до неї дійшло, що вона не крикнула, а лише подумала про те, що треба кричати, Манюня таки ж зважилася, проквиліла:

— Славко-о!

Куди там було Славкові дослухатись до чийогось квиління! Він шойно провів додому Мицька та Глека, — через це і прибув додому не звідтіля, звідки його ждала Манюня, — домовився з ними, що в надвечір'я вони знову зберуться на своєму «пляжі» біля річечки, щоб винести порятованому Федькові Бакуменку їжу та дещо з одягу. Пробравшись до схованки втікача, вони мали порадитись про те, як вивести Федька з підземелля, випроводити за околицю міста та вказати шлях на ліси, в яких, як то було відомо не лише хлопцям, а й усім у місті, діяли партизани.

Славко вже взявся за клямку дверей, коли Манюня і вдруге вже не покликала його, а просто зойкнула, як птаха, що потрапила в пазурі до кібця. Він, почувши той зойк, спинився, оглянувся і побачив дівчинку. Колись він її дуже любив і шанував, але це було тоді, коли ще вони ходили до школи і коли Манюня була відмінницею, окра-

сою їхньої школи. Тепер він не дуже прагнув її товариства, хворобливий ляк і мовчазність дівчинки він сприймав за гордощі, а гордитись Манюня могла хіба що тим, що її дідусь з хлібом-сіллю стрічав окупантів. Але цей «подвиг» не високо цінувався в Славкових очах. Він був підкреслено стриманий, чемно байдужий у своїх відносинах з сусідкою. Почувши її заклик, недбало повернув голову, самим поглядом запитуючи, а чого їй від нього треба?

— Славко-о! — втретє пропищала Манюня.

І більше нічого не могла вимовити. Лише махала йому рученям, кликала до себе утаємничено, звала його поглядом, але він був далеко і не помітив того відчаю, тієї муки й страху, якими горіли її оченята. І він зважив за зайвину кидатись на якийсь там призивний жест дівчиська, яке сьогодні не було ні школяркою, ні, тим паче, колишньою відмінницею. Кинувши у відповідь зневажливе «ет», Славко відхилив двері і в одну мить зник за ними, бо хтось невидимий спритно схопив його за руку і зачинив за ним, мов пастку, двері.

## VIII

— Просимо пана на коляцію.

Саме такими словами звернувся Бруль до Славка, не те що втягнувши, а всмикнувши його до хати. Мало руки не відірвав хлопцеві.

Славко перелякано зіщулився, — бо де ж не перелякаться, коли ти приходиш додому, а тебе нагло хватають за руку і так тягнуть, ніби тебе не людська рука схопила, а чортяча, — чухав плече і озирався по кімнаті, наче вперше сюди потрапив.

— Ну, шкет, не сподівався бачити гостей?

Бруль ласкаво, але ехидно шкірився, тільки сірі зміїні очі дивились на хлопця гостро, непримиренно. Цикаль стояв посеред хати, якомсь дивно, чи то співчутливо, чи то насмішкувато й собі зирив на хлопця, а Лобушний розвалився на старій канапі в сусідній кімнатці і чи куняв, а чи спав по-справжньому.

Йоган Бруль умів говорити з підлітками. Вважав себе мало не педагогом, бо в свій час працював завгоспом у дитячому будинку, мав справу з сотнями отаких Славків. Правда, звався він тоді не Йоганом, а просто Іваном Брулем, але то вже інша справа.

Виріс цей Бруль тут-таки в місті, на самій околиці,

неподалеку від міського смітника, на так званій салотопці, бо його батько, старий гицель Бруль, працював тут із незапам'ятних часів шкуродером. До останнього часу ніхто не знав, що ці самі Брулі вихідці з Німеччини, що їхній дід а чи прадід заїхав сюди з єдиною метою заснувати миловарню і задовольняти в достатку потреби міста на мило. Нібито це йому вдалося зробити, але синок Брулів уже не зміг утримати в руках це нехитре підприємство, він став просто дрібним гицлем, грозою всіх бродячих псів та кицьок, поставником сировини для того виробництва, яке колись було засноване батьком.

Йоганів татусь теж унаслідував у спадок батьківську професію, тільки в радянські часи вже не звався гицлем, а іменувався працівником контори заготживсировини. Правда, назва не змінила нічого в його професії, він так само, як і його татусь, старанно виловлював на базарах та вулицях, на всіх околицях і навіть ближніх від міста поселеннях бездомних собачок і з того мав зиск, бо план завжди не лише виконував, а й перевиконував. Дивного в тому нічого не було, в працівника контори заготживсировини було семеро чи восьмеро довгоногих нащадків, малих Брулів, яким теж полюбилося батькове ремесло. Оскільки хлоп'ята були дуже пронозуваті і невтомні, то згодом у місті та його околицях вивелась собача порода майже поголівно. Рідко кому щастило вберегти песика навіть кімнатного, бо ті Бруленки були такі винахідливі й настирливі, що все одно вигадували спосіб, як виманити найобережнішого песика на вулицю та накинути йому на голову торбину або зашморг на ший.

Минали роки, Бруленята підросли, собачий рід виводився, контора заготживсировини терпіла збитки, заробітки в старого Бруля ставали все мізернішими, й довелося тоді молодим Бруленкам ставати до праці, обираючи собі інші професії.

Іван Бруль влаштувався на якомусь напівкустарному підприємстві тієї ж контори живсировини завідувачем складу. Тут він швидко активізувався, до його свідомості швидко дійшло, що він є ніхто інший, як пролетар за походженням і робітник за професією, тож він і не загаявся вступити до комсомолу, проявити велику активність, стати своїм хлопцем серед комсомольського активу. В свій час він за сумісництвом з гицельською справою зумів закінчити шість класів семирічної школи, на той час це вважалось неабиякою освітою, і райком комсомолу Івана, коли дійшло до мобілізації кращих комсомольців у

науку, рекомендував у педагогічний технікум, який щойно відкрився в місті.

Учився Іван Бруль чи не вчився, але рік чи півтора в технікум той походив, а тоді заявив у райкомі комсомолу, що на мізерній стипендії йому не втриматись, а оскільки вважає себе вже достатньо освіченим для педагогічної діяльності, то й просив послати його кудись на практичну роботу. Справ тоді було дуже багато, кадрів не вистачало, і він швидко опинився на педагогічній ниві. Вчителем усе ж його не призначили, а зробили в дитячому будинку завгоспом, поставили старшим над усією продукцією, що виділялась державою на прокорм вихованців, над одягом, різним інвентарем та спорядженням.

Ось саме там і набрався Іван Бруль педагогічної премудрості. То були часи нелегкі. В той дитячий будинок збирали безрідних дітей, хлопчиків і дівчаток, у яких не було близької рідні, про яких нікому було і подбати, і заступитись. Справою вчителів було — вчити вихованців, справою Бруля було нагодувати, зодягнути, доглянути по-батьківському. І він доглядав, годував, зодягав. При тому так діяльно, так щиро, що швидко, користуючись тим, що завідував будинком старенький, хоч і досвідчений, але немічний учитель, перебрав усі господарські справи на свої міцні плечі, взявши весь добробут дитячий у свої руки.

Саме в той час він і довідався, що підлітки-хлопчики найсправніше реагують на довірливо-інтимне звертання: «ей ти, шкет!», а дівчатка на дружнє: «слухай, Марушко». І його слухались. Тремтіли перед ним, реагували на кожне його зауваження, на кожне слово. Стали такими слухняними та дисциплінованими, що дитячий будинок швидко заслужив доброї слави, а з тим і Брулевому таланту віддавалось належне. І довгенько ніхто не звертав уваги на суперечність: у самого Бруля плечі все розросталися та товстішали, голова округлювалась, щоки аж паленіли та лиснілися, роздавався чоловік у всі боки, а дітки тим часом витягувались лише вгору, були бліденькі та весь час пасли голодними очима навсібіч, шукаючи чогось їстівного. І вдягнені були в усе стареньке, бо неохоче переобмундировав їх завідувач господарством.

Та всякому ошуканству і злочину, як би воно не маскувалося, завжди приходиться кінець, а злочинця викривають. Викрилось і Брулеве крутіство повністю — усім стало відомо, що об'їдав він діток, розбазарював їхнє збіжжя. Судити хотіли Івана Бруля, та тільки спізнили-



ся — не такий він дурень, щоб ждати суду. Кинув усе, захопив дитбудинківські гроші та учительську зарплату і дав тягу з міста. На тому й скінчилась його педагогічна кар'єра. Вже хтозна, де він був опісля, на яких посадах орудував, кого обшахраював, а тільки, видно ж, десь вловився, бо ніби ж то й сидів у тюрязі, з якої вилузнувся вже десь перед самою війною.

І знову з'явився, вже очищений від гріхів, у місті. Та не встиг ще й на роботу влаштуватись, як почалася війна. Івана Бруля покликав райвійськкомат. З'явився він туди вчасно, одержав направлення у військову частину, вирушив з усіма мобілізованими по закону, але до військової частини так і не дійшов, чи то втік, а чи, може, й просто загубився — йшла тяжка війна, не до того було, щоб доскіпуватись.

Коли ж у місто вступили окупанти і організували поліцію, начальником якої став привезений ними якийсь Борсовський, то першим проситись до нього на службу з'явився Іван Бруль. З готовенькою заявою і автобіографією, в якій чорним по білому писалося, що він є ніхто інший, як Йоган Бруль, нащадок німецьких колоністів, підприємців Брулів, серед яких були його предки, що носили один славне ім'я Вільгельма, а інший Адольфа. В заяві Бруль переконував, що все своє життя тільки одне й знав, що ждав німецької окупації, а іншої мети, окрім служби в поліції, ніколи перед собою не ставив і як виходець із найсправжнісінських «дойчів» готовий вірою й правдою служити «новому порядку».

Бруль тепер служив тому «порядкові», який наводили окупанти на нашій землі. Служив вірою і правдою, а оскільки був пронозуватий, невтомний і хитрий, як біс, то й користувався шанною у своїх шефів.

Славко Покорський, безумовно, знав, у чиї лапи потрапив. Бруль належав до «цих», і хоч вони були не такі страшні, як «ті», але хлопець уже переконався, що «ці» хоч і говорять такою ж мовою, як і всі добрі люди, але чекати від них ласки зайве. Та чомусь не Бруля боявся Славко, він ніби й не чув його уїдливого звертання: «шкет», а дивився на Цикаля, на отого сусіду, який ще недавно був таким своїм, не раз навіть прибивався до їхнього хлоп'ячого гурту, щоб поганяти м'яча на вигоні біля річечки, який не раз тихцем частував старшокласників запашними цигарками. То було так недавно і вже так давно. Не було вже того незграбного Цикаля, котрий освоював на заводі складну справу електрозварювання, яку,

здається, так і не опанував, а пішов у важкий час шукати легкого хліба у поліції. Стояв тепер серед хати, тримаючи за плечима короткого кавалерійського карабіна, мружив очі на Славка, робив вигляд, що йому прикро, бо має чинити колишньому сусідові біду.

Цикаль мовчав. З часом Славко і зовсім про нього забув, бо на нього ланцюговим псом навідав Йоган Бруль:

— Вчасно повернувся, парубче, вчасно, бо нам уже почало набридати гостювання в порожній хаті,— розводив свої «педагогічні» антимонії старший поліцай.

— А де ж твої батьки, шкет?

Славкові трохи одлягло від серця, і він тільки кліпав очима та дивився на Бруля, немов на божевільного.

— Тобі, шкет, язик присох? Чи, може, в горлянку його потягло?

Славко ображено чмихнув і знизав плечима.

— Батьки твої де, питаю?

— Чи я знаю...

Бруль скептично посміхнувся, виставив уперед ногу, тісно обтягнену червоною, небаченою в наших краях крагою, вдарив по ній коротким мисливським канчуком, якого весь час не випускав з рук.

— Ти диви, яке воно дурне, хоч уже й не маленьке.

Славко вперто дивився на червону крагу і намагався одігнати від себе важке передчуття: невже ці некликані гості довідались про викрадення? І все міцніше стискував зуби — якщо вони гадають, що він їм так і скаже щонебудь, то марно сподіваються. Ось тільки незрозуміло, де поділися хатні, в них ще ніколи не було такого, щоб хата зоставалась порожня, хто-хто, а мама мусила бути вдома... Важкий клубок підкотився до серця, Славкові стало дуже-дуже гірко на душі.

Бруль грався з ним.

— То все ж таки, шкет нещасний, чи ти сам заговориш, а чи тебе огріти разів зо два оцим гарапником? Знаю, що непедагогічно бити вашого брата, але ж сам просишся. Ох і дурний же народ, Цикалю, оці недоучені школярі, по собі знаю...

Бруль розкотисто реготав, видно, був у доброму гуморі, та й чого журитися, знав, що коли одного когось піймав із сім'ї, то інші теж не забаряться.

— Ну, гаразд, помовчи, подумай, я чоловік добрий, не хочеш зі мною бесідувати — не силую. Почекаємо татуся твого, от з ним уже й наговоримось...

Славкові й зовсім одлягло від серця. Коли йдеться про

татуся, то він тут до чого? Хай з ним говорять, хай йому скаржаться. Хіба татусеві відомо про те, чим займається Славко? Татусь від нього теж правди не доб'ється, і ніхто не визнає про Федька...

— То й говоріть собі, — буркнув Славко. — Прийде скоро, то й балакайте.

Бруль хитро примружив очі, зовсім пом'якшав.

— Та вже ж не з тобою, пацаном, вести мову. Нам батько твій потрібен. Він у тебе, здається, електрозварник?

— Ніби не знаєте...

— На мосту працює?

— А то ж де?

В Славковому голосі — не гордість, а зневага.

— Сьогодні теж пішов на роботу?

— Вихідний. Міст закінчили ремонтувати, то чого йому там тинятися?

Бруль зиркнув на Цикаля.

— Скажи ти. В людей — вихідні, люди живуть, як барони. А тут ні дня, ні ночі. Давай, брат Цикаль, переходити в штатські...

Славкові почало здаватися, що й зовсім вони нічого не знають про Федька — молодшого лейтенанта. Бо коли б щось знали, то не ждали б татуся, за самого Славка так би взялися, як чорт за грішну душу. І він вирішив від них якось відкараскатися. Не мав часу з ними тут точити ляси, треба було думати про те, як до підземелля потрапити.

— А мати ж твоя де? — поцікавився Бруль.

— Може, біля річки білизну пере... — роздумував угорос Славко. — Хіба вона мене питає, куди йти?

— Хто ще в тебе є з рідні? Брати, сестри?

— Ну, Воля...

— Воля? Яка ще така Воля? А, Воля! Гляди, імена які повигадували. Воля, а чому не Революція?

Йому стало смішно, цьому Йоганові. І не тому, що смішне сказав, а від задоволення: й він може вигадати щось таке кумедне. Цикаль не сміявся. І Лобушний теж. Славко дивився на нього відчужено — ніяк не міг збагнути, що так розсмішило поліцая. І Бруль урвав сміх.

— А де ж вона, твоя Воля?

— Гуляє...

— Ну й сімейка, — крутнув головою Бруль. — Велика Німеччина напружує всі сили, воює на всіх фронтах, трудиться, а вони гуляють. Бачив таке, Цикалю? Батько гуляє, мати штани йому пере, донька гуляє, синок —

теж байдики б'є. Тобі скільки років? У школі вчився? В шостому? Ич ти... Забувай тепер про школи... Грамоти всі захотіли. А на Велику Німеччину хто робитиме?

Говорив якомсь кумедно, не добереш, чи то всерйоз клопотався турботами німецьких господарів, а чи висміював ті турботи.

— Але мені починає набридати... Довгенько щось твої батьки розгулюють. І Воля твоя вирвалася на волю...

Славкові, який уже встиг оговтатись і збагнути, що не він потрібний поліцаям, що не Федькова втеча їх цікавить, а вони просто хочуть побачити батька, прийшла рятівна думка.

— То давайте, може, я покличу їх,— запропонував послуги.

Бруль допитливо і вивчаюче дивився якийсь час на Славка. Видно, вагався, запитально зиркнув на Цикаля.

— Покличеш? Гм-гм, покличеш, значить... А може, вони якомсь і самі додому траплять, не маленькі. Вечорів, а на ніч і кури сідала шукають. Так що почекаємо.

І вже, озвірівши, вишкіривсь.

— Сідай отут, шкет, і сиди мовчки. Без чужих послуг обійдемося.

Відразу ж узявся за діло. Тільки тепер Славко помітив, що вже й до цього Бруль займався роботою. Перевертав у домі все догори дном. Чи шукав чогось, а чи просто був цікавий до чужих речей. Із стола були витягнені всі шухляди, вся непотріб хатня, яка ховалася в них, була перевернута, розтрешена по столу. Тепер Бруль узявся за ревізування полиць у шафі, де стояв посуд. Посуд у Покорських був звичайний, глиняний з полив'яним та з простого фаянсу, ніщо з цінних речей не могло привернути уваги фольксдойча. Не такий посуд на своєму віку бачив Бруль, не такими речами користувались його чистокровні предки. Знічев'я брав до рук кожному річ і або ставив назад, або й кидав так, що тільки череп'я тріщало. Аж Славко не витримав:

— І для чого б ото я бив посуд?

Бруль не образився, навпаки, привітно так зиркнув на юного господаря, заговорив розсудливо:

— Не фарфор б'ємо, парубче, і не порцеляну, чув про таке? Так-то... Варварський посуд і трошити не гріх. Ось закінчиться війна, з Німеччини не такого посуду навезуть, непотріб цей не знатимеш де дівати. Так що дякуй, дурню, за полегшення, то самим би довелось бити, а так я потруджуся.

Славко збирався був ще щось сказати, але тільки рота розкрив та і застиг так — у Брулевих руках опинився його шкільний ранець. Витяг його поліцай з нижньої шухляди шафи.

То був невибагливий школярський ранець, старанно вимайструваний Устином Покорським для сина. З сухеньких диктових пластинок, з хитромудрою кришкою, легенький, пофарбований у зелений колір, який уже встиг вицвісти та вкритися пилюкою.

Славків ранець привернув Брулеву увагу, видно, сподобався, бо вертів у руках, розглядав зацікавлено, явно прицінюючись до речі. Коли перевернув, то у ранці щось грюкнуло, і поліцаєві очі ще більше розгорілись, шукав секрета, як відкрити його, і не знаходив.

— Твій?

— А то ж чий?

— Що всередині? Книжечки? Більшовицькі книжки, шкет, читаєш?

Славко пополотнів. Він забув, що зберігав у своєму шкільному ранці, може, й книжки. А коли згадав, що ховав туди ще в зимову пору, то зітхнув полегшено.

— Які там книжки. Ще що вигадайте?

— Відкрий!

Славко звично відкрив «секретну» засувку. Бруль вивернув на стіл усе, що було всередині ранця. Книжок не виявилось, а з гуркотом висипалось із десятків сухих, як дерев'яні чурочки, макоржеників. Тих самих, які випікались у їхній печі із змелотого в саморобних жорнах ячменю.

Бруль скинув на лоба очі, з подивом дивився на посуш.

— Оце так ласощі! Що воно за їжаки? Коржики?

— Бачите ж...

— Ну й продукція, — задер носа Бруль, — ну й харчі. Чи й свині їстимуть такі ласощі, а ви ж люди... Отаке безкультур'я, отака невибагливість...

Лобушний, що розплющив очі при вперше вимовленому слові «ласощі», заворочався, потім спустив з ліжка ноги, а далі сів, протер кулаком очі.

— А чого вони там наготували?

Бруль зиркнув на Лобушного, ошкірився, покликав:

— Ану, ходи сюди, Лобушний. Ось глянь на оці кухарські винаходи.

Та й знову до Славка:

— І ви оце жерете? Ну, кажи, споживаєте оце?

— А то що? — набурмосився Славко.

— Свинота... Тільки свині здатні споживати отакі харчі.

Лобушний вилупив і собі баньки на макорженики, потім узяв до рук одного, вертів і сяк і так. Бруль знав, що Лобушний був невибагливий на їжу, міг і солому терти, але не вірив, щоб подібними харчами він зацікавився. Лобушний не поспішав робити висновку. Він явно зібрався був спробувати той харч на зуб, але на хвилину завагався, озирнувшись для чогось по хаті.

— Коли б із салом... Коли б ковбаса або сало... Чуєш, пацан, а скоромне у вас у діжці що-небудь є?

— Чого? — здивувався Славко.

— Ну, сало там, солонина яка...

— Чого заманулось!

Лобушний ще не очумався від шнапсу, якусь хвилю дивився непривітно на хлопця, запитав:

— Немає сала? А що ви гризете? Ну, макорженики ці з чим їсте?

— З борщем можна...

В Славкові враз прокинувся насмішник, витівник.

— У городі он редька росте, можна з редькою...

Лобушний не вловив у голосі кепкування.

— З редькою? Ну, що ж — редька теж вещь... вітамін.

Поклавши кілька коржиків до кишені, він почвалав у коридор, а там опинився в городі в Покорських.

Коли б подібне свавілля дозволив собі Цикаль або котрийсь із інших підлеглих Брулеві рядових поліцаїв, то він би його відразу ж поставив на місце. Лобушному було дозволено все. Він ходив у Бруля не просто під рукою, а був йому найближчим і помічником, і сподвижником. Бо з усіх інших Бруль не знав нікого, всіх інших він остерігався, хоч вони й були поліцаями, а Лобушному вірив, як самому собі.

Здибались вони десь у «далеких краях», там, на висилці, де Бруль відбував кару за шахрайство. Лобушний теж не за славні діла відбував покарання. Отам вони й здружилися, злилися воедино, «покорешували», як любив казати Лобушний. Разом вийшли із тюрми. Бруль привіз за собою безрідного Лобушного, разом потім відсиджувались у лісі як дезертири, разом прибилися і до німецької поліції на службу.

Бруль і далі ревізував майно Покорських, Цикаль дивився у вікно, — йому було велено пильнувати за появою господарів, — а Лобушний порався на городі.

З'явився Лобушний у хаті злий, як чорт, тримаючись

долонею за щоку. Бруль тому не подивувався, бо в Лобушного часто боліли зуби, але він уперто обминав крісло стоматолога.

— Що, спробував? Гризнув? — здогадався Бруль, лукаво позираючи на «кореша».

Лише через хвилину Лобушний, жалібно простогнавши, відірвав од обличчя руку, сплюнув на підлогу, проскрипів:

— Ну й сволота... Всяку непотріб...

Він подав надкушеного коржика Брулеві, знову схопився за щоку.

— А всередині — здоба...

Бруль довго і пильно розглядав коржика, особливо його середину, бо хоч зверху той продукт був схожий на колючого їжака, всередині виблискував такою жовтизною, ніби пекли його на чистому яєчному жовтку та коров'ячому маслі. Донюхувався — ніякого запаху. Спробував і собі на зуб — камінь.

— Йогане, а ти почитай піди, що там на дверях... Якийсь дивний напис...

Бруль подався з хати, а Лобушний взявся стогнати, та охкати, та клясти родину Покорських до десятого коліна.

— Напекли, наварили, насушили, щоб вас пекло та різало...

— От не треба хватати, що попало, до рота, коли такі зуби, — відрізав на те Славко. — Ми їмо — і нічого...

Бруль повернувся насуплений, непроникний. Він, видно, затаїв щось у собі, боровся сам з собою — казати а чи промовчати. Не витримав:

— Послухай, шкет, а ти в тітки був давно?

Славко стрепенувся. До нього знову повернувся переляк, він, опісля того, як був заспокоївся, тепер знову зрозумів, що ці гості з'явилися недаремно. Справа в тому, що у їхній сім'ї «тіткою» звали мандри на далекі чи ближчі села в пошуках продуктів на обмін. «Піти до тітки» — означало піти на села, зникнути з дому. Про те знали лише вони самі, але звідкіля довідався про їхню сімейну таємницю «цей»?

Бруль відразу ж помітив і той переляк, і розгубленість, бо все воно виписалося на Славковому обличчі. Ждав, що хлопець відкаже, а він мовчав.

— Ну, так де живе та тітонька? Може, ти нам покажеш до неї дорогу?

— Нікого не знаю, — потупився Славко і схилив голову.

Бруль зрозумів: чекати Покорського у їхньому домі — зайве. Вони, відчуючи за собою гріх, зникли з дому, повіялись до якоїсь тітки, залишивши синові знак на дверях. І він рішуче розпорядився:

— Лобушний, за мною! Ти, Цикаль, зостанешся, чекатимеш. Коли що — живих чи мертвих.

І до Славка:

— Пішли, шкет.

— Нікуди я не піду, — вперся Славко.

І тоді в Брулевих руках зблиснув канчук. Короткий жокейський канчук з китичкою на кінці. Він боляче вп'явся хлопцеві в плечі, аж той засичав з болю, сльози йому бризнули з очей, але він не скрикнув, не заплакав.

Славко вже був не дитиною. В ньому вже прокидався мужчина.

## ІХ

Глек дуже не любив звертатись до будь-кого з будь-яким проханням. Тим більше не хотілося дошкуляти проханням своїй бабусі. Бабуся хоч була й добра, але вже занадто буркитлива, вона тобі ні в чому і не відмовить, але спершу вимотає душу розпитуванням: а навіщо тобі, а що тобі, а чому ти саме те хочеш, а не інше?

Глек кинувся ревізувати в бабиній хижі всі шпарки, заглядав і в чавунці та горщики, в усі ящики й закапелки, шукав чогось їстівного і нічого не знаходив. Він знав, що в їхній хаті немає нічого і нічого, але ще надіявся, що, може, у бабусі, як те інколи бувало, лежить десь схована шкуринка або завалвся який сухар. Не знаходив нічого.

Бабуся тим часом хоч і була за хатою, поралась там біля старої діжки, але сторожким вухом дослухалась до шуму в хаті, і хоч не бачила онука, але безпомилково визначила собі, чим він там зайнятий.

— Глібко, чортова душа, чого там рибешся?

Глек ніби й не чув того допитування, знав своє.

— Чого ти там шукаєш, маро, ніби що там поклав? Коли хочеш їсти, то біжи на грядку, бачила там огірочків з пару, один уже аж жовкнути став, то вирви та й скрумай, перебий голод, а марно не перевертай мишачих нір — усе одно нічого не знайдеш...

На цей раз Глек повірив бабусі, бо й сам бачив, що нічого не знайде в їхньому господарстві. Зітхнув, постояв



якусь хвилю, почував важку голову, поплівся з хати. Йому будь-що треба було роздобути хоч що-небудь для полоненого. Так домовились — кожний щось притягне з дому, зберуться у надвечір'я в умовленому місці та пірнуть у підпілля — треба було погодувати молодшого лейтенанта, а особливо розважити його, бо збожеволіє в тому підземеллі.

З'явився на очі бабусі. Щоб вона його побачила, треба було вертїтись у неї під самим носом — погано бачила бабуся, майже нічого не могла розгледіти, коли воно було далі її витягнутої руки. До окупації користувалась окулярами, а коли почали бомбити, то розбила окуляри, лізучи до погребу. Хотіла було роздобути нові скельця, але де тепер їх роздобудеш, вік тепер тицятимешся, мов сліпе кошеня з кутка в кутку.

Глек дуже любив свою бабуся, просто обожнював її, коли не бачив. Коли ж вона трапляла йому на очі, то хоч і любив, але якось соромився того, що оця сухенька, виснажена роботою, підсліпувата, буркотлива старенька є найближчою йому ріднею. Коли б не вона, то хоч на гілляку чіпляйся Глекові — ні батька, ні неньки. І він пильніше приглядався до бабусі, шукав у неї спільних рис із татусем. І хоч татусь у нього був красень, чорночубий та чорноокий, веселий та зіркий, ніби й зовсім не схожий на свою стареньку, все ж щось спільне в них Глек знаходив і в такі хвилини ще більше любив бабуся. Та і як її не любити, коли вона одна ним опікувалася, батьки воювати пішли, тато, казав, у танкову, а мама в нього — фельдшер, усе одно, що й солдат, її теж у перші дні війни викликали повісткою на фронт. Довгі й гарні листи вона писала Глібкові, а тепер ніхто йому не пише. І мама, й тато мов крізь землю провалились, інший світ тепер настав, і хтозна, скільки доведеться ждати їхнього повернення.

Бабуся не стільки бачила, як відчувала, що Глек крутився біля неї, мружила підсліпуваті очі, ловила його рухливу постать, бубоніла неугавно, бо настав той час, коли вона, говірка від природи, мала нагоду виговоритись.

— Ой, внученьку мій любий, Глібку мій ласкавий, це ж ти, дитино, їстоньки хочеш, а дурна баба ще тільки за вечерю береться. Оце он картопельки вибрала та квасольки стручків з десять обібрала, зварю тобі супчику, хоч і пісненького, але коли з картопелькою та квасолькою, то й поїсться. Коли б же ти, лайдаче мій любий, не полінувався

та якого карасика а чи щупеля дурне вловив у річечці, то й ситніший був би суп, а так уже їстимемо який видасться, хай уже, як кажуть, хоч вовна, аби кишка була повна. Так що зачекай часинку, синачку мій, то я тебе й нагодую...

Глекові запахло було тим супом, хай хоч і без риби, зате з молодюю квасолею, але він не став себе тішити наступною трапезою, йому треба було роздобути щось таке підходяще, з чим можна було б дременути з дому.

Ловив бабусин погляд, дивився на неї прохально, навіть із мукою в зорі, але старенька не бачила виразу його обличчя.

— Бабусю, мені суп ні до чого, мені треба щось таке, бо знаєте, бабусю, там нагнали до тюрми новеньких, а вони такі голодні...

В бабусі затремтіли вії, голос налився сльозою.

— Гонять, бідолах, і гонять, може, де й наші отак...

Іншим разом Глек заперечив би ще й розсердився б за таке припущення, а на цей раз промовчав.

— Ой, треба, онученьку, їм допомагати, ой, треба. Та тільки ж чим? Хіба серце з грудей вирвати, бо ж більше нічого-нічогісінько. Ось піди ж, дитино, на городець, вибери там огірочків, воно ж голодній людині та ще отакій змученій і огірочок їжа. Не потолочи тільки огудиння, Глібку, бо на огудинці завтра новий огірочок виросте, а я гляну тут по хаті...

Глек одразу ж опинився на городі, бо за їхньою хатиною землі тієї було — курці ступити ніде. Але шовковиця росла тут і дві грушки, під загорожею кущі порічок та смородини, а на вільній ділянці чого тільки не красувалося в бабусі — всі городні рослини сплелися в один клубок. Поки бачила бабуся через свої окуляри — в лад усе садовила, а тепер у неї не було скелець, щоб через них на город свій дивитися. Садовила старенька одне на одне, яка зернина до якої потрапляла, та з тією й родичалася: квасоля лізла на соняшник, соняшник хилився на капусту, капуста витісняла буряки, огірки запліталися в смородині, окріп розкошував там, де в доброї господині йому ніколи б не пощастило господарювати, не город був у баби, а джунглі.

Тому, хто мав зірке око, неважко було в усьому тому розшукати, що йому треба, отож Глек швидко вибрав з десяток зелених та молоденьких огірочків і зостався своїми пошуками дуже вдоволений, бо вважав, що його огірочки можуть цілком задовольнити молодшого лейтенанта, коли

до них Славко з Мицьком роздобудуть ще якого коржика або шмат хліба. Бабуся таки ж викопала десь пару цвілих сухариків, подала онукові:

— Візьми, дитино, хай уже ми й голий супець поїмо, ми на волі, а на волі і голод харч, а як-то людям підневільним та ще і без їжі жити? Ох-хо-хо, біда прийшла на людей, мор прийшов великий, погибель прийшла... Неси, дитино.

Мицько тим часом, заповонивши маму, канючив, причому канючив так, як це вмів робити лише він, Мицько. З самого малечку видався він канюкою, правда, в чужих боявся, не смів і голки попросити, а в своїй канючив нещадно, невідступно, настирливо, з тією рішучістю і впертістю, перед якою не встоїть і камінь, не те що материнське серце.

Мицькова мама ходила по світу, мов труєна. Вона ніяк не могла ані збагнути до кінця, що трапилось у світі, ані тим більше примиритися. Коли і все добре було, то скаржилась, що в неї болить голова, а коли не болить, то все одно мучить її своєю незрозумілою порожнявою і якимсь незбагненим дзвоном. А тепер вона і зовсім ходила ні жива ні мертва, одним заклопотана — де роздобути шмат хліба для свого Мицька?

Мицько щоденно канючив:

— Коли б ти мені, мамо, спекла дерунчика. Такого пухкенького, з сальцем якби або з сметаною, ну, пам'ятаєш, коли ти мені колись пекла. А то в тебе все картопля та картопля, то варена, то печена, вона мені вже в горлянку не лізе.

Мати не сердилась на сина, лише обіцяла:

— Мицьку, голубчику, не квили так жалібно. Поїж усе сьогодні, що є, а завтра я тобі спечу дерунчика, а коли тато повернеться, то й сальця добудем, а може, й сметани, хіба ж ти не знаєш, Мицьку, що зараз час такий, самі zostалися, без батька нашого, почекай уже, синку...

Мицько добре знав, що його канючення, його домагання нічого не допоможуть, він і не розраховував на ті дерунчики, йому просто приємно було їх уявити, а ще приємніше було почути ласкавий мамин голос та добру згадку про татуся, який мав скоро повернутись. О, коли б він швидше повернувся, тоді відразу ж довелось б «цим» і «тим» драпать геть, тоді відразу все стало б на своє місце. І Мицько канючив...

Сьогодні він не канючив, а вимагав:

— Мамо, може, ти мені щось приготувала, а може, в тебе хлібця трохи є чи ще що, то дай мені, будь ласка, он там на руїні полонені з тюрми працюють, такі голодні, що аж дивитись страшно...

— Ой, Миценьку мій, тим, що в нас є з тобою, всіх голодних не наситиш...

— А може, й татові де на фронті хто подасть шмат хліба, на таке ж хіба можна шкодувати?

— Життя б свого не пошкодувала, коли б воно було кому треба... Так що з нього, з мого життя. Візьми он хіба зо три картоплини печені, на вечерю тобі залишила, думала, обійдемося сьогодні, а коли так, то вже бери, я щось вигдаю, може, затірки якої зварю, то й переб'ємо голод...

Мицько вдовольнився півдесятком холодних печених картоплин, бо розумів, що в той час і це було неабияким багатством. Він так, як і Глек, покладав неабиякі надії на Славка — в нього батько на роботі, пайок від німців отримує, в них мама бойова, по селах ходить та зерно вимінює, в них хліб водиться. Не раз бачив Мицько в хаті Покорських ще й коржики привабливі, тільки що скупенькі вони, ніколи тими коржиками не почастують.

А тим часом Бруль з Лобушним супроводили до управи Славка разом з тими коржиками, на які Мицько та й Глек покладали таку надію.

Низько схиливши голову, похнюпившись, крокував Славко. Мов вовки, обступили хлопця, поблискували очима поліцаї. Мовчав Славко, мовчали і його провозаті. Тільки Лобушний час від часу хвтався за щоку та кривився, мов середа на п'ятницю, а Бруль, тримаючи руку на кобурі пістоля, косував на конвойованого. Під лівою пахвою він тримав Славків школярський ранець, у якому терлися і погримували твердокам'яні макорженики.

Славко роздумував. Він ніяк не міг збагнути, що ж сталося, ніяк не міг пояснити причини свого арешту. Що його схопили і ведуть до поліційної дільниці, в тому він уже не сумнівався. Ще не до кінця зрозумів безнадійність свого становища, бо ніяк не міг додумати — за віщо його схопили? За те, що порятував в'язня? Але звідкіля їм про те було знати? Та хай би й за те. Але тоді до чого ж тут батьки Славкові, в чому вони винні? І звідкіля їм стало відомо, що Славко вчинив таку справу, що їх за те придуть арештовувати?

Щось не в'язалося в усьому тому, що трапилось у цей день, і Славко, не розуміючи причини свого горя, не міг скласти собі правильного плану поведінки, не знав, як

йому бути. Просто якась таємничість незрозуміла втягла його в свою орбіту, завирувала ним, заморочила йому голову. Чому вони розпитували про якусь тітку? Звідкіля вони взяли, що тато з мамою навмисне втекли з дому, кинувши напризволяще його, Славка? І з якою метою захопили з собою Славкового школярського ранця з ключими макоржениками, які навіть йому, Славкові, в найголодніші хвилини не піддавалися, подібно до того, як це трапилось із Лобушним, ломили зуби.

Першим Славковим бажанням, як тільки потрапив за двері рідного дому, було чкурнути навікача. Ноги в нього прудкі, бігати він уміє, хай спробують наздогнати. Але його відразу ж попереджено:

— Не надумай, шкет нещасний, втікати. Май на увазі, що бігати я за тобою не буду, покладу на місці. Ти бачиш, що це таке?

Бруль недвозначно поляскав долонею по ручці пістоля і посвердлив хлопця таким поглядом, що Славко одразу облишив думку про втечу — розумів: поліцай такими словами на вітер не кидається.

Ждав якогось дива, якоїсь несподіванки. Ось вийдуть на широку вулицю з своєї вузької, а назустріч — батько. Він не подивиться, що вони поліцаї, він запитає в них, по якому то праву взяли його сина, в той час, коли він сам є ніхто інший, як першої руки електрозварник, той самий, що лагодить мости самим німцям?

Вперше подумав про батькову роль у цьому лихому світі Славко без відрази, навпаки, ніби аж з полегшенням, визначивши про себе, що хоч у батька і не дуже вдячна робота, але в усякому разі краще хай уже буде хоч така, аби те допомогло йому позбутися отакої халепи.

Дива не сталося, батько не зустрівся, матері, яка могла б тигрицею накинутись на «оцих» та відбити його, теж не було. І Воля, яка хоч сама й нічого б не вдіяла проти «цих», але могла б покликати батьків, теж мов провалилася. В обидва боки потяглася широка Першотравнева вулиця, і була вона порожня, ніби не містом пролягала, а пробігала через безлюдну пустелю. Жодної душі живої, тільки вдалині виднілося кілька постатей у зелених мундирах, але вони не радували ока, вони тільки й усього, що заганяли серце в самі п'яти.

Славко знову повернувся до думки про втечу. Не вірилось йому, що «ці» стануть у нього стріляти, лякав цей червонопикий та й годі. Бо за віщо ж йому стріляти в Славка? Подумав так і тільки скрушно зітхнув: за віщо ж

тоді постріляли й повішали стільки людей? Це їхня справа вбивати...

І все ж він мусить утекти. Ось дійдуть до греблі, до містка, що перекинувся через річечку, наблизяться до пляжу, до того місця, де шумлять верби та плетуться кущі побіля руїн, і Славко покаже їм п'яти. Пірне в кущі, прошмигне в підземелля, хай тоді його там шукають. Діждеться ночі, забере з собою Федька Бакуменка, виберуться за околицю та й потягнуть на ліси. «До тітки...»

Можливо, коли б це рішення було визріло трохи пізніше або коли б ближче до них був місток і річечка, то Славко й здійснив би його. Але до містка ще треба було чвалати та й чвалати, а думки у голові мелькали блискавично, одна одну змінюючи, одна одну заперечуючи. Справді, втече він, сховається в руїнах. А вони розшукають ту шпару, приведуть барбоса, а він покаже їм таємничу нору, відкриють для себе фашисти таємницю, знайдуть там і Федора, і його, Славка, досягнуть. А хоч і не досягнуть... То тоді помстяться батькам, Волі, скажуть, що їхній Славко втік, пішов у партизани, а відповідати доведеться всій сім'ї Покорських. «Вони» на все здатні, фашисти нікого не пожаліють...

Усе важче було Славкові переставляти ноги. Він уже розумів, що потрапив у вовчі зуби, що так чи інакше, а йому не уникнути біди. Краще покійно йти, куди поведуть, про що не питатимуть — все заперечувати, нічого, мовляв, не чув і нічого не знаю. Бо кинешся втікати — куля дожене, втечеш — рідних постріляють...

Ось уже й гребелька, ось і місток. Он пляж їхній, річечка помітно в'ється. А онде і Мицько з Глеком. Ждуть його. Сорочки на їхніх животах понадувались. Значить, роздобули якихось харчів для порятованого. Що ж, то добре, хай хоч вони до нього проберуться, погодують та дорогу за місто покажуть, бо Славко їм уже не в поміч. Зиркнув тужно раз, другий на друзів та й повісив голову, навмисне так зробив, щоб поліцаї того погляду не помітили, щоб хлопців не половили...

Мицько з Глеком не відразу розшолопали, що з Славком непереливки. Сиділи над річечкою, дивилися, як сідає за руїни сонце, ждали Славка і роздумували:

— Мабуть, біля каші засів Покора...— шепелявив Мицько.

— А що йому,— підтримував його Глек.— У нього мама знаєш які солоники варить? Я раз бачив, такі вареники виліплювала, що хоч і не хотів би, то їв...

У голодний час та ще голодній кумі, як мовиться в прислів'ї, хліб на умі. І Мицько, і Глек були голодні, їх очі весь час паслися на пазусі один у одного, Глек нюхом чув печену картоплю, а Мицькові огірковий запах лоскотав ніздрі. Не могли собі уявити такого, щоб Славко в цей час був зайнятий чимось іншим, обов'язково капосний хлопець мав сидіти біля гарячого кулешу, заправленого старим здоров'ям...

Коли ж почули тупотіння на мосту та побачили постаті з гвинтівками за плечима, коли помітили хлопчину, якого вели «ці», коли впізнали в ньому Славка, то відразу ж забули і про куліш та вареники, про огірки й печену картоплю, обмерли на місці, перелякалися так, що не могли поворушити ні рукою, ні ногою. Кожний з них дивився на тих, що проводили по дорозі Славка, і ждав, що ось-ось і його покличуть до гурту.

Не покликали. Навіть не глянули в їхній бік, видно, не цікавили «цих» Славкові друзі, а може, й просто вони їх не помітили. Потягли, як вовки ягня, Славка Покорського на те узгір'я, яке десятою дорогою був готовий обминути кожний.

Тільки тоді заворушився Мицько. Тільки тоді глипнув ротом, хотів щось сказати Глек.

— Ти-и бачив?

— А ти бачив? — перепитав Глек.

— А я тебе пит-таю... Славка ти бачив?

— А може, то не Славко? — вхопився Глек, мов за соломину.

— Хіба тобі повилазило? Славко то був...

— А може, хто схожий?

— От іще бараняча голова! — сердився Мицько.— Кажу, що він!

Хлопці якусь хвилину перелякано дивились один одному в очі, хотіли запитати один одного про щось особливо важливе, але їхні язики не поверталися в роті.

— А т-ти не знаєш... за що його?

— Може, ти знаєш... Я тут ні до чого...

— Може, хто побачив?..

— Що побачив?

— Та як ми того Федька...

— Закрий зіпало! — гримнув Глек.— Якого ще Федька?

— Ну, того...

— Ніякого Федька я не бачив. І не знаю... І взагалі, я з вами не гуляю, хлопці...

Глек важко став на коліна. Труси йому обсунулися з

живота, сорочечка вилізла й зелені огірки сипонули на пісок. Глек почав їх швидко збирати, поспішно совати знову в пазуху.

— Не гул-ляєш, а огірки для чого?

Мицько вмів бути дошкульним і з чужими, не лише з мамою.

— Огірки, огірки... Їсти!

Глек сердито гризнув огірка, аж затріщало, аж сік зелений бризнув на губу, але тим не розчулив Мицька.

— І не злись. Бо нема чого. І нічого огірки жерти. Коли Славка «ці» зловили, то хто тепер Федькові їсти понесе?

— Не знаю ніяких Федьків... Я їх не просив утікати... Я нік нікуди не просив...

Глек ошкірився, зацьковано озирався, звівся на ноги і рушив геть. Глек не хотів розділяти з хлопцями вини за викраденого полоненця.

Мицько тільки тепер не на жарт перелякався. До нього лише оце зараз дійшло, що Славка арештували саме за отого Федька, що Славко розкаже, з ким він був у підземеллі, і «ці» скоро повернуться, щоб узяти їх з Глеком. Схопився на ноги, швидко навдогнав товариша.

— Глек, слухай! Глек, куди ж ти?..

— Куди, куди? Куди хочу, туди й іду...

— А я... Я ж як?

— Кожний іде, куди хоче...

Мицько розсердився, а розсердившись, не міг стримати сліз. Захлипав, пустив сльозу, зарюмсав.

— Еге ж, куди хочеш... А коли Славко розкаже...

Глек тільки тепер зрозумів, що від того, що трапилось сьогодні, йому і не відгородитись, і не відмовитись. Даремно він утікає додому — коли Славко розкаже про те, що вони робили в підземеллі, то ні йому, ні Мицькові не уникнути Славкової долі. Низько опустив голову, дивився в землю і думав.

— А може, то так... Може, він і не скаже?..

— Еге, коли почнуть бити... Знаєш, як вони б'ють?

— А ти бачив? Ти знаєш?

— Та вже знаю...

— Ой, він знає... Усе він знає...

Ще якийсь час сперечались хлопці, але ті суперечки ані розвіювали важкого настрою, ані вказували виходу. Вже давно Славко зник за пагорбом, серед зруйнованих будинків, уже давно його проковтнув страшний дім, де гніздилися поліцаї, а вони все поглядали туди, даремно



надіючись, що звідтіля ось-ось вискочить Славко та побіжить до них.

Славко не з'являвся.

— А як же Федько? Він помре там з голоду.

— А ми тут до чого? — ошкірився знову Глек.

— Може... може, спробуємо?

Мицько задумався. Справді, ні він, ні Глек не орієнтувалися в підземеллі так, як Славко. Вони завжди йшли за ним, не дуже приглядаючись до того, що їх оточувало, не розбираючи підземних доріг. Вони й справді могли заблукати там, Федька чи врятують, чи ні, а самі можуть забратися в такий лабіринт, з якого й не вибратися.

І вони, вже в той час, коли на заході запалала рожева заграва, коли сутінки впали між верб та кущів, коли річечка потемніла, домовились про те, як їм бути. Нікуди вони без Славка не підуть, у підземелля — ні ногою, бо, може, вже там їх чекають «ці». І вдома вони не сидітимуть. Краще візьмуть кобешу Глекову та підуть по рибу. Там у куцах і засядуть. А тим часом, може, й Славко повернеться...

## Х

Цей літній день був схожий на всі інші, але для Покорських він видався одним з тих днів, що запам'ятовуються на все життя. Бувають такі хвилини, коли велика людська радість переплітається з іще більшим горем.

Коли дядько Устин почув, як вибухнуло на мосту, він весь стрепенувся від радості — та справа, задля якої він зостався в підпіллі, а можливо, й найбільша справа всього його життя, була здійснена. Важкий вибух провіщав йому не лише радісну новину, а й був сигналом до виходу з міста. Його попереджали, та він і сам те добре розумів, що рано чи пізно, але фашисти докопаються до того, хто зірвав моста, і вивуватцям тоді голови не зносити.

Відразу ж покликав тітку Марію і наказав складати до кошиків усе найнеобхідніше і в кожную хвилину бути готовою до походу. Тітка Марія, яка не знала всіх чоловікових секретів, через що ходила весь час, мов у воду опущена, бо не схвалювала того, що він працював на фашистів, розсердилась.

— Куди це мене мала б гнати нечиста?

— Куди скажу, туди й пожене.

Вона допитливо дивилась на чоловіка. Той ховав

винуваті очі, суворо хмурився. Якийсь здогад освітив голову тітці.

— Ну, що ти надумав, Устине?

— Нічого не надумав, а тільки нам треба звідсіля утікати. І чим швидше, тим краще. Де Славко?

Тітка Марія була людиною здогадливою, вміла за себе постояти, коли треба.

— Або кажи, в чому справа, або не мороч мені голови! Що трапилось?

Устин зрозумів, що таїтися не слід, бо вони тепер з дружиною — спільники і тільки чесне зізнання може надати сил дружині для нелегкого рішення.

— Послухай, Маріє...

Вона слухала його більш ніж пильно.

— Вибух чула?

— Чи не щоденно воно тепер вибухає?

— Міст злетів у повітря...

— Міст?

Вона швидко-швидко закліпала, намагаючись щось зрозуміти, щось збагнути.

— Міст, кажеш?

— Еге ж, — Устин мимоволі озирнувся по хаті.

Марія довго їй важко мовчала, думала.

— Коржики?

— Коржики...

За якусь мить Марія мовчки поралась у хаті. В її серці поруч із неймовірним переляком жила і велика радість, гордість за чоловіка. Так ось для якого діла зоставався в місті її вайлуватий Устин, ось на які справи вони, Покорські, здатні!

Устин мовчки спостерігав за тим, як вона викопувала з невідомих йому закапелків то Волині блузочки, то Славкові сорочечки, акуратно так їх, якимось по-своєму, згортала та впихала до торбини. Йому аж не вірилось, що це вона готується в дорогу, збирається кинути, можливо, навіть назавжди ці давно обжиті стіни.

У цих стінах Марія народилась. Він, Устин, приліпився до цього гнізда значно пізніше. Брати Квасники жили поруч — Маріїн батько ще здавна тут поселився, а Манюнин дід уже пізніше прибився до брата, побудувавсь на його ж таки садибі зовсім поруч. Марія була донькою-одиначкою в батьків, то ж для неї шукали чоловіка в прийми. Устинові якраз те підійшло — шукав собі парубок притулку, а тут така привітна та красива дівчина зустрілася...

Їхня хата була стара, глибоко засіла в землю, молодому гоподареві довелося думати над тим, щоб з вікнами не влізла вона під землю. Устин був майстром на всі руки, навіть залізо йому давалося, то чи важко було приноровитись до малярських справ? Купив цегли, цементу, наносив піску та глини, за двоє літ підвів під струхляві стіни цегляну подушку, обклав з трьох боків хату цеглою. Ніби оновився дім старого Квасника, з осілої, жалюгідної хатини став цілком пристойною навіть для міської околиці будовою.

Устин зітхнув — тепер цю обжиту, теплу й привітну будову треба було полишити, якщо встигнуть вони її полишити добровільно.

Від невеселих думок відірвала дружина:

— Чого ж стоїш, понурившись? Біжи шукай хлопця...

— Знайдеш його... — пробурмотів Устин, невдоволений тим, що його відірвали од думок.

— Сам винен. Знав... і не тримав дітей біля хати...

— Хіба на ланцюгу його вдержиш...

— Коли треба, то й на ланцюг посадови.

В світі не існувало таких ланцюгів, які могли б утримати Славка. Довелося Покорським йти з дому без нього. І тоді тиха радість, викликана тим, що люди вчинили добре діло, можливо, навіть найпрекрасніше діло всього життя, змінилось тяжким горем, викликаним тривогою за долю Славка, передчуттям того найгіршого, про що не можна навіть подумати.

Покорські вибрались поодинокі на околицю міста, майже до самої залізничної колії, туди, де поселилось чимало бездомних людей у нашвидкуруч побудованих землянках, замаскувались у заростях, якими починалася заплава, вдавали з себе володарів кіз та кролів, котрі щоденно приходили сюди з серпами і косами заготовляти сіно для прокорму дрібної живності.

Цей день видався найдовшим у всьому їхньому житті. Почався він хтозна-коли, сонце ніби зависло в небі і не рухалось, гуляв собі день і гуляв, а люди місця не знаходили, тинялись по кущах, механічно зжинали серпом траву, все позирали на ті стежки, що могли привести сюди Славка, а його не було та й годі.

— Пропала мені дитина, — хлипала сухими сльозами мати.

Устин мовчав, а Воля тільки стискала міцніше губенята і час від часу розважала маму:

— Таке скажете, наш Славко сухим з води вискочить...

Сонце таки ж не стояло на місці, нарешті зависло над обрієм, велике, червоне, красиве, але вже не гаряче й зовсім непривітне. Якщо раніше Покорські з нетерпінням ждали, щоб воно швидше закотилося, то тепер із жахом думали про те, що скоро настане темрява, і тоді Славкові буде ще важче до них прибитися.

— Піду я, тату...

Спочатку ні мати, ні батько не почули Волиних слів. А може, зрозумівши, куди хоче йти дитина, не хотіли того чути.

— Я його розшукаю...

Мати допитливо, з надією глянула на батька.

— Не маленький, сам знайде...

На якийсь час запала мовчанка, але тривога від того не зменшилась, навпаки, вона переросла в таку розпуку, витримати яку людина не має сили.

— А може, я сама... краще я сама...— заговорила враз мати, засустилась, почала поправляти хустку на голові, клопоталась так, як завжди клопочуться перед догою.

— Не можна тобі, Маріє,— сказав Устин.— Краще вже хай он Воля пробіжитьсь.

Волі не треба було довго збиратись. Вона знала такі стежки, які й не снилися її матері.

— Я швидко, я раз-раз...

— Давай раз-раз,— напучував батько,— тільки гляди, на очі нікому не потрапляй, понад річечкою біжи, городами, до діда Квасника проберись, коли Славко вдома, то Манюня покличе, сама не йди...

— Не маленька...

Воля рушила, а мати враз стрепенулась птицею, серце її готове було розірватись навпіл, їй і Славка було жаль, і за Волею серце боліло.

— Доню, чекай, зостанься, я сама...

Дядько Устин притримав її за рукав, глянув у очі, сказав лагідно:

— Не дурій, Марійко...

Вона обм'якла, мов підкошена, сіла на в'ялу траву, закрила обличчя долонями і беззвучно ридала. Горе, тяжке горе вступило їй в душу...

Вже сонце сіло за горою, вже сутінки ворочалися важкі в кущах над річечкою, а Воля, озираючись ласицею, нечутною ходою, прислухаючись до кожного шелесту, наближалася до рідного обійстя. Вона була вже не маленька, вже он у дев'ятому б училась, коли б не це лихо,

то ж добре розуміла, що можна робити, а чого не слід.

На сусідському подвір'ї стояла тиша. Дід Квасник іще не повернувся з рибальства, Манюня не подавала ознак життя. Воля стояла серед зелених кущів, маскувалась у зеленому кукурудзяному листі та серед квасолі-плетухи, дивилася на власний дім і не знала, що їй робити. Славка не видно, жодного руху в дворі, мертво дивився на неї холодними вікнами рідний закуток. Що робити? Може, повертати назад, напевне ж, вона розминулася з Славком — вона сюди, а він туди почимчикував, ледачий хлопчина. Можна було й повертатись, але як-то вона могла повернутись, не заглянувши до рідної дома, не переконавшись, що брата немає в хаті. А коли повернеться до своїх, а Славка там не буде, що їй батьки скажуть? Скажуть, велика до неба, а дурна, як не треба, не розвідала як слід, знову треба буде додому повертати.

Довго прислухалась Воля. Все вона чула — і як горобці чубилися, розташовуючись на старому в'язі, як ворони кружляли над руїнами, пронизливо каркали, як у гущаві дідового саду якісь невідомі птахи по-вечірньому цівікали. Нічого підозрілого не помічала Воля. І таки ж зважилась, почала навздибці наближатися до хвіртки з тим, щоб, вислизнувши на вулицю, за мить прошмигнути до своєї хати.

Вже була біля хвіртки, коли її зупинив слабкий голос:  
— Волю!

Стрепенулась уся, аж присіла від несподіванки, озирнулась перелякано й побачила на східцях дідової веранди Манюню.

Манюня сиділа знесилена, знічена й нещасна. Вона отоді, коли в дім Покорських ввірвались «ці», як завмерла тут, як припала до теплих дощок, так і не мала сили від них відірватись. Усе бачила, все розуміла, але нічим не могла допомогти Славкові.

— Це ти, Манюню?

— Тихше...

Воля за мить опинилась біля Манюні.

— Ой, Манюнечко, що з тобою, на тобі лица немає...

Манюня враз ожила.

— Втікай, негайно втікай, Волечко, вони й тебе схоплять, вони й тебе заберуть із собою...

Манюня про все, що знала, вишпигувала Волі на вухо, а та сиділа на нижній приступці ні жива ні мертва.

— Один з них сидить у вашій хаті.

— Ти правду кажеш? — жажнулась дівчина.

Манюня була відмінницею в школі. Кохалась у математиці, найскладніші задачки розв'язувала перша. І на додавання, і на віднімання. Вона добре запам'ятала — до хати Покорських зайшло троє. Потім прибіг четвертий — Славко. Вона його хотіла попередити, але хіба ж хто не знає цього Славка. Потім двоє повели одного Славка, значить, вийшли з хати троє, а три відняти від чотирьох — завжди одиниця. Сидить «ця» одиниця зараз у хаті Покорських.

Воля все зрозуміла. Мозок їй набряк від того, що почула, але вона була тут розвідницею, вона знала те, що треба було знати, і мусила тепер вислизнути із засади й зникнути. Слухаючи Манюню, Воля не зводила очей з вікон рідного дому і нараз помітила за шибкою чиїсь живі й недобрі очі, холодок пробіг у неї поза спиною. І все ж вона не кинулась утікати. Вона веліла Манюні, коли трапиться таке, що Славко поверне додому, передати йому наказ «іти до тітки на село».

Потім вона без пригод непомітно вислизнула за місто, вже в темряві, під великими зорями теплого літнього вечора невдовзі повернулась до батьків.

Воля вважала себе вже зовсім дорослою, кожную хвилину, коли виривалася з-під материнської опіки, розпускала по-русалочому косу, крутила на лобі та біля вух кучері і все вертілася перед дзеркалом. Коли й зовні глянути на неї, то вже була не дівчиськом, а зрілою дівчиною, правда, дещо сухорлявою. Але хто ж був на окупантських харчах повнотілим? На світ уже дивилась замислено й підозріло. Але життєвим досвідом іще zostавалась дитиною: там, де треба було б і схитрувати, і язика притримати — не вміла ще того робити.

Їй би інакше якось повідати батькам про горе, може, не казати так відразу, може, повідати лише татові, а мамі й не говорити, а вона відразу й бухнула:

— Полюбуйтеся на Славка, докрутився та довертівся...

— Що з ним? — дико стрельнула очима мати.

— Впіймався.

— Як упіймався? — упав голос у батька, став майже басом.

Воля тоді розповіла слово по слову все, що почула від Манюні.

Устин Покорський відразу в те повірив, був переконаний, що саме так усе й трапилось, а не інакше. Але намагався всіляко піддати те сумніву, заперечити.

— Знайшла кого слухати, дівча оте, що й тіні власної боїться. Йому що завгодно могло за вовка показатись, а ти відразу й вуха наставила...— докоряв він Волі.

Марія сиділа закам'яніло на купі паруючої трави, мовчала, тільки, обнявши коліна, похитувалась з боку на бік. Саме та мовчанка і оте похитування й лякало Устина. Він ладен був будь-яким засобом закрити рота Волі, а Воля ображалась:

— От іще, які ви, тату! Ніби я маленька, ніби дитина недоросла...

— Не дитина, а дитини послухалась...

— Таж кажу вам, що то чистісінька правда. Один з них у домі нашому сидить, я сама бачила, як у шибку зирив...

— От же дурна дівка! Та коли б він там був, коли б на тебе зирив, то так би й ждав, щоб ти сюди побігла. Він би відразу вискочив та й схопив тебе за патли.

Доказ був вагомий, Воля замовкла, завагалась — а може, й справді піддалася паніці?

Тоді подала ознаки життя мати.

— Пропала моя дитина,— якось ніби байдуже прошелестіла вона.

Устин аж порадів, що дружина подала голос, поспішив заперечити:

— Не поспішай хоронити сина, Маріє...

— Загинув мій синочок,— ніби й не почула його жінка, знай одне хиталася з боку на бік.

— Ось же перестань квилити, Маріє,— вже накричав Устин.

— Уб'ють мого сокола, уб'ють мою радість, падлюки...

Тільки тепер Воля осягнула й глибину того нещастя, яке звалилось на їхню сім'ю, і збагнула власний промах. Хіба ж про таке треба було говорити матері?

— Не треба, Маріє...— поклав батько руку на плече матері.

— Не тужить, мамо,— попросила Воля.

І тоді мати ніби ожила, ніби тільки оце вперше збагнула все страхіття того, що трапилось, схопилась на ноги.

— Устине, голубчику, чого ж ми стоїмо, біжімо, рятуймо!..

Вона рвонулася було в ніч, лепетіла щось, мов не сповна розуму, а Устин, схопивши за руку, тримав, гримав на Волю:

— От іще, капосне дівча, такого наговорило... навигадують отакого, а ти думай...

Марія, як була поривно кинулась бігти, так несподівано знову обм'якла, закрила обличчя долонями, впала лицем у стіжок розпареної трави, затремтіла у риданні. Устинові було жаль дружини, але не заспокоював, з життєвого досвіду знав, що тепер її можуть заспокоїти лише гарячі сльози.

Воля стояла розгублена й собі ковтала та витирала сльози, а батько чи то самого себе, чи їх розважав:

— Ще не все втрачено... По-перше, він хлопчина, а вони ж не до кінця, може, звірі, хлоп'я ні в чому не винне, потримають та й випустять...

Марія раптом перестала ридати, заговорила тужливо, розважливо:

— Не втішай себе, Устине, марно. Вони нікого не випускають, ні на кого не зважають: ні на старих, ні на малих. Думай про те, як врятувати, коли можеш...

Устин важко задумався. Він відразу ж побачив шлях до порятунку синового, але ще не був упевнений, що той шлях приведе до бажаних наслідків. Важка туга, смертельна туга огорнула йому серце, але він уже розумів, що зробить саме так, бо це єдиний спосіб врятувати Славка. А врятувати його він мусить...

— Можу, Маріє, можу...— заговорив він глухо.— Я його обов'язково врятую. Підводься, жінко, витри сльози та поспішаймо до хати...

— До хати? — вжахнулась жінка.— Але ж там «ці»?

— Іншого виходу в мене немає. Піду до «них», піду сам... Я в усьому винен, я й відповідатиму, а Славко повернеться.

Воля перша збагнула всю пагубність батькового рішення.

— Не треба, татусю, не треба! Вони і тебе вб'ють, і Славка теж... Хіба ти не розумієш?

Ось саме це й непокоїло Устина Покорського. Коли б він був упевнений, що власним життям поцастить урятувати життя синові, він пішов би на цю жертву не сумніваючись. Він знав й інше — за подібні справи, за диверсії і підпільну діяльність, фашисти знищували не лише винних, а й їхню рідню. Але він відчував себе, єдиного себе винним перед сім'єю, перед Марією, він вбачав у тому єдиний засіб погасити нестерпний біль і жаль за сином і готовий був на той крок.

Марія якийсь час мовчала, вона, мабуть, вирішувала про себе всі «за» і «проти» такого кроку.



— Устине, ти своїм життям не врятуєш Славка. Воля правду каже...

— Але ж я мушу...

— Мамо, не пускайте тата...— заплакала Воля.

Марія знову думала. І за якусь хвилину запитала:

— Устине, а хіба ти «те» робив від самого себе?

— Чому ж від себе?

— То хіба твої товариші теж безсилі?

Мов яскраве світло спалахнуло серед ночі, радість освітила Устинові голову.

— Ти правду сказала, Маріє. Нічого нам тут сидіти та пектися душею. Поспішаймо в ліси, до партизанів. Тільки вони... Тільки вони зможуть допомогти... адже це вони керували нашою справою.

Марія звелася на ноги. Вона вже не плакала, була при тверезому розумові, вона пройнялася сталевною рішучістю.

— Не барімося, Устине.

Вони рушили в ніч. Туди, де височенною горою виднівся мовчазний заснулий насип. Туди, де вдалині шуміли зеленим шумом ліси. Потяглися одне за одним, мов незримі тіні, а над ними тихо сяяли веселі літні зорі, весело переморгувались, заохочували. А нескінченний Чумацький Шлях безпомилково вказував їм вірну дорогу.

## XI

Підштовхнувши в спину дулом автомата, його поставили біля стіни. Щоб побачити їх, він повернувся кругом, від страху округлив очі. Перед ним, кроків за десять застигла шеренга зеленошкірих постатей з куцими автоматами в руках. Зрозумів — привели розстрілювать.

Молодшому лейтенантові Федору Бакуменку стало не по собі. І не тому, що злякався смерті — він її ждав увесь час і був до неї готовий,— йому просто стало жаль, що даремно старався, що його втеча виявилася марною. І ще було невимовно тоскно від того, що більше ніколи не побачить рідної Кубані, не осідлає лозинового коня та не промчить з вітерцем зеленою, пишнobarвною заплавою, не побачить хоть здалеку рідної станиці, найпрекраснішої з усіх станиць, які тільки існують на світі.

Зелені постаті, мов манекени, з чужими, якимись не живими обличчями стояли нерухомо, а чийсь голос, монотонний і нудний, чужою мовою вичитував щось нескінчен-

не, і хоч жодного слова з усього сказаного Федько не зрозумів, але він знав, що то вичитують йому смертний вирок за порушення тюремного закону, за втечу, яка в окупантів каралася тільки одною карою — смертю. Не дослухаючись до бубоніння незримого обвинувача, Федько намагався пригадати, як же трапилось так, що він не уберігся, потрапив до ворожих рук. Добре пам'ятав, що він утік, що невідомі хлоп'ята вирвали його з тюремних лабет, що вдихнув був солодкого повітря волі. І ось не зміг тим скористатись — уловився. Як він уловився, коли?

Бубоніння затихло, по хвилі пронизливо зойкнуло «ахтунг!», зелені постаті ожили, дружно скинули вгору автомати, притиснули їх до плечей, у Федька вп'ялося безліч чорних вічок, йому враз забракло повітря. Побачивши поперед себе люту смерть, він хотів крикнути, розкрив рота, глипнув і... прокинувся.

Якийсь час не рухаючись лежав, облитий гарячим потом, намагався збагнути, що з ним трапилось, а чи то справді його вже розстріляли біля кам'яного муру, чи то йому тільки наснилось. Подібні сні не раз навідувались до нього в тюрмі, вони розвіювались лише тоді, коли, трохи очумавшись, він ловив оком продовгувату смужку неба у вікні, коли бачив ту єдину далеку зірку, яка єднала в'язнів з волею і життям.

Знайомі смужки неба не помітив, але зірка, яскрава, палахкотюче-червонувата, впала в око і відразу ж його заспокоїла — значить, він живий, розстріл йому лише наснився. Не ворухнувшись, щоб не згубити з виду, дивився на зірку і, відганяючи від себе сонливість, починав пригадувати якісь неясні події, що трапилися в останній день. Не сумнівався, що перебуває в тюрмі, бо бачить у віконце свою знайому, свою єдину зірку, але його весь час мозолив спогад про втечу, яка нібито була дійсністю. Був він на «роботі», якісь незнайомі хлоп'ята проклали в руїнах дучку й вивели його в підземелля. Зітхнув — який-то чудовий сон був йому наснився! Коли б не наверзлося оте чортovinня з розстрілом, то можна було весь день втішатися чудовим сном...

Звідкілясь, здається, з самого вікна, нагло ввірвався дикий зойк, схожий на оте чужинське «ахтунг», Федько аж очі заплющив від переляку, аж зіщулились увесь і тільки тоді, коли той наглий крик повторився, збагнув, що то пугач пугає, біду віщуючи.

Знову дивився на свою палахкотючу зірку, знову думав над тим сновидінням, яке було дуже схоже на

дійсність, коли б не було таким фантастичним. Подумати тільки — розверзлося каміння, відкрилась лазівка, якісь хлоп'ята подали йому рятівничу руку...

Сонливість, розігнана криком сича, і зовсім спала, щось його ніби штовхнуло в груди, і він сів. Прислухався — незвична тиша. Помацав рукою — не холодна підлога камери, а постіль. Так, так, постіль...

І тільки тоді до Федька Бакуменка повернулась реальна дійсність, і він зрадив тому неймовірно — ніхто його не стріляв, і він таки ж справді на волі, не в справжній в'язниці, а в глухому підземеллі, яке охороняють не поліцаї, а крикливі сичі.

Впивався радістю і волею, розпластався на чужому запліснявілому ліжку, на чужому вогкому й цвілому матраці, натягнув до пояса справжню кинуту кимось ковдру, лежав із заплющеними очима в чийсь недорозвалений кімнаті й радів, як дитина. Здійснилося те, про що він мріяв у неволі.

«До чортів же удачливий і щасливий оцей Бакуменків хлопець», — сказали б усі в станиці, коли б довідалися про всі ті злигодні, які довелось пережити Федькові.

В їхню камеру час від часу вкидали новеньких, найчастіше сивобородих дідів та покалічених чоловіків з навколишніх сіл. Нелегко було в них добитися правди — за віщо сюди вкинули! Але деякі з них простодушно зізнавались — за зв'язок із партизанами. Хто вони, ті партизани, де вони, що вони роблять, що говорять між людьми — не питай у тих дядьків, все одно не допитаєшся. Ніяких партизанів вони сном і духом не бачили, ніхто в їхніх катах не був і навіть не наближався близько до двору, а лихі люди, найчастіше сусіди, просто звели наклеп, тяжкий наклеп, і йшли люди до холодних тюремних камер, з яких був дуже, й дуже вузенький вихід.

Тільки один дідусь, із тих, що вже не бояться ні бога, ні чорта, ні смерті, ні карі, виявився особливо говіркий, видно, говорив тільки тому, що мав таку натуру, що не жив би й на світі, коли б у нього на язиці застряла якась таємниця. Повідавши про те, що «лихі сусіди» донесли на нього і що посаджений у тюрму за зв'язок із партизанами, він охоче розповідав про все, що з ним трапилося:

— Хіба ж я покриваю що чи, може, таюся з якою таємницею? Та я такий, як на сповіді, в мене ніколи ніщо на язиці не засохне, це всьому миру відомо, хоч кого хочете в селі спитайте. Були хлопці. Що були, то були, це всякому відомо. Гарні такі хлопці, молоді, рожеволиці, веселі, бо

чого ж їм журитися, не захарчовані й при доброму здоров'ї. Зайшли до хати, розпиталися, що та як, а хіба я що знаю, що я їм міг сказати? Посиділи собі, покурили, навіть їсти не просили, бо, видно, не голодні. А може, й побачили, що комора в мене порожня, сам живу, баба вмерла, дочка була, так у сусіднє село заміж завіялась, а я сам бурлакую, це кожному й усякому і навіть дурному видно. Ну, посиділи й посиділи, говорили чи не говорили, повну хату накадили самосадам, а я, признатися, то вже такого й не люблю, бо зроду не смалив того капосного зілля. Побували ж, кажу, якийсь там час та й пішли.

Дідусь не поспішав у своїй мові, видно, розтягував задоволення розповідати, бо не міг жити, як згодом переконались у камері, без розмови. Вже хтозна, як він жив в отій своїй хаті одинцем, а може, то він просто виговорювався тут у камері за довгі роки самотньої мовчанки?

— Оце так уночі побували партизани, а десь під обід уже й «нова влада» з'явилась. «Розкажуй». — «А мені, — кажу, — нічого ховати, були, — кажу, — хлопці. Зайшли, — кажу, — посіли отак, як і ви, люди добрі, поговорили трохи, запалили, накадили, як оце й ви кадите в хаті, та й пішли». — «Чому не заявив?» — «А що я маю заявляти, — кажу, — мало хто до хати впреться, живу ж, самі бачите, край села, хата моя крайня, кожна свиня об мої ворота чухається. Ось і ви прийшли, а я знаю, хто ви є? То до кого мені бігти на вас заявляти? І чому це я маю бігати і на всякого заявляти, закону, — кажу, — такого немає».

Дідусь оповідає старанно, з подробицями, жваво світить чорними маленькими, як тернові ягідки, очима, дуже вдоволений і навіть щасливий з того, що знайшов таких пильних та уважних слухачів.

— «Та ось, — кажуть, — діду, коли ти такий розумний та коли такий шанувальник законів, то візьмемо тебе до буцегарні, нагодуємо гумовими галушками, то залам'ятаєш тоді, що є закон такий од «нової влади» негайно заявляти в поліцію про всяких непевних осіб». Ну, я їм своє торочу: «Звідкіля мені, — кажу, — відомо, хто тепер певний, а хто непевний, на кого бігти із заявою, а на кого не бігти? Були, — кажу, — якісь хлопці, а хто вони, якої віри дотримуються, якій владі служать, а чи я знаю? Я й вас не знаю і знати не хочу, хто ви за одні. Може, й ви які партизани, чи хто ви такі є, моє, — кажу, — до того діло? Зайшли ось, посиділи та й ходіть здорові, хати мені не

пересиділи, сім'ї не потривожили, бо живу один, як перст, а що махрою насмерділи, то вивітриться...»

Дід зітхнув, змовк на хвилину, закінчив розповідь:

— Пішли поганці, тільки й діда з собою взяли, довелося тих і «гумових галушок» скуштувати — паскудна то штука, до гумової палиці звикати, хлопці, буде важко, — вже й не раз допитувались, а я їм що? Були, — кажу, — якісь хлопці, ну, зайшли, — кажу...

Дідусь старанно й дослівно починав розповідати те саме, що вже двічі й до цього повторив, а в'язні допитувались:

— Так хто ж то був? Справді партизани?

— Кажу ж вам, люди добрі, а хіба я знаю? Були якісь хлопці, веселі такі, оружені, може й таке, що партизани, а може й ні, хіба тепер тобі хто скаже по правді, хто він є?

— Ну, а там у вас поблизу є вони? Партизани, значить...

— Що є, то є. Ого, ще й скільки! Кажуть, що отам, де ліси густіші, то їх сила-силенна. Але то не наше діло, то вже діло таке, що нас не стосується, бо я хоч і живу одинцем, хоч і хочеться з людьми побесідувати, а воно таке, що краще тримати язика за зубами, бо тепер влада непевна, тепер таке, що за всяку дрібницю тебе в тюрюгу запроторять та й годують «гумовими галушками»...

Згадавши про галушки, Федько відразу відчув, як у животі щось перевернулося, завурчало, під грудьми засмоктало і так захотілося їсти, що хоч вовком вий. Він стягнув із себе вогку від прілі ковдру, опустив на підлогу босі ноги, впіймав у щілині знайому зірку й задумався. Задумався, ще раз пригадав, як опинився тут, і затривоживсь.

Таємничі хлоп'ята, припровадивши його сюди, влаштували, вистелили ліжко, коли засутило, то запалили свічку, сказали, що повернуться ще до смеркання, принесуть їсти, нагодують, а там уночі за місто виведуть, дорогу в ліс покажуть.

— А там партизанів видимо-невидимо, — закінчив той, що Славком назвався.

Золотих слів йому наговорили, таких слів, що тільки в пісні їх можна почути, мов привиди, ковзнули в якусь щілину серед руїн, zostавивши Федька, переповненого щастям, чекати.

Чекав терпляче, тамував голод, тамував тривогу, гнав від себе неприємне почуття самотності — та який же він

самотній, коли хлоп'ята, його казкові рятівники, повернуться. Згадував розповіді чорноокого дідуся, того самого, який одного разу пішов на допит та більше й не повернувся до камери, і твердо вірив, що партизани в лісах існують і що він до них ось-ось знайде дорогу. А там...

А тим часом у його житло заповзли густі сутінки, потім влізла чорна, як сукно, ніч, непроглядна темінь залягла в кутках. Навіть миготливе, як недозріла полуничка, полум'я свічки не могло її розігнати. Те світло, м'яка постіль, на якій він відпочивав, розкинувшись, створювало ілюзію домашнього затишку. На нього повіяло спокоем і благодаттю, змучений організм його розслабився, на очі впала сонлива втома, не діждавшись повернення хлопців, він заснув міцним сном, тим сном, яким сплять люди лише в молоді роки.

Розбуджений зловісними сичами, лежав тепер у темряві, бо свічечка догоріла, прислухався до пануючого писку та вовтузіння, здригався при диких зойках нічних птахів, ждав появи хлопців. Невдовзі помітив, що зоря, яка заглядала до нього в тріщину, поблідла, заясніло небо, почався десь там нагорі цих руїн золотий світанок. І Федько не порадив йому, а перелякався й затривоживсь — його рятівники мали бути в надвечір'я, а не було їх і досі, хоч уже настав ранок. Тільки тепер він подумав, що з ними щось трапилось і, напевне, неприємне, можливо таке, що вони й зовсім до нього не прийдуть. Довго, до самозабуття роздумував над тим, які перешкоди могли постати на шляху в хлоп'ят. Напевне, спохватившись, що не дорахувались одного з в'язнів, поліцаї оточили руїни, нікого не пропускають до них. Хлопчики розумні, передбачливі, вони не кинуться наосліп, спостерігши небезпеку, напевне, вирішили виждати час. А може, трапилось і таке, що рідні їх не випустили з дому проти ночі, хіба такого не буває з хлопцями такого віку? А може, й їжі не роздобули, таке теж може бути, адже тепер усі живуть голо і голодно...

Різні припущення пробігали у Федькових думках, навіть тривожні, але він на них не хотів зважати, гнав від себе. І не помітив, як знову задрімав, а задрімавши, несподівано опинився в себе на Кубані, на зеленій, любій серцю заплаві. І зустрівся зі своїми рятівниками. Славко, Мицько і Глек, захекані й спітнілі, люто шмагаючи дубцями своїх лозових коней, мчали до станиці. Не звернувши на Федька ніякої уваги, промчались бурею. Федько тоді й собі впіймав золотогривого лозяного коня, вихопив із піхов дерев'яну шаблюку, гукнув на все поле й помчав за ними...

Тим часом Славкові було не до катання на лозяних конях, не до Федька і не до сну. Правда, про Федька він час від часу згадував, але не тривожився його долею, бо був упевнений, що Мицько й Глек, побачивши, що їхнього товариша схопили «ці», не забаряться навідатись до полоненого, погодують його і вже там разом з ним вирішать, як бути далі — чи сидіти молодшому лейтенантові і далі в підземеллі, чи швидше вибратися за місто та прямувати в партизанські ліси.

Було про що думати Славкові.

Його в надвечір'я припровадили в поліційну управу. Бруль відразу ж зник, побіг кудись по сходах угору, а Лобушному наказав не зводити з арештованого ока. Лобушний, якому до серця діяв зламанний зуб, люто позирав на Славка, видно, вважаючи саме його найпершим винуватцем тих мук, які терпів, не зводив з нього пильного зору.

Все тут було знайоме Славкові. Тут колись містилася їхня школа, причому школа не звичайна, а одна з найпередовіших у місті, школа, якою всі учні та вчителі пишались і намагалися виявляти щонайкращі знання. Ось тут був вестибюль, отам роздягалка, весь одяг у ній не вмщався, то ще й у вестибюлі стояли вішалки. На одну з них Славко завжди чіпляв своє пальтечко та лямцювату шапку з кролячого хутра. По кутках росли у великих дубових діжках їдко-зелені фікуси та дрібнолисті олеандри, що й зимою і влітку цвіли чудовими рожевими квітами.

Тепер того нічого не було. Ні вішалок, ні діжок з квітами. І не пахло школою. Тхнуло поліційною казармою, важким духом поту, змішаного з цигарковим димом. Повсюдно снували поліцаї, біля дверей стояв вартовий, він козирав кожному, а на нього ніхто не звертав ніякої уваги.

Не встиг Славко і оговтатись, а на східцях з'явився Бруль, крикнув униз:

— Лобушний, одведи арештованого в предварилку, хай причинять, тільки допильнуй, щоб в одиночку, пойняв?

— Пойняв...— буркнув Лобушний, і тільки тепер Славко зрозумів, що йшлося саме про нього, що він, Славко, є ніхто інший, як «арештований», і що зараз його поведуть і посадять в «одиночку». Що таке «одиночка», він чув про те від людей, хоч і не зовсім собі її уявляв.

«Предварилку» поліція розмістила в колишніх шкільних майстернях у напівпідвалі. Колись тут у численних кімнатах були розташовані майстерні, виповнені різними

інструментами та верстатами, склади різного майна. Зараз на кожних дверях висів важкий замок, а по коридору походжали виряджені в чорне сторожі з перечепленими через плече пістолями, що красномовно виглядали з розщерблених кобур.

— Приймайте поповнення, кореші,— пробасив Лобушний.

— Скоро вже й голопуцьків водитимеш, Лобушний,— байдуже пробубонів сторож.

— В нас, як у рибалок — ловись, рибка, велика й маленька.

— Куди його тобі?

— В одиношну...

— Не набудували. На головах один в одного гніздяться...

— Як хочеш, а наказ такий.

Сторож не став опиратись, видно, звук накази виконувати беззастережно, гукнув іншому чорношинельнику:

— Корзун, звільни ту крайню, «аристократа» привели!..

Славко збагнув, що це саме він є тим «аристократом», чекав, що ним зацікавиться сторож у чорному та почне розпитувати в Лобушного, за віщо вхопили цього «аристократа», і тоді він хоч трохи собі уявить, з якою метою його садовлять в «одиношну». Але той навіть не глянув у його бік, зацікавився іншим:

— Чо', пане Лобушний, за щоки хватаєшся, може, відзначило начальство?

— Не питай, закатував гемонський зуб, а тут іще чорт призвів коржі гризти. Побіжу до «забігайлівки» прополосну шнапсом, бо скоро на стіну полізу.

З крайньої конури, де колись, як добре було відомо Славкові, зберігалися шкільні віники, ганчір'я, електролампочки та крейда для писання на дошках, переганяли арештованих. Їх було четверо чи п'ятеро, в одну мить їх поглинула сусідня камера. Голос Корзуна, глухий і простуджений, доніс вістку, що «все готово».

— Біжи он туди, синок, розташовуйся, як удома, бачиш, як у нас приймають, з почестями, видно, заслужив, хлопче, на увагу...

Славко зрозумів, що ті переповнені кепкування та злостивої байдужості слова стосуються саме його, але не рушив. Тоді Лобушний гримнув, як звір:

— Йди, коли наказують, чи в зуби захотів?

Славко почвалав у кінець коридора, наблизився до



комірчини. Його терпляче ждав Корзун, який навіть не удостоїв хлопця поглядом, пропустив у задушливий сморід, зачинив двері, лунко клацнув ключем у замку.

Славко потонув у темряві. Тут не було жодного вікна, навіть щілини не просвічували. Як у ямі, задушливо, страшно, тут жити могли тільки ганчірки та віники, тут пахло крейдою і мишами. Хлопець якийсь час стовбичив посеред мороку, аж поки відчув, що підкошуються ноги, що в нього не вистачає сил отак стояти, і він, де стояв, так і сів на тому самому місці, бо вибирати тут зручніше місце було зайвим.

Прислухався. Мертва тиша. Самий сморід шелестів тут та тхнуло людським потом, відгонило крейдою і давило самотністю. Та ще кроки вартового, хоч були й далекі, шелестючі, але, мов по тім'ю човгали, загострювали й до того загострені почуття, віддавали тупим болем у голові.

Що трапилось? Чому, з якою метою його вкинули до цієї задушливої конури? Голова йшла обертом від здогадів і припущень, але так нічого певного Славко й не міг придумати.

## XII

У Брулевому характері було щось від інстинкту мисливського пса, який, пронюхавши дичину, рушав по її сліду і йшов доти, поки не відчує, що жертва тріпоче в його зубах.

Ледь почув від шефа про те, що міст злетів у повітря, відразу ж смикнув — тут можна відзначитись. Прикинув: зірвати міст могли лише ті, хто його ремонтував, а коли й не вони самі, то без їхнього сприяння тут не обійшлося. Так він напав на слід і потягнув до хати Покорських. Дичина зникла, але слід зостався: Бруль тепер був переконаний, що його здогад виявився незаперечним. Коли ж у його лабети потрапив Славко, то й зовсім заторжествував, радів, що хоч і не схопив до рук клубочка, але міцно тримає в пальцях ниточку.

Ниточка й справді була міцна — отой напис на дверях, якісь дивовижні коржики в шкільному ранці, речі це були такими, які поліційною мовою звалися речовими доказами; і Бруль розраховував на успіх, за яким мали послідувати і винагорода, і підвищення.

Квапив усю дорогу Славка, який плентався неохоче до поліції, бо кому ж охота нести голову під сокиру. Уявляв собі Бруль наступну розмову з Борсовським. Ні, він не

такий дурень, щоб відразу піднятися з усіма подробицями. Його завданням було зацікавити Борсовського, але повести справу так, щоб цей хлопчисько відразу потрапив до гестапівців. Борсовський — надутий дурень, а гестапівські пройди відразу ж доберуться по ниточці до клубочка, безумовно, скористувавшись допомогою та порадами Бруля. Треба зробити все так, щоб Борсовський зостався збоку, щоб господарі побачили наяву та зрозуміли, що саме він розкопав справу тих, хто зірвав міст.

Дещо хвилюючись та тривожачись, прямував Бруль коридором до кабінету Борсовського. Він ще й досі вагався: а може, проминути пряме начальство, може, відразу ж кинутись до канцелярії Ветцеля? Він би й проминув свого «шефа», коли б був упевнений, що пощастить випитати, а вірніше вибити потрібне зізнання в малого Покорського. Його стримувало одне — дуже йому не подобався цей вовкуватий хлопчисько. Позирав спідлоба, злобливо, на питання Брулеві відповідав одним словом «не знаю», а Бруль уже з практики знав, що такі типи здатні швидше загинути в катівні, ніж щось сказати. Головне ж, він не був упевнений у тому, що Славкові відомо що-небудь про справи свого батька, а тим більше про те, де його рідні перебувають зараз. А коли так, то до них можна було добратися тільки через Славка, через живого, а не закатованого ретельними слідчими. Як саме здійснити цю операцію, поки що знав один Бруль, вірніше, склав собі той план у голові. План той був хитромудрий, недоступний ні тупому Борсовському і ні тим паче гестапівцям, які ж, безумовно, аж ніяк не розумілися на психології наших людей. Він був упевнений, що той план безпомилковий, отож і хотів на ньому виїхати вгору, можливо, навіть переплюнути самого Борсовського.

Трапилось те, чого Бруль ніяк не ждав — Борсовського не було в кабінеті. Черговий поліцай доповів, що «пан шеф» подався кудись у спішних справах і наказував усім старшим поліцаям, які роздобули будь-які відомості, причетні до справи зриву, що вони мають ждати його повернення, не сміючи послухатись.

Бруль вийшов із шефового кабінету і задумався: як йому бути? Не послухатися шефа, потрапити в немилість? Чи це вже так небезпечно? А може, скориставшись тим, що його немає, податися до самого Ветцеля, попроситись на прийом та й доповісти про свою удачу? Коли удача справді буде, то тоді чи страшний йому Борсовський! Навпаки, Ветцель побачить, хто з них справжній майстер своєї спра-

ви — Борсовський а чи, може, Бруль? Зрозуміє і негайно поставить на пост, відповідно досвіду й умінню, Бруля. Хай тоді Борсовський пошкребе собі потилицю, хай покажеться, що втратив такого здібного співробітника. А він, Бруль, розгорне таку діяльність, так обставить справу, що швидко обскакає свого шефа, постарается наочно показати господарям, на що здатний їхній Борсовський, та ще, гляди, й опиниться на його місці.

А що, коли Ветцель не прийме його, або не оцінить по заслугі старання? Ну, що ж, на цей випадок Бруль теж мав виправдання: шеф був відсутній, а до Брулевих рук потрапили такі важливі «речові докази», що він просто-таки не мав права їх довго тримати у власних руках, а як вірний слуга господарів постарався передати їх у розпорядження окупаційної влади.

Обміркувавши все як слід, Бруль прийняв рішення, рішення азартного гравця. Він і справді був азартним гравцем усе своє життя; грався, виловлюючи чужих собак, перед тим хитромудро викликаючи їх із дворів, грався в активного комсомольця, щоб доскочити вигідних посад, грався в перебіжчика, міняючи часто місце проживання і роботу, коли ж потрапив до тюрми, нарешті, то став заядлим картярем серед ув'язнених. І, головне, відчував велику насолоду і натхнення в грі, належав до того типу гравців, які ладні були навіть головою ризикнути, переконані, що власної голови ніколи не програють.

Наказавши Лобушному відпровадити Славка в камеру-одиночку, бо побоювався, що коли хлопця впхнуть до гурту арештованих, то ті відразу ж його навчать, як триматися на слідстві, що говорити, а про що мовчати, звелів сходити до хати Покорських, відвести туди когось із поліцаїв, щоб підмінили Цикаля. А той нехай повернеться до поліції, бо в його задумі Цикаль теж мав відіграти важливу, якщо не вирішальну роль. І тільки так розпорядившись, вийшов з поліційної дільниці та, не поспішаючи, ніби прогулюючись, рушив у напрямку до гестапо.

Надворі вже панувала літня ніч, зорі переморгувались угорі, квіти квітували, вибиваючись з-під руїн, перегукувались сичі, здичавілі кицьки дико верещали серед недорозвалених стін, одним словом, мертве місто жило своїм новим життям, жило, бо на землі, хоч вона й покривається інколи руїнами, життя все одно спинитись не може, воно лише набирає інших форм та іншого змісту. Та Бруль на все те не зважав, він звик до того здичавіння, яке панувало на місці колись живих, яскраво освітлених,

веселих вулиць, він ніколи навіть не задумувався над тим, що раніше тут було інакше, такий порядок справ його цілком влаштував. Він то пришвидшував крок, то знову притищував ходу, він ще не до кінця зважився, ще не кинув свого останнього козиря в грі, ще його щось стримувало. Він побоювався зустрічі з Борсовським. А що коли він ніде не мотається по місту, а сидить у Ветцеля? Стріляним горобцем був цей Бруль, він усе передбачав, зважав на все. Щось не вірилося йому, щоб цей боягуз, Борсовський, посмів кататись у машині по зруйнованих вулицях уночі, по тих самих вулицях, які нерідко озивалися не лише совиним зойком, а й влучними пострілами невідомих стрільців.

Усе ж Бруль зайшов до приміщення, на якому не було жодної вивіски, бо в тому, щоб афішувати гестапо, окупанти не мали потреби. Його відразу ж перепинив вартовий, але говорив чемно, вбачаючи в ньому спільника, оскільки ж належав цей спільник до нижчої раси, то дивився на нього більш ніж суворо, з неприхованою підозрою.

— Вас іст дас? — запитав вартовий традиційно.

Бруль лишився і на цей раз Брулем. Він не став добиватись аудієнції у самого штурмбанфюрера Ветцеля, він просто-напросто почав допитуватися, чи немає тут, бува, шефа поліції Борсовського, якому він має негайно передати надто важливе донесення.

Вартовий не розумів тубільної мови, навіть окремі німецькі слова, які вживав фольксдойч Бруль, не полегшили їхнього спілкування. Цілковиту ясність він викликав вартовим перекладач. Той відразу ж одрізав Брулеві шлях до Ветцеля, повідомивши, що «пан шеф поліції» бесідує з самим штурмбанфюрером. Брулеві не лишилося нічого іншого, як передати панові шефу, а коли можна, то заодно й панові шефові гестапо, що в нього є для них надто цікаві відомості. Перекладач сказав, що спробує те зробити, а Бруль, мов побитий пес, схопивши облизня, вислизнув на вулицю. Крутився поблизу, ждучи нагоди — а може, покличуть?

Не кликали. Штурмбанфюрер рвав і метав громи. Перекладач не встигав і третьої частини переказати похнюпленому й просмерділому від поту Борсовському з того, що говорив шеф, бо весь час пропускав усі лайки та прокльони, які кидав шеф на голови поліцаїв. Справа в тому, що зірваний міст на сьогодні виявився не останньою неприємністю. Втеча в'язня — то був теж просто неприєм-

ний епізод. Поки шукали тих, хто зірвав удень міст, у надвечір'я хтось підклав міну під водокачку на станції, вона вийшла з ладу на невідомо який час. Окрім того, під самим мостом якісь невідомі обстріляли штабну машину, побили офіцерів, вихопили з палаючої машини пакет із секретними документами й зникли у ближньому переліску. Прочісування, пошуки, погоня не дали наслідків.

Тепер Ветцель просто-таки розпинав за те Борсовського.

— Осел ви такий, свиня смердюча, не могли, доннер веттер, задалегідь вирубати того лісу під мостом чи повірили, що цей ліс такий безпечний?

Перекладач, пропустивши осла й свиню, переклав решту Борсовському, з якого гнало піт, бо він таки німецьку мову розумів непогано, в усякому разі ні про свиню, ні про осла йому тлумачити не треба було. Він лише хитав головою на знак згоди та бубонів:

— Не додумали, не зважили, вирубаємо, викорчуємо, будьте певні...

Потім йому радили, що робити, як і де шукати злочинців, а він собі мотав на вус, обіцяв. Коли ж, нарешті, відпустили, то вилетів, немов із гарячої лазні, нашвидкуруч витираючись, кинувся з мармурових сходів у вестибюль, а звідти на вулицю.

Тут він першого побачив Бруля. І хоч який був заляканий та пригнічений, безпомилково зрозумів — Бруль тягнеться до самого шефа.

«Ну й пройдисвіт, ну й пронира», — подумав собі.

Бруль теж відразу ж зрозумів і те, що він програв, і безпомилково прочитав думки шефа, виписані на одутлому обличчі. Не встиг захеканий Борсовський накинутися з докорами, як Бруль підскочив до нього з піднесеною для вітання долонею до скроні й заторохтів вірнопіддано:

— Пане шеф, жду вас не дїждуся, аж не витримав та назустріч вам прибіг, бо маю такі висліди, що ми тепер з вами на коні...

Борсовський забув про свій гнів, про всі невдачі, відразу ожив на очах.

— Та ну?

— А коли вас Бруль підводив?

— Молодець, Бруль, — похвалив уголос Борсовський, а сам усе ж подумав:

«Чи до мене ти біг, поганцю, з тими вислідами?»

Борсовський вважав себе за неабиякого пана, пішки не дозволяв собі ходити. Він одразу ж забрався на передне сидіння чорної легковички, звелів Брулеві сідати позаду.

За всю дорогу не озвався й словом, не любив шеф патякати при нижчих чинах.

Зате взявся за Бруля, ледь переступивши поріг кабінету.

— То викладай, пане Бруль, що маєш.

Бруль чи то зрозумів те «викладай» у буквальному розумінні, чи не поспішав говорити з дипломатичною метою, а тільки мовчки заходився біля Славкового школярського ранця, повозився трохи з хитромудрим замком, набрав у пригорщі коржиків домашнього виробу Покорських, висипав на стіл.

Борсовський мовчки спостерігав за тими діями підлеглого, розуміючи, що перед його очі викладаються «речові докази». Та Бруль не відразу повів мову про дивні коржики. Спочатку він доповів сенсаційну новину про те, що не лише електрозварник, а й уся сім'я Покорських наживала з дому п'ятами. Борсовського те не на жарт розгнівило.

— І ви, доннер веттер, хвалитеся мені таким? Замість злочинців, які зникли безслідно, ви мені тичете під носа якісь коряві макорженики з ячмінних висівок?

Бруль виждав, поки перекипить шефський гнів, та й, уловивши паузу, взявся розповідати — повідомив, що з усієї сім'ї пощастило уже із засади схопити одного хлопчину, тобто Славка.

— Ну це вже щось та є, краще, в усякому разі, ніж нічого.

Бруль не зважив на цю похвалу, ніби й не почув сказаного.

— Тоді я прискіпливо й уважно оглянув житло, вчинив повальний обшук. І знайшов ось це...

— Бачу.

— Окрім того, коли пильно оглянув усе житло ізсередины і зовні, то прочитав на дверях напис крейдою: «Йди до тітки на село».

— Доннер веттер! — лайнувся по-німецькому Борсовський. — То чому ж із цього не починаєте? Чому тягнете kota за хвіст? Це ж те, що треба, а ви патякаєте про коржики та всяку ересь...

Бруль терпляче вислухав докір начальства, не заперечив, сприйняв, як належне. Хитрими очима зирив то на шефа поліції, то на гірку коржиків, то собі під ноги, думав щось своє, певно, втішався тим, що думав, розуміючи, що всі ті докори та невдоволення, які він чує, скоро повернуться на інше, на подив і радість шефову.

— Де цей хлопчисько? Ви його допитували?

— Допитував, але він, наче води в рот набрав. Каже, що нічого не знає, і хоч ти його ріж.

— Треба буде, то й різнемо. Ого, доннер веттер, ми не пропустимо нагоди! Ми, пане Бруль, застосуємо такі інструментики і таку методу, що в нас не мовчатиме, у нас і мертвий заговорить. Давайте його сюди...

Бруль не поспішав відразу ж ставити Славка перед очі Борсовського. Він іще не все йому сказав, що мав сказати, не підготував як слід до зустрічі.

— Устигнете, пане шеф. Ще до того я вам хотів дещо пояснити та й самому з'ясувати.

Борсовському хоч і нетерпеливилось, але, поважаючи тонкий нюх Бруля, він замовк, ждав подальших пояснень.

Тоді Бруль детально розповів про те, як він розшукав у Покорських оцей школярський ранець і витрусив із нього декілька сушених-пересушених макоржеників, випечених із борошна, змолотого в саморобних жорнах.

— Це я вже чув,— нагадав Борсовський.

— Спочатку я теж, пане шеф, не надавав коржикам ніякого значення, бо їсти, повірте, подібну погань змогли б хіба що свині. Але ж ви знаєте мого Лобушного, може, доводилося чути, який він ненажера і невибагливець. Йому й солону дай, то перетре...

— О, боже,— нарешті відчаюся Борсовський,— та ви що, взяли мене заморити, торочите чортзна-що, казку якусь про солом'яного бичка та про вашого ледащого Лобушного...

— Почекайте хвилинку, наберіться терпцю. Справа в тому, що Лобушний зламав зуба...

— До чого тут зуби Лобушного? — заволав Борсовський.

— До того, пане шеф, що ці коржики тверді, як каменяка, що це не прості коржики, і що їх треба неодмінно дослідити научно, це зуміють зробити хіба що в пана штурмбанфюрера.

Почувши про таке, Борсовський аж позеленів. Вчулися йому в тих словах тонко замаскована насмішка й повне приниження його, шефа поліції. Виходить, що є речі, які доступні лише Ветцелю, а йому, Борсовському, до них далеко, як куцому до неба. Його тим словом не на жарт образив Бруль, йому здалося, що той навмисне верзе якусь дурницю, якусь нісенітницю, зв'язану з оцими макоржениками, щоб позбиткуватися над своїм начальством та виставити його у неvigідному світлі перед усіма підлеглими.

— А ми з вами, гадаєте, якісь дурні, що не зможемо вже й збагнути смаку якихось коржиків?

Бруль побачив, що передав куті меду, не на жарт перелякався, почав поспішний відступ:

— Гадаю, що ми теж не ликом шиті, розберемося, що воно й до чого, але я мав на увазі наукове дослідження...

— Та ви збожеволіли, доннер веттер, вже й саму науку приплели до якихось коржиків! Що в них за така сила?

— А ви ось спробуйте, на зуб спробуйте, тільки обережно, бо Лобушний таки ж потрощив собі зуби.

Борсовський від природи був, як усі простаки, цікавий до всяких дрібниць, отож узяв до рук одного з сухих коржиків виробництва печі Покорських, обережно підніс ближче до очей, оглянув з усіх боків, пробубонів:

— Ці дикуни нічого іншого не могли вигадати, як пекти отаку «здобу». Його в руках неприємно тримати, не те що пхати до рота.

— А ви, пане шеф, спробуйте, ось так, заради інтересу, тільки не тисніть дуже зубом, бо трісне, а так для інтересу погризїть, то й побачите, чи вгризнете...

Повагавшись, Борсовський обережно сунув коржа до рота, натиснув обережно великими жовтими зубами. Коржик не дався шефові, він усе міцніше й міцніше кусав і якось дико, чи то докірливо, чи сердито косив очі на Бруля. Нарешті зуби, що були міцні й гострі в шефа, відколупили шмат того незвичайного печива, шеф швидше механічно, ніж свідомо, почав ганяти його в роті.

Борсовський виплюнув сіру остюкувату масу собі під ноги.

— Доннер веттер, ви мене випробовуєте, пане Бруль?

Бруль не встиг нічого відповісти. Саме в цей час нагло погасли всі електролампочки, і в кабінеті настала могильна темрява, за мить схитнулась, мов від легкого землетрусу, під ногами підлога, а трохи пізніше докотився важкий вибух, схожий на той, який удень долинув від залізничного мосту. Якусь хвилину Борсовський і Бруль мовчали, марно ждучи, що світло спалахне знову, бо таке бувало нерідко, що воно то погасало, то загорялося знову. Воно не спалахнуло. Ні через хвилину, ні через п'ять. Вартовий заніс із передпокою запалену свічку.

— Що там трапилось? — репетував Борсовський.

Вартовий нічого не міг сказати нового, знав, що світло погасло, і все.

Відповідь на це запитання приніс телефон. Дзвонили



від Ветцеля. Повідомляли про те, що невідомі злочинці щойно вчинили диверсію на електростанції, зірвали її і зникли. Місце злочину оточують охоронні війська, міській поліції наказувалося негайно взяти участь у ловах.

— О, доннер веттер! — лаявся Борсовський. — Ні, таки не знати нам довічно спокою. Беріть, Бруль, людей і негайно вирушайте, а я не забарюся...

### XIII

На світанку Славко, виморившись, припав грудьми до підлоги, підсунувся ближче до дверей, з-під яких пробивалося струменем з коридора чисте повітря, і забився важким сном, схожим на непритомність. Але, як йому здалося, саме в ту хвилину, коли він заснув, заскреготів замок, хтось коліном штовхнув двері, дістав по голові хлопцеві, і він скочив на ноги, мов сам не свій.

— Виходь! — прошипів байдужий голос вартового.

Уже задніло, вже сонце кинуло перші свої промені, коли настав час Борсовському знову повернутись до Славкової особи. Майже до світанку нишпорили навколо електростанції солдати охоронних військ та поліційні підрозділи і нікого не розшукали, мов під землю провалилися ті сміливці, які підсунули міну в вугілля й таким чином вона потрапила до печі. Борсовський, забувши про небезпеку, й собі ловив злочинців, кричав на своїх підлеглих, лаявся, але те справі не допомогло, місто лишилось освітлення.

На місце події виїздив у бронемашині й сам штурмбанфюрер Ветцель. Натрапивши хижим оком на крикливого Борсовського, він повів був до нього неласкаву мову, але тепер уже шеф поліції був озброєний порадою Бруля, і він нею закритися надійно, немов металевим щитом.

— Пане штурмбанфюрер, поліція в тому не винна, що трапилось, бо так само, як на мосту, так і тут, охорону несли солдати фатерлянду.

Ветцель тільки вставився на нього тупо, промовчав, збагнувши, що цей поліцейський чиновник не такий уже й дурень, що він має цілковитий резон. Відчувши, що осідлав надійного коника, Борсовський просто ожив і навіть посмів висловити пораду — не брати більше на такі відповідальні роботи жодного чорноробочого з місцевих.

— Поліцаїв будемо ставити на ці роботи, — буркнув Ветцель.

— Поліція ніколи не підведе великого рейху,— патетично запевнив Борсовський.

З облави повернувся в свою установу, незважаючи на безсонну ніч, бадьорій, настроєний войовничо й вирішив, перш ніж лягти в ліжку, довести справу з підозрілими коржиками.

Бруль увесь час тягнувся за Борсовським, немов нитка за голкою. Відчував хитрун, що прислужився шефові, побачив, що до Ветцеля йому так само далеко, як до неба, взяв твердий курс безпосередньо на своє начальство.

— Подавай свого «язика»! — звелів шеф Брулеві, потираючи діловито руки.

Бруль вийшов на хвилину, щоб віддати наказ, а Борсовський схилився над столом, розглядав остюкуваті макорженики.

Коли повернувся Бруль, то вдвох узялися за ту роботу.

— Що, власне, ви хотіли сказати, пане Бруль, підсовуючи мені оці колючі коржі? — дружньо запитав шеф, в душу якого аж хлюпотів приплив ніжності до старшого поліцає, який так йому прислужився.

Бруль узяв надкушений шефом макорженик і аж очі вирячив з подиву — він був зовсім інший, ніж той, якого надкушував Лобушний.

— Гляньте, пане шеф, сюди,— показав він коржика з жовтою, ніби випеченою з ячного жовтка серединою.

Тепер і Борсовський розглядав Славкові макорженики з особливим зацікавленням. Він дістав з кишені френча складаний ніж — закордонну штуковину з кількома лезами, ножицями, пробочником та шилом,— відтягнув найгостріше лезо, швидко й старанно почав обшкрібати з коржика колючі ячменеві висівки. Невдовзі в його руках лишився жовтий, схожий на шмат мила твердий і неподатливий брусок. Відслав його набік, узявся за інший, а тим часом Бруль і собі обшкрібав інші коржики — вони, виявляється, не всі були однакові, кілька з них виявилися без твердої серцевини.

— Так,— по-змовницькому зиркнув на Бруля шеф.— Так, так. Поздоровляю вас, пане дільничний, ви викрили дуже важливу справу.

— То що ж це воно? — кліпав очима Бруль.

— Хіба не бачите? Та це ж вибухівка, звичайний-звичайнісінький тол.

У Бруля аж мурахи поповзли за спиною. Навіть не запідозрював, на яку жилу напав, яких ворогів рейху

викрив. Тепер йому стало ясно, чому Покорський утік з дому з усією сім'єю.

— Збагнули, пане Бруль, ситуацію? — весело моргав Борсовський.

Тепер він був на коні, бо знався на цих справах, тепер настала черга Брулеві кліпати очима.

— Ремонтери залізниці одержували через певних осіб отакі коржики й заносили їх на міст. Ці бевзі, — він мав на увазі німецьких охоронців, — відвертали носи від колючих коржиків, гидували взяти до рота на пробу, вибухівка і потрапила куди треба, зробила своє діло. Ось як вони робляться такі діла, пане Бруль.

Борсовський торжествував. Тепер цей гевал не посміє більше думати, що він має перевагу над своїм шефом. Тепер вони в усякому разі рівні в своїй винахідливості, то ж Брулеві доведеться старатися виявляти свою рівність і запорадливність перед шефом.

У цей час доповіли, що арештований у приймальні.

— Як його звуть? — тільки тепер поцікавився Борсовський.

— Славко Покорський.

— Славко, іш ти, Ярослав, значить, чи, може, Станіслав, га?

Бруль знизав плечима, такою дрібницею не поцікавився і ще раз дав виявити шефові над ним свою перевагу

Ватяними ногами, заспаний і змучений, Славко ступив до просторого кабінету. Він не знав того, що був одним із небагатьох, хто удостоювався честі попасти на допит у цей кабінет і до такого високого чину. Переляканими очима зацьковано дивився на брезклого дядька в чорному френчі, не ждучи від нього нічого доброго. А дядько посміхався ласкаво, коли б не свердловий тільки так примруженими недобрими очищами, то можна було б і взагалі порадити такому теплому прийому.

— Доброго ранку, Ярославе, чи так тебе звуть?

Славко не міг видавити з горла не те що слова, а жодного звуку, він лише спробував проковтнути сухий клубок, що застряв йому в горлі.

— Одначе неговіркий ти, хлопче, хоч, може, то й добре, бо базікала, як правило, люди несерйозні.

Тепер Славко хоч би вже й міг говорити, то не знав що.

Вони якийсь час так і дивились один на одного, ніби прицінюючись. На Бруля, який у цьому кабінеті бовванів збоку, Славко не звертав уваги.

Борсовський вважав себе людиною освіченою, мав ще

колись у молодості й певне відношення, подібно до Бруля, до педагогічної справи, отож не сумнівався, що легко розв'яже язика хлопчині. А щоб це сталося швидше, зважив за можливе повести мову у дружньому, батьківському тоні, бо був упевнений, що саме таким тоном у розмові з неповнолітніми найлегше досягти успіху.

— Ну, що ж, Славко, недобрі, я тобі скажу, в тебе батьки, і мати тебе не любить. Батько занехаяв, от зник ти з дому, а їм хоч би що, ніби в них тебе й не було. Не шукають вони тебе, не цікавляться, де їхній Славко. Ой-ой-ой, які негарні батьки! Зник хлопець з дому, завіявся кудись, то хто ж у силі батькам допомогти? Поліція. Своя, рідна, українська поліція може допомогти в будь-якому горі кожному, бо ми для порядку тут у цьому місті й поставлені. А твої батько та мати й носа не показали до нас. Пропав син, а для них і байдуже, ось яка в тебе рідня.

Славко тільки кліпав очима. Він був упевнений, що його взяли за те, що порятував Федька, він ждав найперших запитань про втікача, а йому тут товчуть зовсім інше: батьків ганять, ніби вони в чомусь винні.

— То ось що, Славко, чи Ярослав, чи як там тебе величають, давай домовимся одразу ж — не псуймо один одному нервів та зостанемось друзями. Тримати в себе ми тебе не будемо, бо ти нам непотрібний, біжи собі, грайся в м'яча чи яку там іншу гру любиш, а нам скажи тільки одне — куди ж це завіявся твій татусь, чому він не сидить дома? Всі люди, як люди, вдома сидять, а твоїх батьків мов корова язиком злизала. Он пан Бруль у гості до вас завітав, а у вас хата порожня. Га, як ти гадаєш, Ярославе, чи як тебе, добре роблять твої рідні?

Славко тепер збагнув, що справа не в порятованому в'язневі, а в чомусь більш небезпечному, в такому, що загрожує його батькові, бо інакше так би не допитувались, де він. А головне, коли б нічого не трапилось особливого, то батько та й уся сім'я не зникли б з дому. Але то лише був тривожний здогад, до ладу ж він нічого й не знав, і не міг збагнути. І тому Славко стояв, наче набравши води в рот.

Тут подав голос Бруль:

— Хай він скаже, в якому селі живе його тітка.

Славко з подивом глипнув у його бік — і чого він присікався до нього з дурним запитанням?

— Ніякої тітки в селі у нас немає...

Голос Славків був слабкий і обиджений, він не терпів, коли його звинувачували в чомусь такому, в чому він не мав поняття.

— Немає, кажеш? — підхопив розмову Борсовський.— А коли знайдеться? Коли виявиться, що ти брешеш, тоді що? Хіба ти не чув, що наші визволителі німці страшенно не люблять брехунів і кожному з них вирізають язика? Чи, може, ти гадаєш, що без язика краще жити, ніж з язиком?

Славко перелякано закліпав очима, але ще раз твердо повторив:

— Ніякої тітки в нас немає.

Борсовський єхидно посміхнувся, погодився:

— Гаразд, гаразд, поки що повіримо тобі, але все одно перевіримо.

І тим же ласкавим голосом наказав:

— Приступи ближче до столу, так, так, а тепер глянь сюди. Чия це коробочка?

— Моя...

— Твоя. Впізнав, правильно. Ти що в ній ховаєш, Ярослав, чи як тебе?

— Книжки...

— Ага, книжки, це значить, що ти ходиш до школи?

— Тепер школи немає...

— Так, немає, правильно, то що ж ти в ній ховаєш?

— Нічого...

Борсовський грався з хлопцем, мов кицька з мишкою.

— Нічого, кажеш, а оце ж що таке?

— Коржики...

— Чиї коржики? Хто випікав?

— Мама пекла... А бувало, що й тато...

— Він у тебе кухар? Так?

— Ні, він по електрозварці.

— Ага, значить, по електрозварці, так, так, на всі руки майстер твій тато.

Борсовський схопив до рук макорженик, узявся його стругати на очах оторопілого Славка, який спочатку не зрозумів, для чого він робить цю маніпуляцію, а потім з подиву розкрив очі, коли побачив у руках шефа поліції замість сірого коржика жовту плитку толу. Аж не повірилось йому в те спочатку, подумав, що поліцай ілюзійніст, один з тих, кого він до війни бачив у цирку.

Старанно обчистивши макорженика, Борсовський гостинно подав до рук Славкові плиточку, ласкаво повідомив:

— Ану ж, хлопче, спробуй, яка на смак продукція твого тата?

Славко механічно взяв тол на зуба і мало не зломив його.

— Ось бачиш, який кухар твій тато, бач, що він випікає. Хто носив батькові їжу на міст?

— Воля носила... Ну, і мама...

— Що за Воля така?

— Ну, сестра...

Борсовський тільки тепер уточнив склад сім'ї Покорських, а потім знову взявся за Славка.

— Ну, а ти носив коли-небудь?

— Носив і я... двічі чи, може, й тричі...

Шеф поліції з подробицями розпитав, як саме Славко передавав їжу батькові. Він вірив тому, що говорив хлопчик. Вірив і радувався, що розкопав отаку справу. Слухав і обдумував, як саме й коли доповісти про все це Ветцелеві, заткнути йому горлянку, довести нарешті, що поліція Борсовського не їсть даремно хліба. Був на піднесенні, ніби й не зосталось позаду безсонної ночі. Він не лютився, на Славка позирав навіть з любов'ю, немов на якогось незнаного родича, який ось тільки тепер з'явився несподівано й приніс таку радість.

— Носив, значить, старався, щоб татусь був ситий... Гм, гм, молодчина, турботливий синок. І чи багато ти носив йому отаких лапцадраників?

— Чого? — видививсь на поліцая Славко.

— Ну, ось оцих самих, як ви їх звете?

— Щоденники...

Борсовський спочатку з подивом вигнув брови, потім сміхотливо скривив губи й примружив очі, зиркнув на Бруля, гиготнув:

— Чули, пане Бруль? Щоденники, ич ти, як назвали... дотепники...

Славко з тривогою озирнувся, він уже оговтався, йому було не так страшно, як на початку, він ждав, що його відразу почнуть бити та стріляти, а вони — нічого, ще й сміються чогось, зовсім смирні люди.

— Щоденники, — кажеш... Значить, — посерйознішали очі в Борсовського, — щоденно такі носив батькові?

— Мати носила. Та ще — Воля. Вона там прибирала...

— Так, так, але ж ти не сказав — скільки ж отаких щоденників клали в торбу?

— А їх у кошику носили, щоб охоронникам було видно...

— Ну, по п'ять штук відносили чи більше?

— Їх же там з батьком було багато, робітників різних, вони теж голодні...

— Значить, багато щоденників носили?

— А чи я рахував? Скільки пекли, стільки й носили... Борсовський вдоволено перовирнувся з Брулем, просто розквітав Борсовський, бо ще ж ніколи не щастило йому отак легко й вільно «розколювати» злочинців.

Йому було все ясно: міст зірвали ті ж самі робітники, яких під суворою охороною проводили на роботу, в яких не те що кишені вивертали, а мало в рота не заглядали, чи не проносять чогось недозволеного. А вони пронесли, навколо пальця обвели охорону. Один із тих, що власноручно тягав на міст вибухівку, сидів перед ним. Допитував його граючись, а сам уже бачив розгубленого й вдоволено зніченого Ветцеля, якому нарешті доведеться забувати і про «швайна» і про «доннер веттер».

Помовчавши, Борсовський приступив до головного — йому треба було знати, де сховалась Славкова сім'я.

— Ну, що ж, Ярославче, чи як там тебе, дякую тобі за щирість у зізнанні, а тепер хочу почути від тебе ще одне щире зізнання та на цьому й закінчимо: ти потопаш собі додому, а в мене теж є нагальні справи...

Славко аж стрепенувся весь, радість і тривога немов електричним струмом пронизали йому все тіло, він аж витягнувся, ждав, чого зажадає поліцай. А той не квапився, мовчав, видно, обдумував своє питання, аж Славкові почала голова горіти і серце плигати гулко від нетерпеливості.

— То де ж твій татусь обітається, теє то, як його, або як ще кажуть старі люди, куди він подівся?

Славко тільки знизав плечима.

— Не знаєш?

— Я прибіг до хати, а там нікого... тільки «ці»...

— Так-таки й не знаєш?

Славко і справді ж бо не знав.

Борсовський йому майже вірив, але вирішив для певності ще впливовішими засобами приступитись до хлопця.

— Ну, що ж, перейдемо на хвилинку ось у цей pokій.

Шеф поліції прогорнув ширму, яка, виявляється, не стіну закривала, а потайні двері, пропустив у сусідню кімнату Славка, а потім уже й сам з Брулем зайшли услід.

Славко, як і всякий школяр би те зробив, відразу ж прикипів очима до тих речей, які побачив. Кімната була майже порожня. В кутку — м'яке крісло, посередині низька лава, схожа чимось на ту спортсменську «кобилу», через яку в свій час наловчився стрибати й він, але на стінах, вірніше, на полицях, що ліпились до стіни, чого

тільки не було! Спочатку Славко не збагнув, що то за інструментарій, а потім ураз про все здогадався, і в гарячий піт його вкинуло, і серце обірвалося. Тільки тепер він збагнув, що його тут битимуть, мучитимуть та так, як про те тільки між людьми глухо повідалося.

Борсовський недбало, втомлено плюхнувся в м'яке крісло. Він і справді саме тільки в цей момент відчув важку втому, а головне, згадав, що настав час трапезування, і в нього палючо заскімлило в шлунку. Треба було перервати цю хоч і приємну гру та поїсти, поспати з якусь годину, але він не зробив того.

— Ну ж бо, Ярослав, чи як там тебе, скажи мені, голубе, в школі ти вчився? Відмінно? Добре?

— Так собі...

— Так собі... Шибайголова, видать, ти, ледащо...

Славко винувато хилив голову, а очей не міг відірвати од металевих гаків, щипців, гумових палиць та тупих швайок.

— Ну, а про наочність ти, хлопче, що-небудь знаєш?

Славко знав, що таке наочність, він навіть почав здогадуватись, куди хилить Борсовський, і мовчав.

— Зовсім, виходить, з тебе нікудишній учень. Про наочність не знаєш. Тебе, можна сказати, напихали тією наочністю, а ти не знаєш.

Борсовський помітно дратувався чи, може, то навмисне розпалював себе перед рішучою атакою. Поривно вискочив із м'якого крісла, підбіг до стіни, схопив проржавілі довгощелепі обценьки.

— Ну, хоч, що це таке, знаєш?

— Знаю...— Славко боязко вставився в підлогу.

— Ну, ось же бо. Все й знає. Грамотний, а отакий несміливий. Це, голубе, обценьки. Ними дуже зручно отакому непослуху зуби в один мент повіривати. Язика відтяпати. Вуха можна з корінням викусити з голови. Волосся причесати так, що більше ніколи не виросте. Втямив?

Не дждавшись відповіді, поклав обценьки, схопив гостряка, схожого на швайку.

— Мабуть, і ця штука тобі знайома? Нею до печінок можна дістати легко, м'яз проткнути, п'яту полоскотати, дуже це ефективний інструмент, Ярославе, чи як тебе.

Славка біла пропасниця, все тіло, поки що не поштрихане ще, всі зуби, поки що не вирвані, вуха, поки що цілі — боліли йому, його всього пекло, мов на вогні.



Борсовський уже помахував перед його носом гнучкою, чорною, як найотруйніша змія, гумовою палицею, хизувався:

— Ну, а це, хлопче, річ закордонна, у нас подібної ще не було, з твердої гуми вона, спеціально на непокірні спини виплавлена. Ця, голубе, б'є так, що сліду не застається, тільки тіло геть спухає, здувається барабаном, наливається кров'ю, а вже згодом горить так, ніби його покривали повсюдно банками...

Бруль стояв ближче до дверей і мовчав. Він сам уперше збагнув могутню і незбориму силу впливу тих інструментів, які лежали на потаємних полицях у Борсовського, і мимоволі то мерз, то покривався гарячим потом. Лише оце сьогодні збагнув, що його шеф не такий дурень і пентюх, за якого його вважав. З таким гратися, під такого підкопуватися не варто, з таким треба дружити, заповзати в довір'я, а заповзши, — служити вірою і правдою.

Борсовський демонстрував новий витвір катівського ремесла.

— А оце така електроголючка. Оця штучка, як вона зветься? Жаль, жаль, що вас так погано навчали в школі, — ця штука зветься розетка, в неї втикають вилючку, а оцим гострим кінчиком під нігті тому, хто опирається, або в ніздрю, в око теж можна, тоді, що б хто не ховав за душею — скаже, як на сповіді. Пойняв?

Славкові забракло сили. Він був голодний, він промордувався в темній конурі без сну, був нажаханий тими страхами, які ввижались, а тепер оцими знаряддями мордувань. У голові гуло, дзенькало, в очах вертілись зелені й жовті кола, потім усе те погасло, зникло, і він уже не відчув того, коли м'яко ковзнув на підлогу й стукнувся головою об «кобилу», мертво розлігся.

Борсовський знизав плечима, кинув Брулеві:

— Не люблю мати справи з діворою. Що не кажи, а діти...

І звелів:

— Скажіть, хай заберуть, а ми поки що з вами підкріпимось...

#### XIV

З поліційної кухні їм носили печене й варене, подавали шнапс і каву. Брулеві аж не вірилось, що все те перед ним розкрилося, немов на дивовижній казковій скатертині. Уминав з апетитом і радів, бо якщо не до Ветцеля потрапив

у шану, то в усякому разі Борсовському прислужився, заслужив у нього цілковиту милість. Роздумував собі, як закріпитися на завойованих позиціях, а тим часом вихваляв неабиякі здібності шефа у слідчих ділах.

— Ви так ловко повелися з цим вовченням, що воно у ваших руках стало просто-таки шовкове, пане шеф.

Борсовський, як і всяк із тих, хто любить лестощі, приймав їх за щире визнання його таланту, умлівав від самовдоволення.

— У свій час збирався стати професором, коли б життя не наробило таких вибриків, то, напевно, навчав би отаких вилупків...

Дружнє зізнання шефа зробило його ще ближчим Брулеві, він уже аж затріпотів увесь, цікавлячись, як же то трапилося, що й він, подібно самому Брулеві, мало не став педагогом.

— Двоє синів нас було у татуся, ну, татусь і вирішив меншого з нас залишити на господарстві, бо хоч у нас і був файний фільварок, а для двох замалий, та й тато не хотіли його дрібнити, от і віддали мене до науки, аби професором чи адвокатом яким став, а меншого на фільварок рихтували...

Бруль сьорбав ерзац-каву і аж млів від задоволення — нарешті він втиснувся в довір'я до вищого за себе, нарешті і йому всміхнулося щастя...

— Та бачите, людина мріє про одне, а бог робить інше: змужнів мій братик, розбишакуватий видався, десь там собі зчепився з легінями з підгірного села, спочатку на словах, а потім топірці вступили в діло, цюкнув якийсь шубравець мого братика по тім'ячку і.. довелося мені кидати науку та вертати у фільварок, братися за чепіги, як кажуть, орати й сіяти, господарці лад давати, бо татунько захирили, забанували за сином...

Бруль слухав пильно дещо сумовиту, дещо іронічну розповідь Борсовського про те, як той спочатку порадів, що кинув марудну науку та уник невдячної професорської справи, як потім швидко й господарювання у фільварку видалося йому марудним і невдячним, і думав своє. Пан шеф хвалився тим, що сталося у вересні тридцять дев'ятого, коли Червона Армія прийшла на західні землі України, а Бруль слухав і розмірковував, як-то повестися, щоб іще більше заповзти в душу своєму шефові.

— Розграбували наш фільварок, свої лайдаки розграбували, землю нашу поділили, а потім до колгоспної господарки звели, татусь мій не витримав наруги, помер

від розпуки, серце лопнуло, хай йому земля буде пухом, а я мусив шукати ради собі у святих отців, мусив вдягати сутану ченця та священну науку проходити, бо задумав у парохи вийти, священник — це не професор, хоч собі справа клопітка, але ситніша.

Бруль удавав, що захоплений нелегкими життєвими перипетіями свого шефа, а сам визначав: хоч ти, чоловіче, і м'ятий пиріг, але досвіду поліційної роботи в тебе небагато, такі люди, такі пронирливці, як я, тобі необхідні, мов повітря. Бач, звичайним попом став би пан Борсовський, коли б не пішли німці війною, а церковна братія та ще якийсь там провід не наказали йому рухатись услід за окупаційними військами, рухатися доти, поки на ньому не з'явиться потреби в цьому місті. Так, ніби тут уже й не було достойних людей, таких, як він, Бруль, ніби він, Борсовський, був тут такий необхідний.

Та швидко Бруль відігнав од себе хворобливе почуття задрозів, швидко забув і про все сказане паном шефом, усю його увагу полонила нова думка, нова ідея, яка могла підняти його в очах шефа до неба і закріпити в числі найближчих помічників.

— Нелегке у вас життя, пане шеф, — удавано широко зітхнув Бруль. — Знаєте, скажу без жарту, що як на давні часи, то з таких людей писали життя святих, подумати тільки — скільки горя впало на одну голову...

Борсовський саме перекинув чергову мензурку з шнапсом, сказане розчулило його, аж схлипнув м'яко, дружньо поплескав Бруля по коліну.

— Не в святі нам дорога простелилась, пане Бруль. Таке життя — збирався вчити діток, пасти парохів, а довелось... Ось покличемо зараз езекутора, розв'яжемо язика цьому Ярославові чи як його... Марудна робота, а треба...

Саме про це і збирався говорити Бруль. Він увесь час, поки Борсовський грався з хлопцем, мовчав та спостерігав собі, ловив кожний нюанс у мові Славка, кожний його погляд і таки ж переконався: хоч би й до смерті катували хлопця — нічого не скаже. А коли й скаже, то неправду. Бо, як у тому був упевнений Бруль, Славко й справді не знав, де його рідні. Саме виходячи з тих спостережень і переконань, Бруль і вирішив розпочати свою гру.

— Треба! — рубнув по столу рубом долоні Борсовський. — Чи не так, пане Бруль?

Бруль відважився.

— Я не знаю, може, моя рада буде недоречною... я

маленька людина... пан шеф такий проникливий, такий психолог, але коли ваша ласка...

— Задоволено вас слухаю, пане Бруль, плачу вам тією ж шанною і визнанням — я пам'ятаю, що це ви нашттовхнули мене на таку важливу акцію... Кажіть...

— Бачите, я впевнений, що цей... Славко таки й справді не знає, де його батько. Більше того — він не знав і того, які коржі носив батькові...

Борсовський гмикнув, пустив під лоба очі, думав.

— Цей Покорський, видно, пройда, він свідомо готував на мосту диверсію, і він не такий простака, щоб довіритись хлопчачкові...

Борсовський хмикнув удруге, тер двома пальцями розпареного чаркою лоба — думав ще напруженіше.

— Окрім того, коли б цей... Славко знав про такі речі, то не снував би десь, а разом з усіма покинув хату...

— Ну, а коржі?.. Як вони попали в школярський ранець?

— Каже, що викрав у матері, готував собі займанку на голодний день... Потім забув. І, знаєте, пане шеф, це так і є, це ще раз підтверджує, що він не знав, чим начинені коржики. Інакше він не тримав би їх у коробці...

І ще раз хмикнув Борсовський, ще трохи подумав і, нарешті, згодився з Брулем.

— Мені здається, пане Бруль, що ви не на своєму місці. Не дільничним слід вас тримати, а начальником слідчого відділу.

Бруль просіяв, але не показав того.

— Куди там, досвіду в нас малувато...

Відразу ж схаменувся — отакий дурень, замість торгуватися, почав гудити власний товар. Тож ніби між іншим запропонував:

— Слідчим, може, й не вправлюсь. Коли б у мене хоч трохи вашого досвіду, але от коли б... Дуже ви мені полюбилися, пане шеф, коли б ніби ближче до вас... помічником а чи яким заступником, при вас воно, конешно...

Борсовський ураз протверезився. Хльоснули витверезливим батоном по голові ці слова. Він наскрізь побачив, а швидше почув нюхом цього пройду. Пусти його до себе близько, приголуб, а він тобі, як гадюка, відігрівшись, жало в серце пустить. Ні, це вже зась, Борсовський не такий телепень, щоб до себе близько когось підпускати, тим паче з тих, хто жив і виріс отут, на цій землі, хай хоч він буде тричі фольксдойчем. Тепер йому вже не такою

великою мудрістю видалось усе те, що говорив тут Бруль. Подумаєш, він переконаний, що цей... Ярослав чи Станіслав, чи як його, не знає таємниць свого батька. А хіба він, Борсовський, цього не бачить? Тут і дурному видно — не знає цього хлопчина, бо вже давно сказав би. В Борсовського і мертвий заговорив би, коли треба, а цей... Славко чи як його, навіть при вигляді всіх «інструментів» не сказав ні слова. Значить, не знає...

Бруль нюхом відчув зміну в думках і настрої шефа, почав відхрещуватись од того, про що і в снах мріяв.

— Жартую, безумовно, пане шеф, недостойний іще, нічим не відзначився, але не втрачаю надії на вашу прихильність. Тішуся тим, що випаде нагода, — та й не раз, — довести вам свою вірність. От коли б пощастило до тих, хто моста зірвав, досягнути рукою...

Відлетіло сполоханим горобиним табунцем підозріння з шефової голови. Знову в тіло попливло тепло, знову завирували думки, протилежні попереднім. Так, йому, Борсовському, треба дотягнутись рукою до справжніх винуватців диверсії на мосту, йому потрібні оті журавлі, що десь літають на волі, а не цей жовторотий горобець, який зомлів, побачивши гумову палицю. Схоже на те, що дотягнутись до них зуміє хіба що оцей пройда Бруль. То ж тримати його на оці, треба ризикнути, довіритися лотрові, а може, він зробить те, чого сам чортяка зробити не годен?

І знову заговорив до Бруля привітно:

— То як саме має на меті пан Бруль їх дістати?

Бруль осяявся зсередини радістю, подумав, що то йому лише приверзлося, ніби пан шеф розгадав його наміри, поспішно почав викладати план дії, який уже визрів у його голові.

— Дозвольте Брулеві довести справу до кінця. Віддайте в моє розпорядження цього Славка, а я вже знаю, що з ним робити...

— А все ж, коли не потаїтесь від шефа, то хоч в основних рисах... що ви надумали, пане вислідник?

Бруль, не поспішаючи, малював перед Борсовським цілу хитромудру картину пошуків Славкових батьків за допомогою того ж самого Славка. Чим більше слухав Борсовський, тим більше переконувався, що в цього Бруля чортяча хватка й підступність. Ловив себе не раз на думці, що ось саме такого підручного йому й треба. Як не прикидав, як не присікувався до запропонованого плану, але, як людина розумна, він належав до того типу людей, які самі ніколи не вимудровують нічого розумного,

зате відразу ж правильно й належно оцінюють чужі розумні пропозиції,— збагнув, що саме той спосіб, який йому пропонується, і є єдиним та найпевнішим у цій майже безнадійній ситуації.

Лише одне турбувало в усьому тому Борсовського — а чи не хитромудру пастку ставить йому цей пройда Бруль? От візьме собі та й навмисне завалить операцію, випустить на волю пташку, а потім донесе Ветцелеві, що з рук випурхнув такий «речовий доказ», а штурмбанфюрер з нього, Борсовського, спитає та так спитає, що й голова може розлучитися з рідним тулубом.

Він був до біса проникливий, цей пан шеф. Саме й розраховував на це Бруль у випадку, коли б його план зірвався. Він просто ловив шефа — додумається той до цієї можливої пастки, а чи він такий дурень, що й цього не збагне? Борсовський збагнув:

— Але ж, пане Бруль, усе це так, усе це добре, тільки є одна перепона...

Бруль мовчки чекав на пояснення.

— Коли ми зараз донесемо пану штурмбанфюреру, то він обов'язково зажадає побачення з цим... Славком чи як його. Ви самі розумієте, що там відбудеться розмова, опісля якої цей... Ярослав чи як його там, не те що не покаже дорогу до батька, а й слова не скаже...

Бруль зважив за доцільне з тим погодитися. Він зрозумів — його шеф не телепень, хитромудро масковану пастку на всяк випадок побачив відразу.

— Ваша правда, пане шеф, звідтіля його нам живого не повернуть, але користі з того не буде. Вони лише зіпсують «відмикачку». Лише ми з вами можемо скористатись послугами хлопця. Але я й про це думав. Щоб застрахуватись на всяк випадок, вам варто сьогодні ж доповісти про все штурмбанфюреру, викласти наш план і пообіцяти, що за день, найбільше два, ми, потягнувши за ниточку, приведемо перед його очі й увесь «клубочок».

Борсовський зрозумів, що Бруль тепер поставив пастку самому собі, збагнув, що власною головою при подібній ситуації він не ризикує, і, щоб не відлякати надто старанного дільничного, заспокоїв його:

— Бог з ним, штурмбанфюрером, нічого йому поки що не казатиму, понадіюсь на вашу запопадливість, а коли ви мені... коли ось тут переді мною з'являться «майстри» ремонтних справ, можете бути певні, пане Бруль, що ближчої для мене людини за вас не існуватиме на світі...

Сам подумав: «Ти мені тільки їх упіймай, доннер веттер». Але Бруль тої потайної мислі шефа не вловив, слова його прийняв за чисте золото, рвучко схопився на ноги, браво клацнув закаблуком об закаблук і запевнив, що його, шефове, довір'я буде виконано.

Вже був біля порога, коли його ще раз зупинили.

— Хто цей чоловік, на якого ви так покладаєтесь?

— Лобушний, пане шеф.

— Надійний?

— У мене немає ненадійних, пане шеф, я кадри собі підбирав за власним смаком. Що ж до Лобушного — то це моя тінь...

— Да благословить вас пан Єзус і свята Марія... — чи то серйозно, чи то жартома благословив шеф свого підлеглого.

Бруль хвацько витягнув уперед руку, хайлькнув і зник за дверима. Борсовський якусь хвилину, не кліпаючи, дивився на двері, потім покрутив задоволено головою, пробубонів під носа:

— Ну й пройда, всім пройдам пройда... Треба буде...

Але вголос не сказав того, що хотілося сказати. І то, може, тільки тому, що на попередню налетіла нова думка: а власне, хіба їм тут без отаких пройд обійтися?

## XV

— Лобушний! Гей, Лобушний!

Бруль стояв у квадраті розчинених до поліційної дільниці дверей, широко розставивши ноги і ще ширше розкриваючи рота. На його гвалт ніхто не з'явився, хоч у шкільному палісаднику, видно було й чути, ворушилися людські постаті. Тут завжди любили перепочивати рядові чини поліції, ждучи виклику вищого начальства.

— Лобушний! Де тебе схопило?! — вже сердився від нетерпеливості дільничний.

Замість Лобушного з-за куців бузку неквапом вийшов якийсь чи то заспаний, а чи то зім'ятий Цикаль. Бай-дуже, суворим оком кинув на Бруля, неквапом повідомив:

— Даремно кличете, Лобушний тепер того... не стройовий.

Бруль, хоч і добре знав звичку Лобушного при всякій нагоді хилити чарку, все ж не повірив напочатку, бо знав і інше — Лобушний п'є лише тоді, коли не на службі і з дозволу начальства.

— Не може бути! — розсердивсь.

— Ну, я не знаю, може, він і не п'яний, а тільки хоч і самі гляньте, спить он у кущах опісля того, як відмітився в «забігайлівці».

Тепер Бруль уже не сумнівався, бо знав, що коли Лобушний ходив самовільно у «забігайлівку», то вже звідтіля на власних ногах не повертався.

— Мерзотник! Він же на службі! Не міг витримати, швайн такий!

— Бо зуб болить неймовірно. На стіну ліз із тим зубом...

— Зажерливість ще ніколи не давала людині зиску,— згадав Бруль, звідкіля в Лобушного той біль.— Не хватав би сухих коржиків — і зуби були б цілі. А коли б той коржик був міною?

— Розломив надвоє зуба, а де тепер знайти того лікаря? — роздумував Цикаль.— От і нализався з горя.

Бруль уже перекипів. Збагнув, що причина п'янки Лобушного цілком поважна, осудити його не можна, але справа була в іншому. В своєму плані виловлення Покорських він покладав велику надію на цього п'яничку, а той зіпсував йому всю справу. Тепер доведеться починати все спочатку, і він допитливо й оцінююче дивився на самого Цикаля.

Думки про нього, як поліцай, він був невисокої, якийсь він не схожий на інших, цей вайлуватий парубійко, неініціативний якийсь, накажеш що зробити, зробить, а щоб самому... А то ще занадто м'який він, у поліції таким робити нічого, тут повинні служити отакі головорізи, як Лобушний, щоб, не задумуючись, відділяли голови від тулубів і казали, що так і було.

Не дуже був придатний Цикаль для Брулевого діла, а все ж, окрім нього, придатнішого він не бачив. Ждати, поки витверезиться та позбудеться хворого зуба Лобушний, не можна, кожна хвилина була дорога, треба діяти. В нього вся надія була на цю двійку,— Цикаля та Лобушного,— а тепер хоч сам ставай Лобушним.

У тому, що Цикаль йому вірний, як пес, Бруль був переконаний. Врятував його дільничний. Німці хотіли запроторити Цикаля до тюрми, запідозривши, що він солдат, бо мав необережність перед їхнім приходом постригти чуприну. А Бруль його врятував, взяв до себе. Одинокий парубок прилип непомітно якимось до свого благодійника, подобався йому лагідним норовом, а головне своєю тверезістю. Пригадалося, що в свій час Цикаль жив поруч із Покорськими, добре знав усю їхню сім'ю. Ще



неясна ідея зародилась у нього в голові, і він, забувши про Лобушного, покликав до кімнати Цикаля.

Цикаль завжди дивився прямо в очі начальству, дивився ясно, був безвідмовний і незамінимий. Поки вони зайшли до приміщення, в Брулевій голові вже визрів новий план, вірніше, нова деталь до цілої операції, розробленої разом з Борсовським по захопленню Покорських.

Звелівши сісти на скрипучий, вичовганий невідомо чіми штаньми диван з протертим дерматином, Бруль якийсь час крокував по кімнаті, думаючи, і, тільки коли додумав до кінця, запитав:

— Так ти Покорських знаєш, як свої п'ять пальців?

— Та як же не знати — сусіди... — відповів байдуже.

— На заводі теж, здається, працювали разом?

Цикаль зітхнув.

— Працювали ж... Тільки по милості Устина батьковича вигнали мене звідти...

— За спізнення?

— Еге ж, на п'ять хвилин зівнув. А в них було строго...

— Що ж він тебе не захистив?

— До суду віддав, та я встиг дременути... Ну, потім його й самого вигнали... Теж, здається, за труддисципліну.

— А то так... Не копай іншому ями. Так що ти злий на нього?

Цикаль, ніби прокинувся, закліпав дурнувато віями.

— Я? Та щоб дуже... За віщо ж сердитись? Порядок такий був, не він би, то інший... А коли б він на мене не подав, то на нього б діло завели...

Бруль зупинився проти Цикаля, з подивом, вивчаючи дивився якусь хвилину на нього.

— Дивний ти якийсь... Зла в серці не маєш... А я — кожного з них би душив... рука б не здригнулася.

— Та воно ж так... Ти задушиш, а знайдуться такі...

— Що? Боїшся, що й нас?.. Як же ти служиш?

— А нічого я не боюся. Тільки так говориться. А служити треба. Став на роботу, то й служи, не ти будеш, то інший...

Бруль знову ходив по кімнаті, як не дивно, його чомусь цілком влаштовувала така суперечливо-невизначена філософія підлеглого, він чомусь був упевнений, що в його ділі такий, як Цикаль, ще надійніший від шалапутя Лобушного.

— Ну, а коли б довелось цього Покорського взяти, то не розкис би?

— А чого в такому ділі киснути? Коли треба, то треба — служба...

— То правда, служба не дружба... Так що не розм'як би?

— А моє діло яке? Мені наказано взяти, а там, що з ним буде, про що його запитують, у чому звинуватять — діло не моє. Моє діло — сторона...

Бруль поставив останню крапку на своєму оперативному плані, затвердив і головну роль призначив у виконанні його Цикалеві.

— Послухай, Цикаль... Тільки уважно. Мовчки послухай. І, подумавши добре, щиро скажи: зможеш узятися за це діло, а чи кишка тонка.

— Дивлячись, яке діло, — дурнувато посміхнувся Цикаль.

— Треба, кров з носа, розшукати, де ховаються Покорські, і привести їх сюди.

— А як їх розшукаєш? — здивувався Цикаль. — Поховалися десь, у куцах сидять, тепер всюди зелено.

Аж у груди вдарило Брулеві — то який же він дурень, що й досі не здогадався про таке. Навіть простакуватий Цикаль додумав, а він і до голови того не взяв, що далеко не пішли з міста Покорські, що або в чийсь хаті ховаються, або куці вминають.

— Так і гадаю. Отож їх треба розшукати...

— Розшукаємо, як треба, не таке велике діло.

Не переставав дивуватися Бруль такій логічній упевненості мовчуна-поліцая.

— Як ти їх шукатимеш?

— А дуже просто. Відпустіть малого, хай біжить собі, а ми назирцем-назирцем...

Бруль закліпав розгублено, почервонів від п'ят до вух, дивився на Цикаля, мов на мага — невже він провидець? Звідкіля йому стали відомі Брулеві задуми? Саме так, а не інакше й Бруль збирався дотягтися руками до втікачів.

— Так він, гадаєш, і побіжить?

— Додому побіжить. У хаті ждатиме, куди ж йому...

— Гадаєш, він не знає, де батьки?

— Коли б знав, то не прийшов би до наших рук. Не знає. А йому хтось та передасть, або, може, й сам Покорський уночі навідається...

— Справа непевна, — засумнівався Бруль. — У довір'я коли б до нього вповзти, коли б ніби з ним хто із наших зговорився...

Цикаль був напрочуд здогадливий:

— Ну, це хіба що Лобушний здатний на таке.

— А ти?

— Хтозна... Неповороткий я... Та чи й повірить...

— А Лобушному чому має вірити?

— Може, й повірить, хтозна...

І тільки тепер Бруль побачив, що здійснити подібний задум зможе хіба що Цикаль і ніхто інший.

— Так от що, парубче, ми випустимо... ні, вірніше, пустимо тебе з хлопцем, ніби на обшук, до хати, а ти йому скажеш, що втікаєш із поліції, і попросиш вказати дорогу до батьків, до «тітки на село», в ліс до партизанів, куди завгодно, але хай він тебе поведе. А ми підемо назирці, зрозуміло тобі?

— А чому це я мушу з ним волинитись? — аж обурився Цикаль.

— Бо ви ж колишні сусіди, він тебе знає, повірить, а ти зумій підлеститись, заповзти в душу, тільки тобі це робити з руки...

— Не знаю...— вагався Цикаль.

— Що ж тут знати? Робити треба...

— А коли він не повірить? Коли не поведе?

— Посидиш з ним у лозах за містом, хтось же та повідомить батькові про втікачів, от він і прийде.

— Марудна справа...

— Ніби не вся наша служба марудність? — переконавав Бруль.

— Ну, діло ваше,— нарешті здався Цикаль,— але коли що до чого...

Брулеві не подобалось це «що до чого», він на хвилину був завагався, дуже тюхтіюватим йому здавався Цикаль, а справа була тонка, пильна, робити її треба було ювелірно. Тим паче, що бачив, як цей вайло Цикаль напружено думає, шкребе сердито потилицю і по очах видно, вагається, непевний у тому, що обіцяв.

— Ні, хлопче, так у нас діло не піде,— невблаганно суворо зазвучав голос начальника дільниці.— Коли вже робити діло, то робити, а коли ні, то краще не братися...

Цикаль сміхотливо закотив очі, підніс на рівень грудей руки, ну точнісінько той пес, що служить на задніх, а передні лапки не знає, де й подіти.

— Пане Бруль, та то ж тільки так говорить... а ви вже й розсердилися? Незвичне ж діло... то я й той... усяке ж може бути, хто поручиться? А тільки робитиму все на совість, як накажете, так і зроблю.

« Ні, таки ж не такий уже дурень і тюхтій цей Цикаль, — подумалось Брулеві, — безумовно ж, що справа не звичайна, і то добре, що він вагається і тривожиться, розуміючи всю її складність. Це навіть краще, ніж коли б він ішов на завдання бездумно, так, як це робить Лобушний ». Нарешті дільничний відкинув геть усі сумніви щодо Цикаля, впевнився в тому, що саме йому під силу здійснити задумане.

Якийсь час усе ж роздумував: вводити у вуха Борсовському план дії а чи цілком взяти відповідальність на себе? Було б, звісно, добре, коли б міг самотужки принести шефам несподіванку, але хто ж його знає... діло нелегке, краще втягнути в цю справу й шефа поліції. Усе ж, коли що до чого, відповідальність буде поділена, а то й цілком впаде на старшого. Зітхнувши з досади, покликав за собою Цикаля та повів його перед очі Борсовського.

Шеф поліції ще солодко хропів на канапі, і вартовий відмовився його будити, бо не було велено. Мусили вони з Цикалем якусь годину з гаком скніти біля вікна в приймальні, перешіптуватись, радячись, як їм бути.

— Значить так, Цикалю, карабіна свого здасте...

Цикаль тривожно закліпав очима.

— То ж як? А коли на мене який напад абощо?

— Візьмете пістолет, його не видно, а коли знадобиться, то... Якщо згодиться наш шеф, то розіграємо таку кумедію...

Бруль був майстром-винахідником поліцейських сюжетів. Цикаль вслухався у його хитромудрий задум і дивувався, з побожністю позирав на начальника, час від часу односкладовим звуком видавав своє захоплення. Ще б пак, мусило тепер у нього, в Цикаля, все вийти так, як тільки виходило в пригодницькому кіно. Мав він прикинутися перебіжчиком, утовкмачити Славкові, що кинув до біса поліцію, що набридло йому служити і що хоче пробратися нікуди інше, як до самих партизанів, та тільки не знає туди дороги. Славка віддадуть у його цілковите розпорядження, отож має переконати, що йому необхідно стрітись з його батьком Устином Покорським, бо тільки він зуміє вказати шлях, куди треба.

— Ловко придумано, — крутив головою захоплений Цикаль, — просто, як у картині. Та я його так облутаю, та він мені всі шляхи-дороги покаже. Ох і хитрий же ви, пане Бруль!

Кому не лоскотно на серці, коли чує похвалу своїм

здібностям, хто не любить лестоців, особливо коли вони захоплені й щирі? Бруль теж тішився ними, ріс у власних очах, а головне укріплювався в думці, що не помилився, що вибрав напрочуд вдалого виконавця своїх задумів.

Борсовського не довелося будити. Збудив його телефонний дзвінок. Ветцель, який теж за всю ніч повік не склепив, виявився невсипучим за поліційного шефа. Байдушжим голосом перекладач, не привітавшись, повідомив, що на дроті пан штурбанфюрер і цікавиться, що є нового в поліції. Очманілий від сну Борсовський з хвилину сопів та чмихав, до його свідомості ніяк не доходила суть питання. Тож тільки тоді, коли вже роздратованішим голосом воно було повторено, відказав, що новин особливих немає, в усякому разі про якісь нові диверсії йому ще не доповідали.

На хвилину в телефонній трубці тільки потріскувало та дзвеніло, чувся нерозбірливий голос, перекладач доповідав шефові про сказане.

— Пан штурмбанфюрер невдоволений вами, — знову, ніби в самому вусі, залящав ненависний голос, — пан штурмбанфюрер каже, що ви багато спите, що є недобре, й просить вас через кілька хвилин бути в нього, є пильна справа.

Голос замовк, немов його проковтнув той, хто говорив на тому кінці. Щось клацнуло, почувся рівний гул, і, повагавшись, ніби ждучи, чи знову не заволає голос самого Ветцеля, Борсовський нарешті поклав трубку і обома долонями почав терти скроні.

— Со-обача служба, — бубонів сам до себе.

Тим часом, почувши шефів голос, зайшов до кабінету Бруль.

— Так що все готове, пане шеф, починаємо...

— Починайте! — визвіривсь на нього розтривожений і злий Борсовський. — Починайте і дійте, не стовбичте перед очима!

— Але я хотів... може б, яку пораду... Ось цей парубок зробить усе...

— То й хай робить, — недружелюбно і навіть байдуже зиркнув на Цикаля шеф, аж у того душа сховалась у п'яти.

— Спасибі за довір'я, — вклонився низько Бруль і позадував до дверей, тягнучи за собою Цикаля.

План операції був схвалений.

Славко зажмурився — сонце, справжнє сонце, най-справжнісіньке, найвеселіше, найтепліше, найяскравіше за все у світі сонце вдарило йому у очі. Аж вони заболіли, аж потемніло в них, аж кола яскраві в них завертілися. Але Славко розумів, що то не сон, що то дійсність, що саме так і мусить бути, коли, давно не бачивши світла, стрічаєшся з сонцем.

Тепер йому все попереднє здалося сном. Не хотілося вірити в те, що зосталося позаду. Поліцаї пообіч з гвинтівками, шкільний підвал, там, де були колись майстерні, конура, задушлива й темна, немов домовина, пахощі крейдяні нестерпні, потім брезклий страшний поліцай у чорній формі з білою перев'яззю на рукаві. А найжахливіше — кімната з набором підшуканих у всіх катівнях світу інструментів. Одного такого інструмента було достатньо для того, щоб викликати в людини нестерпний фізичний біль, а їх там зібралася ціла колекція. І як він їх демонстрував?.. Ні, таке можна було побачити лише уві сні...

Славко тепер був переконаний, що все те йому наснилося. Не пам'ятав, як опинився знову в задушливій конурці, хоч добре затамив собі, що перед тим побував у «майстерні» шефа поліції. Розумів, що подібні переміщення бувають лише у сні, а того, що впав у безпам'ятство, що безтямного перенесли згори до підвалу, йому годі було знати.

Він неймовірно порадив сонцю. Ще не збагнув, що все те значило, чому його раптом вивели з одиночки, провели мовчазними поглядами, поки йшов коридором, та вказали на двері. Не нагору, до шефової «кімнатки», а на ті двері, що вели до сонця. І, головне, вартовий, що стояв на чатах, не затримав його, більш того — дружелюбно всміхнувся, послужливо відхилив двері, кинув услід:

— Бувай здоров, хлопче!

Нічого, нічогосінько не побачив відразу на вулиці Славко, окрім сонця. Воно зависло серед неба, миготливе, палюче, неймовірно красиве, таке, що дивитися на нього було неможливо, а він хотів його бачити. І воно сміхотливо мазнуло його по очах, примусило не лише зажмуритись, а й затулитися кулаками, терти очі, щоб не свербіли.

— Дивитись на сонечко негоже, Славку, осліпнути можна...

Тер очі, а сам намагався пригадати — кому належить цей співчутливо-вуркотливий, такий аж ніби солодкий

голос. Хто це міг бути? Голос знайомий, а кому належав — не міг пригадати. Розумів одне — видно, то добра людина зверталася до нього з дружньою порадою, бо погана людина не могла тримати в голосі стільки тепла й гумору.

Коли перестав терти очі і в них поступово розтанули жовто-зелені рухливі кола, коли оглянувся, то побачив поблизу людину і відразу ж впізнав її. То був дільничний Бруль, той самий, який припровадив його сюди вчора. Дійсність враз повернулась до нього — ні, то не сон був, то було все правда. Почував він у задушливій, пропахтілій крейдою конурі, водили його і на допит до брезклого, бачив він усі ті страшні інструменти, сліди засохлої крові на стінах, було все те наяву, не наснилося. От тільки одного не міг збагнути — коли і як він потрапив з тієї страшної кімнати до смердючої одиночки?

— Не можна, явившись із темряви, дивитися на сонце, без очей можна зостатись, — повторив свою пораду Бруль, видно, не знаючи, з чого почати розмову.

Славко, як стояв на східцях, що вели до поліції, так і закам'янів, не знав, як йому бути. Зрозумів, що вихід за двері — це ще не вихід на волю.

Дільничний поліцай недаремно служив колись у дитячому будинку, він таки наловчився заглядати в дитячу душу, тож відразу побачив Славків настрої, поспішив його втішити.

— Ну, ось, Ярославе, все страшне зосталося позаду. Ти — вільний...

Славко не повірив тому, що почув. Тільки визначив, що до нього повернувся слух, що він почув зараз не лише сказані слова, а й горобине цвірінькання, і воронячий гвалт над руїнами, і далекий гудок авто, і чийсь глухі крики — команди десь там на плацу за школою.

Мовчки дивився на Бруля, все ще не вірячи в неймовірне. Бруль розуміюче посміхувався, дружньо повелів:

— Тбай, парубче, чого спинився? Ходімо, хлопче, проведу тебе, нагодую на прощання, щоб не зобиджався...

— Я не голодний, — запевнив гаряче Славко, якому враз захотілося негайно позбутися Брулевої компанії.

Бруль ніби й не почув.

— Пораджу тобі, як бути, щоб, знаєш, знову не трапив у халепу, бо тепер, сам не малий, зрозумій, це не важко.

Славко з тим цілком погодився і вже не огинався, надіючись, що, може, й справді поліцай порадить щось варте...

Вони повільно чвалали вулицею. Пообіч лежали міські руїни, а вони на них не зважали, звикли, так, як звикається до всього на світі.

— Поручився я за тебе перед нашим найстаршим, а то було б лихо. Бачив, які там гумові палиці? А обценьки які? Але то лише задля лихих людей, а ти ж хіба в чому винен?

Славко нервово схлипнув, він і справді не вважав себе ні в чому винним.

— Ну, заспокойся, заспокойся, помилка вийшла. Батьки твої на село пішли, міняти там щось понесли. Ну, а сусіди донесли, що ніби в ліс подалися, то старший і наказав мені перевірити. Ти, дурненький, мовчав, нічого не говорив, а тут ще якісь дивні коржики, тверді, як каменюка, ну, я й подумав, що треба в поліцію. А воно, виявляється, і не варт було, тільки перелякали тебе... Еге ж, налякався, правда ж? А чи ти хоробрий, може, й не злякався зовсім? А, бач, злякався...

Славко не міг слова вимовити, шмигав плаксиво носом.

Так вони дійшли до «забігайлівки» пана Сопуна. Перш ніж запропонувати Славкові переступити поріг цієї установи, Бруль порадив:

— Ти ж гляди тільки, Славко, нікуди не ходи з дому, живи сам, поки батьки повернуться, бо знаєш — може бути всяке. Вийдеш з дому, побредеш куди-небудь, а тебе по дорозі наші патрулі схоплять. Запам'ятай, що коли вдруге потрапиш до пана шефа в ту кімнату, то вдруге я тебе уже не порятую. Кемсаєш?

Славко кемсав, поспішно кивнув на знак згоди.

— Ну, от і молодець, — похвалив Бруль. — І ще запам'ятай, де був і що бачив, нікому ні пари з уст. Утямив? Славко цю істину утямив теж.

— Ну, а тепер до трапези, бо заморили тебе голодом, хлопче.

Вони переступили поріг «забігайлівки», тут було майже безлюдно, тільки, на подив собі, Славко відразу ж побачив поліція Цикаля, перед яким стояла пляшка та миска з квашеними огірками й капостою. Помітивши новоприбулих, Цикаль запросив радо:

— До гурту, пане Бруль, прошу ласкаво...

Бруль не виявив радості при тій стрічі.

— А це ви, лайдаку, знову п'єте, знову за своє...

Цикаль таки вже, видно, добре хильнув, став говірким:

— А що ж робити, пане дільничний? З роботи ви мене витурили, дали, м'яко кажучи, по... шиї, до нового діла ще



не пристав... Прошусть он до пана Сопуна в підручні, коли в компаньйони не хоче, а він пропонує дрова рубати для кухні. А куди ж воно годиться: вчора був поліцай, а сьогодні простий дроворуб...

— Для вас, Цикалю, і то багато...

Бруль підштовхнув ошелешеного Славка, який аж ніяк не сподівався бачити колишнього сусіда в такій ролі, до сусіднього з Цикалевим стола, звернувся до господаря:

— Пане Сопун, погодуйте хлопця, покладіть йому там що з собою, бо в нього рідня не занадто турботлива, кинули хлопця самого, а воно ж голодне... Запишете мені на карб, пізніше знайду — розплачуся. А зараз поспішаю...

Пан Сопун охоче взявся виконувати поліцаєве прохання, а п'яний Цикаль заскиглив:

— Пане Бруль, послухайте, пане Бруль... Хоч однееньку, хоч наперсточок. Я ж вірою і правдою... служив... Кожного сон може збороти... з ким не буває...

— Коли частіше будете заглядати до пляшки, то й не те ще з вами трапиться, любий мій колишній поліцаю. Запам'ятайте раз і назавжди — п'яниці ніде не потрібні, тим більше у нашій славній поліції. Затямили?

Цикаль теж затямив, скрушно хитав головою, п'яно мружився на пана Бруля, а той чемно розпрощався з Сопуном, помахав прощально рукою Славкові і зник за дверима.

Славко не вірив тому всьому, що трапилось. Невже він вільний? Невже це йому несуть картопляне пюре з вишкварками? І неvilleже поряд сидить п'яний Цикаль, який уже зовсім не є грізним поліцаєм, а став звичайним, смертним, таким собі п'яничкою, якого можна й зовсім не боятись?

Повірив у своє звільнення тільки тоді, коли, наобідавши, тримаючи ще й пакунок з хлібом та якоюсь живністю, вийшов із «забігайлівки». На вулиці було порожньо, можна було не йти, а бігти куди хочеш, але він, пам'ятаючи настанову Бруля, не кинувся навтікача. Життя навчило його бути обережним — кинешся, побіжиш, а тут, гляди, вже й чигають, зловлять, а тоді не викрутишся.

Вслід за ним виковиляв на нетвердих ногах і Цикаль.

Щоб сказати такий уже й п'яний, то не скажеш, але напідпитку, а головне, збуджений, видно, ображений тим, що вилетів несподівано з поліції.

Цикаль, мов прив'язаний, потягся за Славком.

— Послухай, Славко, нам по дорозі, ми ж, здається, сусіди. В мене тепер, як у собаки, не те що хати, а й

будки немає, то, може, порадиш, до кого стати на квартиру? Ех, життя...

Славко не знав, що порадити Цикалеві.

— Гайда до твого папана, — раптом вирішив Цикаль, — він знає. Він добрий чоловік, ми з ним колись пахали разом, він допоможе...

Славко вже й радий був відчепитись від настирливого супутника, та куди там. Ішов за ним нога в ногу.

Так вони дійшли до вулиці Глиняної, а там завернули за ріг, до Славкового дому. Хата виявилася незамкнута, нікого в ній не було, ні своїх, ні чужих.

З часом, коли Славко трохи оговтався та по-справжньому повірив у своє повернення під рідну стріху, до нього заговорив Цикаль. І зовсім не п'яно, вигляд у нього був теж не п'яниці, а цілком нормальної людини.

— Слухай, Славко, уважно все, що я тобі скажу...

І Славко слухав. Уважно, не проронивши жодного слова. Слухав, мотав на вуса і не знав, що про все те й думати.

— Ніхто мене з поліції не виганяв, це одне, а друге — в поліції я служу не за власною волею. Мені наказано обов'язково через тебе дотягтися до твого батька, бо він з товаришами зірвав моста...

У Славкових грудях усе тремтіло й палало — нічого не міг збагнути!

— Але я зроблю все для того, щоб тебе врятувати, вивести до лісу в партизани. Мені ще не передали звідтіля такого наказу, але я розумію, відчуваю, що він буде. А тут склались такі сприятливі умови...

Він то шепотів, то зривався на писклявий голос, хвилювався неймовірно, намагався висловити все відразу, а головне, видно, непокоївся тим, чи зрозуміє його Славко, чи повірить.

— І це я зроблю, але при одній умові: ти будеш слухатися мене в усьому, не ступиш жодного кроку без мого дозволу. Бо інакше може все провалитись — тебе схоплять, знову кинуть до в'язниці, а тоді вже ніяка сила тебе не врятує. Вони гадають, що твій батько прийде по тебе, а він не прийде. Він уже за містом, можливо, у партизанському загоні, отож нам самим треба туди добиратись.

Славко тільки кліпав очима, він відмовлявся будь-що в тому розуміти. Ні, це не дійсність була, а якийсь кошмарний сон на нього звалився. Спробуй розібратися своїм недосвідченим дитячим розумом, де правда, а де підступ? Він тільки час від часу хавкав, бо вибився зі сну,

а ситний обід, яким його почастивав пан Сопун, хилив до ліжка.

Цикаль те зауважив, вже не переконував і не доводив, а повелів Славкові:

— Діждемося ночі, тихцем вийдемо з дому та виберемося за місто. Вони розставили засади, будуть нас супроводити, але то ще краще — безборонно вийдемо собі в поле, а там — лови вітра в полі...

Слухав Славко ту мову, а мозок його відмовлявся працювати, нічого не міг збагнути, не знав, кому вірити, а кому ні. Послухати Бруля, то він йому мов тато рідний, а прислухаєшся до Цикалевих обіцянок, то вони мов пісні солов'їні. Але розібратися в усьому тому Славко вже не міг, не мав сили. Його хилило на сон. Опісля нелюдського напруження, опісля страшеного переляку, напевно і нерви дорослого не витримали б, а Славко ж був всього-на-всього підлітком.

— Бідака ти мій,— нарешті Цикаль запримітив, в якому стані Славко,— ти зовсім знесилився, я забув, у яких бувальцях ти побував. Били?

— Ні-і...

— Поталанило тобі. Вони вже коли б'ють... Але доки я розп'якуватиму — лягай негайно в ліжку, спи, відпочивай собі, набирайся сили, бо вночі нам випадає далека й нелегка дорога, ти мусиш бути, Славко, сильний і витривалий...

Він і ще щось говорив, не говорив, а бубонів, але Славко не чув його слів, у його вухах лише щось жебоніло, хлюпало й дзюрчало, немов вода в час зливи по ринві. Він хилив голову на груди і, мабуть, не втрапив би й до ліжка, коли б Цикаль, обережно підтримуючи під руки, не одвів його, мов малу дитину, та не вклав до сну.

Коли падав головою на подушку, то на мить розплющив очі, але вони, видно, нічого не бачили, не впізнали Цикаля. Хоч і осміхнувся Славко якимось дивно, ніби п'яний, але то сміявся, напевне, не комусь живому, а самій можливості опісля всього того, що пережив, поспати, поспати людському, на волі, в рідній хаті, на власному ліжку, на справжній подушці. Ледь простягнувся на повний зріст, так і заснув намертво, засопів розмірено, вдихав повітря ощадливо, спав глибоко, так, як сплять тільки ті, кому довгий час не давали склепити очей ні на хвилину.

Цикаль довго дивився на сплячого, якісь незбагненні думки бродили в його голові, він сам відчував у всьому

тілі важку дрімоту, його теж тягло до ліжка, але він уперто боровся з тим бажанням, боявся і не міг його поборо́ти, аж поки дозволив-таки собі простягнутись на сусідній канапі. Лягти собі дозволив, але очей із Славка не зводив, він не мав права спати.

І все ж заснув. За кілька хвилин вони обидва, тихо посопуючи, спали, так міцно й щасливо, як може спати людина хіба що в найкращу пору життя.

## XVII

Молодший лейтенант Бакуменко втратив лік часу — минула лише одна доба, як він вирвався з-під варти, а йому здавалось, що промайнула вічність. Та й як йому було орієнтуватися, коли втрапив у вільну в'язницю, опинився в дуже дивному становищі. І тут його ніхто не тримав, але й вибратися звідсіля було годі.

Спочатку Федько Бакуменко терпляче ждав. Ждати він навчився за час війни, а особливо, перебуваючи в полоні. В тюрязі нічогісінько людині іншого не застається, як ждати. Ждати, не знаючи, чого ти діждешся...

Та всьому буває кінець, терпець іншим вривається навіть тоді, коли нічому рватись. Так було й з Федьком Бакуменком — йому вже не сиділося у добровільно обраній в'язниці, він рвався звідсіля, але разом з тим обставини знову примушували ждати.

Те, що він не знав, куди йому кинутись, який вибрати шлях із цих катакомб, щоб уникнути зустрічі з ворогами, було вже не головним у його безвиході. Він був воїном, умів слухати тишу; вмів повзти по-пластунському, якоесь уже міг би собі дати раду. Головним і найбільш неприємним, навіть фатальним було те, що він знесилився з голоду, в нього нило й пекло всередині, його нудило, трусились у нього руки й ноги, голова від голодування йшла обертом, коли спробував стати на ноги. Таки ж висотало його поранення, виморила його голодом в'язниця, молодого й сильного перетворило життя в немічного, хворого.

Федько знав, що в нього не вистачить сили на втечу. Може, він і вибереться на світло, трапить під ясне небо, але кому першому потрапить на очі: добрій людині чи ворогові? Чи нагодують його й приголублять, а чи відразу ж потягнуть до в'язниці на страшну розправу?

Час від часу ставав на ноги, рішуче ступав у бік хідника, який чорнів десь тут серед руїн, але не доходив до

нього, бо підкошувались ноги, а перед очима пливли жовто-зелено-червоно-сині кола, починав розкручуватись отой самий спектр, про який розповідали ще колись у школі. І він поспішно повертав до ліжка, падав на матрац, заривався з головою у вогку, пропахлу пріллю матерію і намагався заснути, забути про все. Він ще надіявся, що хлоп'ята виконають свою обіцянку, з'являться, нагодують його, напоять, покажуть дорогу на волю.

Вже й не знав, що його більше допікало: голод чи спрага? З голодом можна було якось миритися, він звик з ним миритись, бо жив уже який час голодний, бо хіба назвеш харчуванням ті дві несолоні картоплини та миску смердючої бурди, якими окупанти щоденно частували ув'язнених?

Спрага пекла його вогнем, висушувала й до того сухе тіло, палила все нутро, сушила язик, а він розпухав, горів, немов у вогні, горлянка сохла теж, душили спазми, мутився розум. Він занурювався головою у вогку ковдру, міцно затискував зуби, склеплював повіки, намагався забутись, заснути, а в нього перед очима весь час то річка хлюпотілась, то переповнене водою відро хиталося, то струмок дзюркотів, вибиваючись із розщелини. Вода навколо була прозора, зеленаво-привітна вода, ота єдина в світі найпривабливіша рідина, яку він зараз оце пив би без передиху, пив би безкінечно, аж до часу, поки її не зосталось би ані краплини ні у відрі, ні у струмку, ні в хлюпотливій річці. Він пив би... Але він розумів, що ніякої води тут немає, що то лише його хвороблива уява її малює, викликає до життя, і він навіть не пробував пориватись до того, щоб схопити відро а чи наблизитись до річки. Він тільки до болю кусав губи, сухі потріскані губи, з яких уже навіть кров не могла бризнути, бо її не зайво було у його вимученому тілі.

На кілька хвилин він впадав у сонливість, але швидко прокидався, його будили чийсь різкі голоси, то рев водоспаду, то веселий сміх дівочий відривав його від дрімок, а то й дрібне татакання кулеметів. Він рвучко схоплювався, спочатку не міг збагнути, де він і що з ним, потім згадував, повільно хилив знову голову до постелі і думав над одним — скільки часу він проспав: годину, дві, а чи, може, півдобы, а чи, може, й доба за той час пролетіла над головою?

Потім до нього почали навідуватись то рідні, то знайомі. Найчастіше приходила мама. І як тільки вона розшукувала сюди лазівку? Федько добре знав, що він перехову-

ється у підземеллі, лежить безвільний, голодний, замучений спрагою, а вона все одно знаходила його в цьому мороці. Сідала на ліжку, теплою, доброю, такою, яка була тільки в матері, рукою торкалась гарячого лоба, худих щік, запитувала тоскно: «Ну, що тобі, дитино?»

«Води,— шепотів Федько.— Води».

Вона повільно зводилась на ноги. «Зараз, синку, зараз»,— казала і нечутною ходою зникала в темряві. Федько рвучко сідав на ліжку, тремтячою рукою хотів її затримати. «Мамо!» — кликав, але вона не озивалась.

Падав на ліжку, скрипів зубами, облизував сухим язиком сухі губи й знову поринав у дрімоту. Тоді до нього цілим табуном підбігали хлоп'ята з станиці, сміялися, жартували, кликали: «До Кубані, до Кубані!» — і зривалися з усіх ніг, бігли в зелену заплаву. Перед Федьковими очима враз виникало живе плесо ріки, ріки, переповненої теплої, солонуватої кубанської води, він і собі зривався з місця, але не те що бігти, зробити жодного кроку не міг, бо якась невідома сила прив'язувала важкими ланцюгами обидві ноги до землі й не відпускала.

Бувало, що й хлоп'ята, оці, що вирятували його з полону й завели в холодну простору домовину, з'являлися несподівано. Мовчки обсідали з трьох боків, ховали від сорому очі та обличчя, дратливо переливали у відрах воду, ніби навмисне дратувалися, ждали, поки він кинесться до них та відніме. Він не кидався, бо хоч і бачив їх, але добре знав, що вони не дійсні, що вони не живі хлопці, а привиди, які прийшли лише для того, щоб дратуватися з ним, щоб мучити його хворобливу уяву.

Тому не відразу повірив, коли над ним схилився живий і зримий, хоч і невидимий у темряві Славко.

— Ви ще тут? — чи то з подивом, чи то з радістю запитав.

Федько Бакуменко у відповідь лише простогнав — і до якого часу його терзатимуть і мучитимуть оці видіння?

— А чому ж без світла? — чувся в темряві живий голос.

Тільки тоді, коли в напівзруйнованій кімнаті спалахнув сірник, а там і запалена свічка затріщала й почала вихиляти в усі боки живе полум'я, Федько сів на ліжку і повірив, що таки ж дочекався того, кого ждав.

— Нарешті... — прохрипів він.

Славко підступив ближче, запитав:

— Хіба до вас не приходили Мицько з Глеком?

— Нікого не було...

— Боягузи нещасні...— проскрипів напівшепотом Славко, проскрипів так, як він умів це робити, висловлюючи до когось свій гнів та зневагу.

Потім опам'ятався:

— То ви голодні?

— Без води вмираю...

Славко збагнув свій промах — їжу він приніс, а про воду й не подумав. Поклав перед Федьком шмат хліба, півдесятка огірків, ще там щось, велів підкріплятись, а сам розмірковував: де взяти воду?

Федько жадібно накинувся на їжу. Огірки зелені, соковиті тріщали на молодих зубах, розбрикувався зелений сік, змочував шерхлі губи, прилипав до щік, а він трощив їх і болісно постогнував — пив живлючу вологу, смакував її і не міг насититись.

Над землею вже стояло надвечір'я, можна було спробувати роздобути води, але Славко не поспішав вибиратися з підземелля. Він ще й досі не міг оговтатись опісля того, що з ним трапилося там, нагорі, в місті, і почувався тут, ніби в рідному домі. Він таки добре відіспався на власному ліжку, спав, як убитий, навіть не подумав, засинаючи, що треба прокинутись завчасно та показати Цикалеві спину. Прокинувся лише тоді, коли сонце сідало за руїни, і побачив, що Цикаль, зморений безсонням, так само, як і він, завалився на Волине ліжко відсипатися.

Довгенько прислухався, а чи спить «цей», а чи тільки вдає сплячого? Не одразу опустив на підлогу ноги, обережно, одну за другою, бо його ліжко мало звичку зрадливо скрипіти. Рипнуло воно і на цей раз, але тихо, ледь чутно, хоч Славкові й видалось, ніби воно проскрипіло на всю хату. Цикаль на те не повів і вухом, спав мертвецьки. Закусивши губу, Славко подибцював з кімнати, обережно прочинив двері на город, вислизнув з дворика, опинився в садочку, лише на якусь хвилину припав до огіркових рядків, винишпорив з десяток огірків, запхнув їх за пазуху до крайця хліба, теж підхопленого на ходу зі столу, та й подався стежкою до річечки, до свого пляжу, гадаючи, що застане там Мицька з Глеком.

Хлопців на пляжі не було. Славко тут не затримався, боявся, що Цикаль прокинеться та підніме галас, поженеться за ним, отож поспішив проскочити до знайомих кущів, розшукати лазівку, яка вела в підземелля, та пвидше пірнути, сховатись від людських очей.

За подіями, які довелось пережити йому лише за одну

добу, трохи забувся про Федька. Був упевнений, що його друзі виведуть хлопця з-під руїн та вкажуть за місто дорогу. Тепер, коли нарешті й сам опинився під землею та відчув себе у безпеці, подумав, що варто навідатись у кімнату, де залишили полоненого. З'явилась навіть надія — а може, застане там ще його в товаристві Мицька і Глека?

Застав самого Федька і тепер мізкував собі, де ж то роздобути для нього води?

Рятівні думки, як відомо, з'являються саме тоді, коли вони такі необхідні. Розмірковуючи про те, як краще пробратися на те подвір'я, де вони якось розшукали колонку, з якої ще й досі капала іржава вода, він згадав, що лазівка туди вела повз колишнє приміщення міської аптеки. Якось граючись, вони проникли в підвальный аптечний склад і побачили там безліч порожніх і виповнених водою пляшок, вони навіть спробували ту воду на смак, але вона їм не смакувала, бо відгонила то сіркою, то бромом. Глек спересердя навіть розтовк кілька посудин, а Славко заборонив те робити, оскільки взагалі не терпів, коли хтось щось корисне б'є або руйнує.

— Аптечна вода годяща? — запитав у Федька.

Той відразу не збагнув, про що його запитують.

— Ну, та вода, що продають в аптеці, для пиття годиться?

Федько тільки тепер зрозумів, що з нього кепкують. Але не образився. Він уже трішки вгамував і спрагу, і голод, а головне ожив... зрозумів, що до нього прийшов порятунок разом з появою Славка, отож він цілком прийняв його жарт.

— Ого, ще коли «Боржом» або «Нарзан», то й зовсім було б як у Кисловодську!

Славко ніколи не був на Кавказьких Мінеральних Водах, напевно, і не чув про них, тож не зрозумів Федькового жарту, сприйняв його слова за згоду, кинув на ходу: «Я зараз» — і зник у чорному отворі.

Федько гукнув його, він знову затривожився, йому здалось, що й цього разу повториться те, що він пережив, аж почав був сумніватись, а чи був тут цей надто серйозний хлопчина, а чи, може, й на цей раз йому все приверзлося. В його руках був недоїдений шмат хліба, а в другій хвостик прохолодного огірка. Та й цим «речовим доказам» вже не вірив Федько, він поспішив зсунутись з ліжка та приступити до палаючої свічки, підніс пальця до полум'я і тільки тоді, коли відчув гострий укус, нарешті достоту



переконався, що все це йому не мерещиться, що він живий і все, що бачить,— дійсність.

Славко десь блукав довгенько, блуканням своїм завдав немалої тривоги, зате, коли несподівано виринув, мов казковий Демон із чорної прірви, Федько зустрів його таким вигуком радості, який важко було почути в інших умовах. Славко тримав у руках і під руками кілька чорних, обляпаних піском пляшок з облізлими етикетками. Але для чого були потрібні Федькові етикетки, коли він міг з калюжі пити найбруднішу жижу. А в пляшках таки ж була вода. Славко тільки не знав, як-то видобути з шийки почорнілий корок, а Федько, як солдат, справу вирішив одним махом — ударив шийкою об спинку ліжка. Вона відлетіла геть, на руки хлюпнула вода, навіть зашипіла й загузирилась, як і належить мінеральним лікувальним водам. Не боячись того, що поріжеться об скло або впіймає скляний уламок, припав в одну мить до живлючого напою.

Теплом і силою розливався кавказький, вистояний у підвалі зруйнованої аптеки «Нарзан» по Федьковому тілу. Спокоєм і впевненістю наливалось тіло молодшого лейтенанта. Йому хотілося говорити, сміятись, радіти життю. Так, це не марення було, це не уява хворобливого мозку, висушеного голодом і безводдям, це була дійсність, яка обіцяла йому визволення і порятунку.

Федько згадав давню кавказьку легенду про силу цілющих вод, повідав її мовчазно-зацікавленому Славкові, розповідав і сам вірив у те, що бунтівлива гірська вода має властивість слабих перетворювати на здорових, безсилих та нерішучих на міцних тілом і могутніх духом.

Славко з цікавістю слухав давню гірську легенду, створену невідомими і небаченими ніколи ним людьми, вірив у те, що кожне сказане слово було правдою, бо він сам витримав неймовірно важкий іспит, знайшов у собі сили й сміливість вислизнути з ворожих рук і опинитися на волі. Значить, єсть щось таке цілюще на світі, що дає людині силу для подвигів, то чому то не отака ось шипуча вода, яку марно люди ловлять у пляшки, розвозять по аптеках та продають хворим за гроші?

Бакумено розповідав легенду про джигіта, який утратив був силу, наготувався вже помирати, але не скорився долі, напружив останні сили, доповз до цілющого джерела, напився диво-води і знову став сильним і непереможним. І хоч нічого в тій оповіді не було смішного, хоч здоровому глузду й неможливо було повірити у реальність подібної

ситуації, але Федько в неї вірив, втішався тихо, щасливо, так, як може сміятися тільки людина, яка звершила щойно добре й потрібне діло.

Потім вони заговорили про свою будучність. Федько вбачав її в єдиному — йому необхідно було пробратися до своїх, до партизанів, до тих самих хоробрих людей, про яких йому не раз оповідали в камері в'язні. І він просив Славка вивести вночі його з підземелля, дати можливість глянути на небо та вказати, в якій стороні лежать ті ліси, де гуляють славні народні месники.

— Розшукаємо, — запевнив Славко.

— Ти мені допоможи тільки за місто вислизнути...

— А ми разом підемо...

Федько захоплено дивився на юного друга.

— Ти теж? У партизани?

— Теж...

Бакумено не стримавсь, поривно обняв хлопця, потім відсторонився, картинно простяг правицю, вигукнув:

— Руку, товаришу!

І вони залишили підземелля. Зоставили палаючу свічку, бо забули її погасити. Довго плутались по підземних катакомбах, аж поки опинилися під теплим, засіяним зорями літнім небом. Стояли хвилину і другу, дослухались до перекликання сичів, до далеких шумів мертвого міста, дивились на неозорий, невидимий у нічній темряві, але такий рідний і дорогий світ. Безмежний Чумацький Шлях проліг з півночі на південь, вказував юнакам дорогу в майбутність.

І вони рушили по тому шляху, обережно, безшумно, але рішуче, переконані до кінця в тому, що цей шлях єдино вірний у їхньому житті.

## XVIII

На цьому, вважаю, можна й зупинитись, оскільки закінчилися щасливо Славкові незвичайні пригоди. Але, розуміючи цікавість юного читача до кожної деталі, можна передбачити, що кожному захочеться знати до кінця — а чи вибралися Славко з Федором з міста, чи потрапили до партизанів, чи опам'ятався вчасно Цикаль, чи підняв на ноги всю поліцію та чи не вловив, буває, втікачів?

Оскільки кінець розповіді може бути, а вірніше є початком нової дії, нових пригод Славкових, то й необхідно продовжити розповідь, довести її до логічного завершення.

З міста хлопці вибрались успішно, хоч і не легко та просто було їм подолати в нічному морозі всі перепони. Разів з два натикались на патрулів та засади і, треба віддати належне Федьковому фронтовому досвіду,— саме він вчасно чув небезпеку й уникав її. Коли б Славко пробирався один або з кимось іншим, він напевне потрапив би у чужі руки. Федько навчив його ходити безшумно, показав йому, як повзти по-пластунському, і Славко швидко освоїв ту науку.

Першим ішов Федько, йшов нечутно, ні гілочка не тріснула під босими ногами молодшого лейтенанта, ні трава не сколихнулася. Його слух був настільки загострений і тонкий, що жоден шум, жоден подих живої істоти не проминав його уваги, його зір перетворився на зір звіра, який міг бачити і вночі. Федько, коли б міг задуматися над власними здібностями, немало б здивувався власній проникливості, та не було часу над тим задумуватися. Весь він був скерований на рух уперед, весь він був зітканий із зору і слуху, і його тіло, здається, стало і безплотним, і невидимим. Славко, що тягнувся за ним хвостиком, невідомо яким чином і собі засвоїв ту науку, бо хоч бачив перед собою не Федька, а лише його тінь, робив усе так само, як робив він.

Патрульних викрити було значно легше, ніж засаду, хоч і обережно та скритно, але патрулі рухались. Засади завжди більш підступні: кожен затінок, кожна темна пляма ховала небезпеку, бо той, хто сидів у засаді, маскувався, сидів мумією, тільки слухав та дивився, ждав необачного мандрівника, який сам заповзе у пастку.

Федько добре знав, що таїть у собі кожна незнайома чорна тінь, хай то будуть дерева а чи недобиті руїни, чиясь хата, а може, й просто покинутий хлів або яка халабуда. Він надовго залягав перед нею, вслухався в кожний шелест і, навіть не почувши нічого підозрілого, все одно відповзав назад, мовчки відкликав Славка і, вибравши безпечнішу дорогу, вів його за собою далі.

Патруль проклишав повз них, завмерлих у канаві, за якихось кроків десять, а засада, хоч і викрила, але, видно, не до кінця, бо з темної купи чи то хмизу, чи від халабуди, схожої на ті, які будують на баштанах, хтось був крикнув «Стій!». Але в них вистачило витримки, припавши до землі, пролежати кілька хвилин, а потім ледь помітно відповзти назад. Уже до самої залізничної колії добралися без пригод, довго лежали під насипом у тіні, пропустили ще один патруль, який прогупав майже над головою,

пропатрулював колію, по якій так і не ходили до цього часу ешелони, зник у темряві.

Поповзом вибрались на насип, по-пластунському здолали перевал, ніжно обнімали гарячими руками холодний метал колій, нарешті скотились під насип другого боку і зітхнули вільніше — Славко знав, що відтепер уже починаються міські смітники, а за ними поле, покопане ямами, бо саме тут завжди брали пісок для господарських потреб.

Подолати смітники босоніж нелегко, сама чортяка підкидала щораз то іржаві мотки дроту, то колючі консервні банки, то гвіздки, то недобиті ящики, то ще якусь непотріб. Не раз лякали їх здичавілі кицьки та інша дрібна звірина, пацюки, що виривалися з-під самих ніг та з шумом кидались навтікача.

Зітхнули на повні груди вже тільки тоді, коли опинились у полі, коли під ногами в них зашелестіла рсяна зелень, коли виразно почули до болю рідний дзвін перепелячих голосів, коли збагнули, нарешті, що всі жахи і небезпеки, пережиті ними, zostались позаду.

Днювали серед поля у широкому видолинку в найгустішому житі, яке вже почало припадати жнив'ячим мідяним глянцем. Тут їх застав ранок, тут вони, вмовившись один проти одного, мовчки спостерігали народження нового дня, вітали перші промені сонця і лише переглядались, щасливі, розуміючи один одного без слів, усміхалися, час від часу дружньо переморгуючись.

— Це б печеної картопельки, - пробубонів уголос Федько, якому ранковий туманець раптом запах осіннім димком паленого картопляного бадилля.

— Можна й зерна спробувати, — порадив Славко.

Вони довгий час старанно вилущували з колосків м'яке, налили гіркувато-солодким молочком зерно, жували його, насичувались ним, бо чогось іншого не мали, щоб кинути на зуба. Вони були тим неймовірно вдоволені, їх годували не стільки ще неотверділі зерна, як воля-вільна, до якої вони так прагнули і яка була подарована обом щасливим випадком.

У надвечір'я вони вибралися на пагорб, оглянули навколишню панораму, жаданого лісу не було видно. Але Федько, як більш досвідчений, визначив, що кілометрів за три-чотири на південь припало до низини село чи хутір, свідченням того був ряд високих гостроверхих тополь та напівзруйнований вітряк на піщаному пагорбі. І він не помилився, бо пізнього вечора вони ступили на околицю людського поселення. Ждали довго, що, може, собака

гавкне а чи півень закукурікає, не діждалися, згадали, що цих вартових сільського спокою ретельно вибили окупанти, пошепотілись, і Федько поповз до крайньої хати у розвідку.

На його стукіт у мініатюрне напільне віконце довго не обзивались, а потім почувся старечий голос. Федько запитав, як зветься те поселення, де має щастя проживати потурбована ним бабуся.

Віконце відхилилось, чорна кругла голова висунулась надвір, уже не швидко хлопець розгледів, що чорна вона тому, що опоряджена в круглий бабський очіпок, з-під якого вибивались білі пасма.

— Бабусю, а чи далеко звідсіля до лісу?

Бабуся, мабуть, не знала, що відповісти.

— Кому як, молодому близько, старому далеко, але кому він потрібен, то якимось добираються.

— А чи не чути, бабусю, про партизанів?

Бабуся на це питання відповіла не задумуючись:

— Не чула, не чула, чоловіче добрий, я з халупки нікуди не виходжу, сиджу, як квочка, то, може, де що і є, а тільки я не чую і не знаю...

— А хто міг би підказати?

Федько не розумів того, що його лобові питання зостануться без відповіді, кому б їх не поставив.

— Не знаю, голубе, не знаю, а тільки чого ж тобі розпитувати, коли ти сам до лісу прямуєш...

Тільки тепер Федько зрозумів, як по-дурному повівся, які нерозумні розпитування почав.

— А чи водички у вас не знайдеться? — не посмів просити їжі.

Бабуся мовчки пірнула у свою нірку, довгенько її не було чути, а потім подала у вікно хлібину та кілька цибулин, сказала:

— А вода не купована, в кожному колодязі позичите.

Вже хотіла зачиняти вікно, але Федько встиг запитати:

— Ліс, бабусю, в який бік?

— Направо забирай, хлопче, весь час направо.

Підкріпившись, вони весь час забирали вправо. Брели житами і картоплею, долали гречані ниви і незасіяні поля, відпочивали якийсь час та й знову забирали вправо, аж поки перед ними не виросла нездоланна, чорна, як скеля, гора, аж завагалися — йти на неї чи обходити.

Та гора і виявилась лісом, до якого вони так прагнули.

Ще днів зо два блукали лісом безлюдним, неспокійним, відданим у повне володіння птахам та звірятам, блукали,

втрачаючи надію, і разом з тим вірили, що все одно знайдуть те, чого шукають. І нарешті набрали на лісову сторожу.

Не відразу наблизились до людського житла. Кілька годин, замаскувавшись у кущах, спостерігали за подвір'ям, за хатою, в якій не було жодного вікна, за колодязним журавлем, що манив до себе найбільше — коли б не той колодязь, можливо, вони й обминули б це безлюддя.

В колодязі привабливо блищала вода, на дерев'яному зводі журавля теліпалось набрякле дерев'яне відро. Хлопці, впевнившись, що вони одні на закинутому подвір'ї лісової сторожки, заходилися добувати воду.

— Хто такі?

Коли відірвали очі від колодязної глибини, побачили незнайомих з гвинтівками, з автоматами, в кашкетах з червоними стрічками. Славко зацікавився від несподіванки і щастя, а Федько Бакуменко розплився в радісній усмішці, виструнчивсь, притис ногу до другої босої, відповів:

— Молодший лейтенант Бакуменко прибув для дальшого проходження служби!

З ними особливо не розп'якували. Один, молодший, правда, був зацікавився, звідкіля йдуть подорожні та що вони за такі «молодші лейтенанти», — при чому в тому запитанні можна легко було почути приховану іронію, — але інший, трохи старший, зупинив його, сказав, що за них у штабі краще побалакають.

Їх вели лісом, заводили в села, годували хлібом і салом, поїли чаєм, настояним на лісових травах, з ними і не панібратствували, але й не були суворими, їх везли, нарешті, на возі, аж поки ж таки в одне надвечір'я привезли до партизанського штабу, що розташувався в розкішному дубовому лісі.

Мовчки озиралися хлопці, кліпали з подиву, бачачи все, що їм потрапляло на очі. З штабної довгої халабуди, хтозна на що схожої, вийшов до них якийсь чоловік, запитав, хто вони, а почувши від Славка, що він Покорський, відразу ж ожив, гукнув до вартового, велів:

— Негайно викличте Покорського з третьої роти!

І незчужся Славко, як сталося найрадісніше, найщасливіше в його житті. Він побачив на лісовій стежці батька, що поспішав, але все одно не міг випередити матері, почув рідний Волин голос, яка хоч і відстала, зате швидко обігнала батьків та перша підлетіла легкокрилою птахою до Славка, обвила його обома руками за ший, зацілувала в солоний від поту лоб та щоки й невідомо чому зарюмсала.

Мати, як мати, не кинулась виціловувати та обнімати, а відразу ж із своїм:

— Я ж тебе як людину просила: не ходи з дому, Славку...

Батько перебив материне причитання:

— Досить, Маріє, хіба не бачиш, що хлопець живий-здоровий, сам он куди добрався. Виріс, значить...

Він, мов дорослому, потиснув руку синові, звів очі на Федька Бакуменка, який, щасливий Славковим щастям, стояв збоку та й собі торжествуюче всміхався.

— А це ж хто?

Славкову відповідь попередив Федько:

— Молодший лейтенант Бакуменко, прибув для подальшого проходження служби...

Те, що трапилося далі, спочатку налякало, а потім ошелешило Славка. До них наближався, посміхаючись, поліцей Цикаль, той самий, від якого так щасливо з рідної хати вислизнув Славко. Не знав що й думати хлопець, а Устин Покорський гукав назустріч Цикалеві:

— Ну, Миколо, все, як бачиш, у порядку! Я ж казав, що Славко і без тебе розшукає дорогу, от і знайшов.

Микола Цикаль скупо всміхнувся.

Тільки тепер Славко зрозумів, яку роль «цей» Цикаль виконував у місті, і ще подумав про те, що в житті все побудовано не так просто, як воно інколи здається.



БАЛАДА ПРО  
ЗНАМЕНО





Я йшов збуджений їхнім збудженням. Вони оточували мене з усіх боків, лопотіли ноженятами, щebetали, забігали наперед, заглядали в очі.

— Наш музей тепер найкращий у районі...

— До нас приїздять навіть екскурсії...

— Дорослі ходять.

Попереду йде піонервожатий. Іде мовчки, ніби його не цікавить те, про що ми говоримо. Він дуже поважний, цей давно не стрижений, цибатий хлопчина, що представляє тут дирекцію школи.

Дуже жаль, що я не застав самого директора школи Леоніда Григоровича. Ми з ним познайомились років щось із три тому Лікувалися разом в одному санаторії на березі Чорного моря. З того часу й дружимо, листуємося. Саме останній лист Леоніда Григоровича і покликав мене в дорогу, у це невелике лісове село. Але приїхав я невчасно — Леоніда Григоровича поклали в лікарню.

Мене супроводять піонери юні слідопити.

Хлопчики куштраті й стрижені, дівчатка — простоволосі і зап'яті в білі та квітчасті хустки, — навперебій розказують про свій музей. Я слухаю їх уважно і розглядаю незнайоме село.

Воно схоже на тисячі інших сіл нашого Полісся. Доцнані паркани, а подекуди й лозяні тини, великі хати, рублені з смоляного бруса, криті традиційною соломною, а нерідко й дефіцитним шифером. Стоять, сміються, закликають веселими вікнами.

Вулиця широка, густо обсажена липами та кудлатими вербами. На верхівках старих в'язів купами хмизу повисли лелечі гнізда. А самі птахи допитливо розглядають нашу гамірну процесію, що, здіймаючи пиліюку, суне вулицею.

Я давно не відчував подібного вдоволення. Дуже приємно марширувати у веселому гурті сільською вулицею, кушпелити перетлілу пиліюку, відчувати її запах. А згори

гріє літнє сонце, так ласкаво і щедро, як тільки гріло в дитячі роки.

На вулиці не видно людей. Але вона не порожня. В куряві купаються горобці. Розмлоєні свині, постогнуючи, тиснутья ближче до тинів, ліниво скубують запилену пашу, вилежуються серед лопухів. Чорно-біле котеня з жовтими латками на спині розляглося і спить на воротях, одним оком час від часу позираючи на купальників-горобців. Кури й собі забились у бур'ян, лежать мов неживі, відкинувши ноги.

Полохаємо горобців. З шумом спурхують вони з дороги, розтрушують з крил пилку, ховаються у гущавині придорожніх лип. Кицька примруженими очима зирить з воріт, вона спокійна: якщо серед гурту йде піонервожатий, то можна куняти далі.

І все ж кицька помилилась. Хоч усі були зайняті ділом, наввипередки розповідала про своє життя-буття, але все ж у когось із рукава випурхнула суха грудка, бухнула в дощані ворота. Блиснувши зеленим оком, кицька злетіла з воріт...

— А ми знову в похід збираємось...

— Хочемо знайти партизанську землянку.

— Тільки видужає Леонід Григорович — відразу підемо.

— Під Гуркотів підемо...

— Там бій був... під Гуркотовом.

— Наш літак там упав на болота...

— От коли б відкопати!

З вікон виглядають люди. Розгинаються жінки на городах серед соняшників та кукурудзиння. Собаки вилазять з-під воріт. Проводжають нас слабким лінивим гавкотом. А ми галасуємо на всю вулицю.

Нарешті підходимо до своєї мети — серед горіхів та груш видніється старезна присадкувата оселя.

— Ось і наш музей! — гордо повідомляють діти.

## II

У цьому селі я вперше. Але чув про нього багато. Від Леоніда Григоровича. Директор закоханий і в своє село, і в свою школу. В Десну, що тече неподалік. В озера, як небо, сині і задумливі. У луки, повні коників і птаства, квітів та пахоців медвяних.

Можливо, саме тим поетичним місцевим патріотизмом і

привернув до себе мою увагу непримітний сільський учитель. Леонід Григорович, середній на зріст, сухорлявий, весь час тримався в тіні, ніколи не вступав у бурхливі суперечки та розмови, тільки уважно слухав та посміхався. Можливо, не був він таким товариським з тої причини, що замість лівої руки носив чорного протеза. Навіть не купався в морі разом з усіма, видно, соромився свого каліцтва.

Леонід Григорович був ще порівняно молодою людиною, десь так біля сорока йому. Отже, не на фронті втратив руку. Видно, в часи лихоліття дитяча необачність до каліцтва довела.

Я здружився з Леонідом Григоровичем вже десь у останні дні відпочинку. Блукаючи якимсь берегом моря, я надібав його, самотнього, далеченько від пляжу. Вигрівав чоловік свою культю на сонці. Знітився, аж ніби засоромився. Я вдавав, що не звертаю уваги на його розгубленість, роздягнувся й собі, приліг на пісочок.

Поступово розбалакалися. Отут він мені і розповідав про свою Десну та про озеро, про луки, про красу свого села. З того дня ми з ним удвох подовгу блукали на березі моря, розмовляли. Виявився він дуже начитаною, знаючою і цікавою людиною.

Якось я осмілювався та запитав:

— Леоніде Григоровичу, а де ж це ви руки позбулися?

Почервонів, опустил очі.

— Та була одна історія...

— У війну ви були ще дитиною...

— Не так, щоб і дитиною, вже дванадцять...

— Зрозуміло. Німецьким запалом погралися?

— Допустився помилки...

Скільки допускалося тих помилок. І не лише малечою. Дорослі в грізні дні війни не раз припускалися непоправних помилок і розплачувались не лише руками. Саме про це, пам'ятаю, ми поговорили тоді...

Скоро ми роз'їхалися в різні кінці — Леонід Григорович у своє село, я — у місто, в свою редакцію. Але наша дружба не перервалася, ми хоч і рідко, та обмінювалися листами, листівками вітали один одного з великими святами.

І ось недавно прибув у редакцію на моє ім'я лист від Леоніда Григоровича. Окрім привітань та побажань, у тому листі писалося:

«Дорогий друже! А в нас у школі велика радість, можна сказати, що справжнє свято. Наші юні слідопити

розшукали дуже важливі партизанські документи, а головне — прапор та щоденник партизанського командира товариша Дев'ятисила, який загинув у боях з ворогом як герой.

Трапилось це так. Ми трохи знали про ту схованку, але місце так змінилось, що годі було шукати. Якщо хто й міг допомогти нам у цій справі, то це лише Гордій Гордійович Коцюба, людина, яка замінила товариша Дев'ятисила після загибелі. Ми довго кликали Гордія Гордійовича до себе в гості, він все обіцяв приїхати і все відкладав. Працював він директором великого радгоспу в сусідньому районі, і вибрати вільний день йому було важко. Я кілька разів їздив з юними слідопитами до нього, а він твердив одне:

— Ніколи, ніколи минулим тішитись. Ще встигнемо і згадувати, і покопатись. Зараз про інше треба думати. До жнив он готуємось, бурячки прориваємо.

Цієї зими Гордій Гордійович діждався-таки своєї пенсії. Пустили чоловіка на всі чотири боки — згадує бойові походи, розкопує таємні партизанські схованки, йди в поле, йди в луг, лови рибу, лякай зайців. Радіти б людині, а він у плач. Кажали люди, що цілий тиждень як неприкаяний ходив по полях та луках, до хати не наvertався, нікого не хотів бачити. А потім зник. Видно, людина до всього звикає. Навіть до пенсії.

А десь так у кінці травня несподівано з'явився Гордій Гордійович у нашій школі. Тихенький, стомлений, постарілий відразу на десять років.

— Ось тепер Гордій Гордійович до ваших послуг. Збирайтесь усі, коли охота, то розкажу про все, що вас цікавить. А коли хочете загублені документи розкопати, то я з великим бажанням.

Треба вам знати, що в 1941 році над партизанським загоном Дев'ятисила нависла смертельна загроза. В загоні було дуже мало людей, загін лише ставав на ноги, а проти нього вороги кинули великі сили. Тоді, перш ніж вступити в смертельний бій, товариш Дев'ятисил вирішив закопати в лісі прапор загону, свій щоденник та інші документи. Ніби відчував командир, що загине в тому бою. Командування опісля нього прийняв Гордій Гордійович, загін зостався жити і діяти, але надовго покинув рідні місця.

Минув не один місяць, поки партизани потрапили до свого лісу. Вийшли звідсіль восени, а повернулись аж пізньою весною наступного року. Гордієві Гордійовичу одному було відоме місце схованки. По умовних позначках на деревах, які вони наставили з Дев'ятисилом, можна

було розшукати скарб. Та тільки руками розвів партизан. Місця, де закопані документи, неможливо було впізнати. Фашисти всенюку зиму ганяли в ті ліси лісорубів. І кілька кварталів дрімучого корабельного лісу стали полем, в пустелю перетворилося те місце.

Походили-походили тоді партизани по полю, шукали-шукали те місце — та й махнули рукою. Ніколи тоді було дошукуватись, воювати треба було.

Так пролинули роки. Не до того було людям.

Наші юні слідопити, вислухавши розповідь Гордія Гордійовича, так і загорілися.

— Все поле перекопаємо, а знайдемо.

Гордій Гордійович посміхнувся:

— Для чого ж все? Коли є бажання, то будемо копати там, де схований наш скарб.

Після екзаменів юні слідопити вирушили до лісу. На місці партизанських таборів звівся табір піонерський. Тут уже було не голе поле, шумував молодий, веселий гай.

Кілька днів блукав Гордій Гордійович по лісу, ходив один, шукав з лісниками. Він добре запам'ятав номер дільниці, в якій закопав з Дев'ятисилом документи. Врешті визначили місце, де треба копати.

Кілька місяців трудилися юні слідопити. Ріки поту пролилися, Гордій Гордійович не розгинався з ранку до вечора, не випускав з рук заступа. Шукали вперто, зціпивши зуби, але не здавалися. І головне — всі вірили у перемогу. І не знайшлося жодного слабодуха, — навіть захворівши, ніхто не полишав табору.

Колись у дитинстві я чув розповіді старих людей про зачаровані скарби. Нібито в старовину скарби, перетворившись на мару, лякали людей, не давалися нікому до рук. Навіть Гоголь писав про такі зачаровані скарби. Вечорами, в час відпочинку, ми не раз згадували Гоголеві розповіді.

— То, може, й наш зачарований? — розводив хто-небудь руками.

— Наш скарб — особливий. Не золото і не срібло. На наш партизанський скарб чари не поширюються. Треба пильніше шукати, — казав Гордій Гордійович.

І ми шукали. Може, й знайшли б, та літа не вистачило. Надійшла осінь, у школу треба. Похнюплені і невеселі повертались наші слідопити до села. Але віри в те, що знайдуть, не втратили. Перезимували, а наступного літа — знову за діло.

Піонерська віра, дослідницька настирливість перемог-

ли. Знайшли те, що, здавалось, уже було втрачене назавжди.

Дорогий друже! Ви журналіст! Я знаю, як вашого брата цікавлять такі речі. Приїздіть. Подивіться на наш прапор. Прочитайте щоденник людини, яка писала кожне своє слово кров'ю серця. Ви не пожалкуєте за тим».

Довго не затримуючись, я й прибув на заклик Леоніда Григоровича.

### III

Замість Леоніда Григоровича в школі мене привітав старший піонервожатий Левко. Так він мені відрекомендувався, а школярі його звали Левком Тихоновичем. Я й собі так до нього звертався. Він кожного разу червонів і просив:

— Звітть просто — Левко.

Левко знав про мій приїзд. Хоч, правда, при зустрічі не висловив особливої радості.

— А, з редакції. Кажали Леонід Григорович. Веліли поселити вас у нашому «готелі» і слідопитів скликати.

— А може, вам зайвий клопіт, може, якось я й сам справлюся?

— То мій обов'язок. Я зараз тимчасово заміняю директора.

По тону, яким було те сказано, я зрозумів, що Левко немало гордий з такого, хоч і тимчасового, але високого поста, і вирішив підтримати його авторитет.

— Ну, коли так... Тоді здаюсь на ваш досвід і вашу ласку.

Левко влаштував мене до «готелю» баби Юхимії. Швидко, без зайвих розмов, без прописки та анкети.

— Ось цей товариш у вас житиме,— сказав він бабусі. А мені звелів:

— Зоставляйте валізу сміливо, у нас не крадуть.

Поцікавився, чи я голодний. Я заперечно крутнув головою.

— Тоді гайда до школи, там досі слідопити зібралися, проінформують вас, та й у музей зводимо. Леонід Григорович веліли щоденник вам показати.

Юні слідопити справді вже ждали нас (як вони так швидко зібралися?).

Кинулися гуртом розповідати, як-то вони шукали скарб. На Левковому обличчі вималювалась досада.

— Хіба ж можна всім разом?

— Левко Тихонович, так ми ж не разом...

— Вже про це говорилося...  
— Ми ж тільки про головне.  
— Чуємо — а воно тільки дзінь...  
— Я перший почув!  
— І я почула...  
— І я...  
— Тільки дзінь об щось металеве.  
— Не дзінь, а ніби шкряб, ніби др-р — об залізне щось.

— Гордій Гордійович казали, що знахідка мусить бути дерев'яною, а воно тільки дзінь...

— Аж то дерев'яний ящик стлів, а зацинкована коробка з-під патронів як новенька...

Левкові, видно, набридла та колективна інформація, і він суворо наказав:

— Досить. Ходімо до музею, по дорозі докажете.

І до самого музею він не промовив жодного слова. Йшов попереду, зосереджений, суворий, як і належить тимчасово виконуючому обов'язки самого директора школи.

По дорозі я довідався, що в селі Кочерівці музей не так собі жарт який-небудь, а справжнє культурне вогнище. Юні слідопити докопалися, що оця присадкувата будова в гущавині зведена руками покріпаченого селянства, що будувалася вона для сільського попа, який розкошував тут аж до революції. В часи Радянської влади попові довелося потіснитися — половину будови зайняла сільська школа. Згодом, коли більше дітвори потяглося до науки, попа переселили у звичайну сільську хату. Вже десь перед війною побудували велику школу, а в колишньому попівському гнізді розмістилася бібліотека і хата-читальня.

Окупанти книги попалили, столи та стільці розтягли і розмістили тут поліцію. Чули люди ночами стогін катованих, аж поки партизани не розгромили поліцаїв.

Після війни знову приміщення на деякий час стало школою, доки відбудовували зруйновану школу. Потім тут була і шкільна майстерня, і лабораторія... Нарешті Леонід Григорович передав її під шкільний краєзнавчий музей.

З цікавістю розглядав я чистеньке подвір'я. Видно, не ліниві руки ходили біля дерев, біля квітів, бо все тут вабило око красою і порядком. Посеред квітника — на цегляному постаменті — Ленін. Біля загорожі — клени та липи, пообіч доріжки, що веде в музей, кущі бузку та жасмину. Перед вікнами — різнобарв'я троянд.

Доріжка всипана білим річковим піском, біля порога —

дерев'яна решітка, на порозі — цератка із морської трави — витирай підшви, не куди-небудь, до шкільної святині вступаєш.

Примовкли юні слідопити. Старанно шкребуть п'ятами об дерев'яну решітку, шерхотять підшвами по цератці. Я теж побожно витираю ноги і, охоплений загальним настроєм, схвильований, заходжу до музею.

#### IV

Нас зустрічають екскурсоводи. Попереду — цибатенька дівчина із великими синіми очима і довгими червоними руками, які їй явно заважають.

— Галина Чибис — директор піонерського музею, — привітавшись, відрекомендувалась вона. — А це наші екскурсоводи: Марійка Скора...

Білокоса, тонісінька дівчинка на півкроку виступає вперед, вклоняється і знову відступає назад.

— Та Васильок Потебенько.

Чорнявий хлопчик з непокірним їжаком на голові зиркає спідлоба, але дружельбно і навіть соромливо. Якусь хвилину всі троє стоять струнко, немов на параді.

— Дуже радий, — кажу, — познайомитись.

Тисну всім руки. Вони дуже тим вдоволені.

— Ласкаво просимо до нашого музею, — запрошує Галина Чибис.

— І вітаємо вас від імені наших слідопитів, — додає Василь Потебенько.

Галинка перша заходить до приміщення, а екскурсоводи пропускають спочатку гостя.

В першій кімнаті на білих стінах рябіло від фотографій, плакатів і діаграм.

— В цьому залі зібрані матеріали дореволюційної історії нашого села, — озвалась на диво густим та звучним контрольтю Марійка Скора.

— Галино, — чую, наставляє директора музею вожакий Левко, — їх історія не цікавить. Показуйте їм знамено та щоденника.

І Марійка, та й Галя вочевидч були розчаровані таким ставленням до їхнього музею. Вони переглянулися, сказали очима одна одній: дивні якісь люди живуть на світі — стільки бейкатись до Кочерівки і навіть не поцікавитись її історією.

Щоб згладити хоч трохи Левкову вказівку, я мовив:

— Ні... чого ж... це навіть цікаво...



Але це не порятувало справи. Дівчатка, не глянувши на піонервожатого, підкресливши тим самим і зневагу до його наказу, і те, що його воля для них закон, рушили в глибину музею.

Проминувши ще дві кімнати, геть заповнені чиїмись портретами і картинами, ми опинились у просторому залі, напівосвітленому сонячним промінням. До музейних вікон хилилось гілля вишень та яблунь, а від землі тяглися квіти, весело зазирали до залу.

Я відразу побачив те, задля чого покликав мене сюди Леонід Григорович. На стіні висіла велика дерев'яна рама, щільно прикрита замкненими ставнями. До них підбігцем наблизився Василько Потебенько, на ходу видобув з кишені ключа і в одну мить зняв з петель замка, обережно прочинив ставні. Хтось клацнув вимикачем, і кімнату враз освітило м'яке світло, що полилося десь з-під стелі, з довгої скляної молочного кольору трубки.

Малиново заграло на тлі блідо-жовтої, полакованої рами знамено. Схвильовано й піднесено я наближався до нього.

Шлях мені перетяла дощана коробка, зверху заклена. Мимоволі зупинився перед нею.

Під склом розкинулася уся Кочерівка, серед якої стояла й оця присадкувата попівська споруда, що стала в наші часи музеєм. І саме вона впала мені в око, може, тому, що вікна її світилися червоним вогником, проміння якого падало на мініатюрний бюст Леніна на музейному подвір'ї.

Все було на тому макеті: вулиці й майдани, хати й хліви, сади й городи, нова школа на горбі під лісом, і лікарня, і пожежна каланча, сільська Рада, колгоспна контора, крамниці і тваринницькі ферми. Все це біліло і світилося серед зеленої порослі. Навіть сільська череда прямувала полем до села, біля сільради стояла манюсінка легковичка,— мабуть, з району хтось завітав,— а біля телефонного стовпа чухалась чиясь розгодована льоха...

Ні, не можна було відірвати очей від цього села, яке тихо дрімало в чотирьох стінах дерев'яної коробки. Не можна було не захопитись майстерністю тих, хто зробив це маленьке диво.

— Наша Кочерівка,— урочисто доповіла Галина Чибис,— а макет цей зробили наші юні слідопити і члени художнього гуртка.

Не зводили з мене очей юні слідопити й історики.

— Ловко? — нетерпляче поцікавився Васько.

— Дуже гарно. Просто — молодці!

— Рельєф із глини. Будівлі з соломи та паличок, а дерева і постаті з пластиліну.

Я зачудовано хитав головою. А Марійка вже заграла над макетом своєю вказівною паличкою.

— Наше село старовинне...

Піонервожатий Левко і на цей раз не дав розійтися екскурсоводам:

— Це вони знають...

Дівчата ображено зашпилили губенята. За хвилину ми приступили до стіни, на якій зберігалося знамено.

## V

Це було звичайне шовкове знамено, одне з тих, які вручалися піонерським загонам чи дружинам в урочисті Ленінські дні їхніми шефами. Я знав це і без пояснень. Але тепер уже навіть Левко не міг зупинити Галинчиної розповіді.

— Напередодні Великої Вітчизняної війни це знамено в річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна було урочисто передане партійною організацією та правлінням кочерівського колгоспу імені Надії Костянтинівни Крупської піонерській організації нашої школи...

Я уважно розглядав потертий, полинялий, у чорних і світлих плямах піонерський прапор. Уявив собі його таким, який він був у час, коли його вручали піонерам. Був він сонячно-світлий, червоний, як трояндовий цвіт, м'якенький, лопотів на вітрі, вабив до себе дитячі очі шовковим блиском і словами, які повідали про те, що належить він піонерському загові, а загін той завжди готовий боротись за справу Леніна. І образ Леніна, усміхнений, яскравий, старанно вишитий чиймись руками на тому знамені.

Піонерський прапор... Скільки перед ним схилялось ще незміцнілих, слабеньких дитячих колінець, скільки рученят у благоговійному пориві злітало перед ним догори, скільки серденят юних трепетало і скільки оченят ясних на нього зоріло?

Піонерський прапор... Оторочений золотистою каймою, оздоблений довгими китицями. З образом рідного Леніна. Скільки під ним виростало і змужніло покоління, рушило в життя по різних дорогах, однаково славних і однаково нелегких.

Піонерський прапор... Скільки разів він привиджався

тим, чиє рожеве дитинство давно минуло, скільки разів нагадував він про той неповторний час, який ніколи не повториться!

Непомітно, дуже швидко пролітають ті благословенні роки, коли людина крокує під цим прапором. Минають, як короткий сон літньої ночі, солодкий сон у рожеве світання. Вже значно пізніше, коли людина поживе уволю і напружується досхочу, коли стомляться невтомні руки і охолоне трохи голова, коли розсіється юнацький запал і похилиться на срібну осінь, отоді самий лише погляд на рідний піонерський прапор враз зігріє теплом людський спомин, ритмічніше і веселіше заб'ється в грудях стомлене серце, на побляклих щоках заграє теплий рум'янець, подібний до того трояндового рум'янцю, яким завжди пломеніє піонерське знамено.

— На прапорі видно сліди людської крові, — сумовито сказала Марійка. Її оченята стали великими і переляканими.

— В роки війни цей прапор став прапором партизанського загону, — повідомив Василь Потебенько.

Під прапором, на столику, лежала цинкова коробка з-під патронів. Напис стверджував, що в цій коробці протягом чверті століття зберігались піонерсько-партизанський прапор та щоденник командира партизанського загону товариша Дев'ятисила. Щоденник — загальний зошит у ледериновій палітурці — лежав тут же, побіля цинкової коробки. Фотопортрет, презнятий з старої картки, — вольової людини з густими, зрослими на переніссі бровами. Таким був товариш Дев'ятисил напередодні війни.

Про все те, що я тут вичитав, голосно розповідала, неквапно водячи довгою палицею по поверхні окла, Марійка Скора.

В цей час через вікно долинув рев мотора. До музею підкотила автомашина і зупинилась. Брязнули дверцята, задзвеніли дитячі голоси. В зал заглянув хтось із піонерів, гукнув:

— Галино, знову екскурсія приїхала!

Галинка Чибис запитально зиркнула на Левка. Потім наказала:

— Марійко і Васильку, приймайте екскурсантів.

Юні екскурсоводи подалися зустрічати гостей. Галинка зосталася біля прапора.

— Галю! — звелів Левко. — Ти покажи товаришеві щоденник. І дай копію.

Галина перелякано зиркнула на Левка.

— Але ж ми... Щоденник — особливий експонат...  
Видавати для користування і навіть брати до рук...

— Це наказ Леоніда Григоровича.

Галя більш не сперечалась, покійно дістала з кишені ключика, відімкнула шафу. Обережно, обома руками вийняла з вітрини щоденника і понесла із залу. Я мовчки пішов слідом за нею. У маленькій кімнатці, що була канцелярією музею, Галя поклала щоденника на стіл. Із шафи дістала кілька школярських зошитів.

— Обережно перегляньте оригінал, познайомтесь з почерком товариша Дев'ятисила, а читати будете з цих зошитів. У нас копія точна, науково звірена...

Я не зважувався брати до рук ледеринувий зошит. Галина відразу це оцінила, дружельюбно зиркнула на мене та подала до рук костяного ножика.

— Ось цим розгортайте.

Обережно відгортаю палітурку. Читаю напис на титулі, перегортаю ще листочок. Зошит зберігся на диво добре. Правда, окремі слова розповзлися, видно було й сліди від мокрих плям, але прочитати можна кожне слово.

— На світлі тримати довго не рекомендується,— сказала вибачливо Галинка,— бо може папір розкластися.

Почала поспішно переконувати:

— У цих зошитах весь текст, слово у слово. І можете читати, скільки вам треба. Хоч і тиждень.

Обережно взяв я до рук шкільні зошити, в яких було скопійовано щоденник командира партизанського загону. Розпрощався з Галинкою та юними слідопитами і подався з музею.

## VI

Коли уважно вдивитися в макет села, відтворений юними слідопитами у шкільному музеї, то можна знайти кожную сільську будову до останнього хлівчика на краю села і навіть землянки під лісом для зберігання сухих соснових шишок. Не відшукаєш лише сільського готелю. Бо його офіційно не існує в селі Кочерівці.

І все ж, як уже говорилося, готель у Кочерівці є. Зветься він заїжджою хатою. І належить не колгоспові чи якій іншій установі, а персонально бабі Юхимії.

Народні перекази та легенди посвідчують, що жила баба Юхимія з дідом Харитоном, як кіт із собакою. Щоденно сварилися, нахвалялися, що розлучаться, роз-

біжаться в різні боки, щоб довіку вже й не бачити одне одного. Напевне, вони б і розбіглися, коли б не спільне дворище. Баба Юхимія ждала, поки дід повіється світ за очі, а дід намарне чекав того «подвигу» від баби.

Закінчилося тим, що дід прорубав у коморі вікна, утеплів стіни та й поселився в новобудові через сіни. Добре влаштувався дід Харитон. Кімната його виходила вікнами в сад, у ній було затишно, зимою тепло, а літом прохолодно, віти яблунь та груш у вікна заглядали. Жити б тільки дідові, а воно й не пожилося. Видно, заїла-таки баба Юхимія діда Харитона, бо захирів, як свічка, за одну зиму стаяв, а напровесні й переселився під дуб на тихому сільському кладовищі.

Баба Юхимія для годиться трохи пожурилася за дідом Харитоном і обладнала по-своєму його кімнату. Побілила стіни, пофарбувала вікна, на підвіконня наставила горщиків з геранню, почепила смугасті фіранки, на дерев'яному ліжку вистелила високу постіль, звела цілу гору подушок та й оголосила згодом сільському начальству, що віддаватиме ту кімнату для приїжджих. Начальство спочатку було захопилось бабиною ідеєю, а коли почуло її умову: щоденно записувати їй за це трудовень,— то відразу охолело. І відмовилось від бабиних послуг.

Юхимія не образилась і не опечалилась тим. Навпаки, вона навіть пораділа відмові:

— А, так, так, голубчики. Спасибочки за полегку, бо воно ж пустиш людей собі на безголов'я, клопоту не оберешся, а хто ще й зна, що на той трудовень заплащать.

І, вже виходячи, кажуть, кинула від порога:

— А коли виникне потреба, то не забувайте бабиної хати.

На таке воно й вийшло — не забули бабиного «готелю». Спочатку ночували у баби час від часу уповноважені, і правління колгоспу змушене було записувати бабі Юхимії трудовень. А згодом просто обійтись не могла Кочерівка без бабиної «установи».

Я не пожалкував, що потрапив до баби. В колишній дідовій хатині було затишно, мухи не набридали, пахло так, немов у фруктовій крамниці.

— Може, вам молочка? — зазирнула баба Юхимія — огрядна, з великим бульбастим носом, на крилах якого надійно приліпилися синьо-фіолетові бородавки. — Або гарбузика печеного? А може, яблучко квашене? А вареничків? З сиром, з вишнями. В мене не дорого...

З душевним трепетом розкрив уже помітно зім'ятий зошит. Видно, не перший я читав потаємні думки товариша Дев'ятисила.

Писалося не тим розмашистим, крупнуватим почерком, що зберігав у ледериновому зошиті пам'ятку про стрімкий і зосереджений характер партизанського командира. Щоденник переписувала, видно, дівчинка, бо почерк був рівенький, круглий, чіткий і ясний, як дитяча добра душа. Буковки випсані одна в одну, кожне слово красиве, таке, яке могло вийти лише з дівочих рук.

Я не відразу примирився з невідповідністю форми до змісту написаного. Писалося про тяжкі, жорстокі речі, і писалося таким ніжним, округлим почерком. Та згодом про те забулося. Я взагалі скоро забув про все. Не читав, а ніби йшов, крок за кроком, тими стежками, якими пройшов товариш Дев'ятисил.

Ось він, той невигаданий документ. На першій, титульній, сторінці стояло одне слово:

## ЩОДЕННИК

Внизу — рік. Важкий, неймовірно важкий у людському житті рік тисяча дев'ятсот сорок перший.

Наступна сторінка відкривалася записом, з якого й починався щоденник.

*2 вересня*

Вчора наступила осінь. Закінчилось найдовше в нашому житті літо. Які-то будуть наступні осінь і недалека зима?

Сьогодні відбулося засідання бюро райкому партії. Закрите, секретне засідання. Були тільки члени бюро. Говорив секретар Микола Несторович. Він щойно повернувся з області.

Пахне смаленим. Не вірилось, що ворог підійде до Дніпра. Радінформбюро переконає, що бої проходять на Житомирському напрямку. А Микола Несторович сказав, що за останніми даними Житомир здали. Невже ворог прийде у наші райони, невже переповзе через Дніпро? Неймовірно! Але ж не вірилось і те, що він ступить на нашу землю, захоплюватиме наші міста і села.

І все ж — він не прийде сюди, до нас.

Протягом усього серпня ми копали в лісі землянки, робили потайні склади. Будемо партизанити. Треба, щоб у

нас була достатня кількість продовольства і зброї. Копали ми ті землянки, заповнювали їх салом та борошном, маскували, хоч, може, все це нам і не знадобиться.

Схоже на те, що ми трудилися даремно.

На бюро райкому вирішили на днях виводити наш загін у ліси. Командиром загону раніше був призначений Микола Несторович. А вчора визначили запасних командирів. На випадок, коли вибуде з ладу перший командир — командування бере на себе голова райради товариш Плужний. Коли ж вибуде з ладу і він, тоді механічно командиром мушу стати я, Дев'ятисил Лука Федорович.

Мов сніг на голову. Який з мене командир?

Мало не почав заперечувати. Але вчасно роздумав — могло вийти так, що я заздалегідь переконаний у загибелі двох попередніх командирів. Добре, що змовчав. Все одно командувати мені не доведеться. Вірю — фашист за Дніпро не сунеться. А коли все ж доведеться партизанити, то Миколу Несторовича ми заступимо грудьми, свого командира і секретаря ми на загин не віддамо.

Із засідання всі розійшлися мовчазні, пригнічені. Може, тому, що тільки вчора евакуювалися на схід наші сім'ї? Де-то мої Софійка з Ігорем?

*3 вересня*

Чудовий сонячний день. Пахне лісом. По городах зеленіє гарбузиння, в садах біліють яблука і груші, палисадники квітнуть так, ніби немає ніякої війни.

По дорогах ідуть солдати. Одні туди, інші назад. Везуть поранених. У небі гудуть літаки. По звуку чути — чужі. До цього часу нас обминали. А сьогодні налетіли на світанку, бомбили базарну площу. Чим вона їм видалась? Убили одну перекупку — років двадцять незмінно торгувала соняшниковим насінням — та сліпця-лірника — теж щоденно ходив сюди, як на роботу. Є поранені.

Іздили по селах, радили ховати та роздавати колгоспникам намолочене зерно, бо вивезти його вже немає змоги. Всюди дивились на мене, як на божевільного, навіть з підозрою. А один голова колгоспу, безпартійний дідок, недружелюбно запитав:

— А ти часом не перегинаєш? Гляди, щоб не було тобі згідно законів воєнного часу...

З дуже пригніченим настроєм повернувся додому. Хата порожня, чужа. Задрімав був з дороги, почувся голос Софійки, кликала. Прокинувся — нікого.

Згадав про щоденника. Записав дещо. Йду в райком. Може, там хто є — на людях веселіше.

*4 вересня*

Добре, що я прийшов у райком — інших теж потягло до гурту. До години ночі говорили. Тільки задрімали хто де: хто на диванах, на підлозі на купі газет, — а тут вривається офіцер: «Хто секретар райкому?»

Подзвонили. Через кілька хвилин і Микола Несторович тут як тут. Прочитав пакета — підняв тривогу.

За годину всі були в зборі. Ждемо автомашин. Через кілька хвилин виїздимо в ліси.

Схоже на те, що фашисти перейшли через Дніпро, а може, що й інше. Микола Несторович похмурий і неприсутній. Ось і машини. Зараз покинемо своє рідне містечко. Чи скоро сюди повернемось?

*9 вересня*

Останні дні було не до щоденника. Велике горе прийшло на нашу землю. Докотилось і до нашого району.

Ще так недавно всяк займався своїм ділом, у кожного з нас були свої клопоти, жили тим життям, яким живе людина в мирні, трудові дні. І ось — все те позаду, в минулому. Живемо, як у кошмарному сні. Невже ворог ступить сюди, в наші села, на наші поля й луки?

З того самого дня, як почалася війна, жили, як у кошмарі. Не створювалось нічого корисного, руйнували те, що створили власними руками. Люди ходили як у воду опущені.

Робилося все, немов у важкому сні, і тільки те, що вимагалось війною. Одні йшли на фронт, інші їх проводжали, треті копали протитанкові рови, четверті евакуювалися. Більшість — тинялися з кутка в кутку, ждучи найстрашнішого.

Отаборилися в лісі, неподалеку від землянок. Поселитися в них ми мали право лише після того, як опинимось у ворожому тилу. На Дніпрі гримів бій. Наші тримали важливий стратегічний міст.

Вночі за Дніпром рожевіли пожежі. Бої кипіли вдень, уночі стояла тиша. Темряву розвіюють пожежами. В небі вурчать мотори літаків. Інколи важко рвуться бомби.

Вчора до нас прибув командир піхотного батальйону. Вже немолода людина. Микола Несторович з ним добре знайомий, не знаю, чи вони давні друзі, чи подружились в останні часи.



...Капітан Яхнов — комбат піхотинців — довгенько переконував нашого командира в тому, що нам, майбутнім партизанам, дуже корисно охреститися в бою, побути поруч з військовими в окопах.

Микола Несторович говорив, що ми встигнемо загартуватися в боях і опісля того, як регулярники «накивають п'ятами». Капітан супився, слухаючи ті невеселі жарти, а потім признався, що в них невитримка. Лінію оборони тримає один батальйон та протитанкова артилерійська батарея. За даними розвідки проти них наступають переважачі сили. А наказ твердий — утримати ворога на цьому рубежі доти, поки буде необхідно.

— Без вашої допомоги нам не утриматись, — сказав капітан.

— Так би й говорив відразу, — спохмурнів Микола Несторович.

Ми зайняли оборону на узліссі. На захід — широка піщана рівнина. В прозорій осінній димці видніються далекі луки, за луками тече Дніпро. Партизани залягли вперемішку з солдатами.

Нам справді корисно побувати у справжньому бою, повчитися воювати. Хто зна, як нам доведеться в тилу.

Ми всі розуміємо — чим довше тут затримаємось, тим більшою буде надія на те, що наші зберуться з силами, прийдуть на допомогу і, можливо, район наш не буде окупований. А може, нам пощастить отут, саме на цих пагорбах, зупинити ворога? Може, саме звідсіля почне він котитися назад, на захід?

Про це думали, про це говорили. Настрій в усіх бойовий. Особливо у наших партизанів. Солдати помовчували, подивлялись на нас скептично. Вони краще за нас знали, що таке війна.

Фашисти не показувались і день, і другий. А потім враз навалились на нас, як буря. Засипали наші окопи кулями, обстріляли з гармат. Тільки й рятунку, що стріляли безприцільно, поколупали поле перед нашими окопами, а відчутного удару не завдали.

Потім з прибережних чагарників вискочили танки. За ними повзла піхота. Лише тепер ожила наша батарея. Загриміли громи, вдарили блискавки.

Я зовсім оглух і отетерів від того. Мені здавалося, що всі бомби, всі міни, всі кулі цілили в мене.

Стріляв разом з усіма. Куди, для чого, по чому — не пам'ятаю. Загорілося два танки. Решта позадкувала назад. Солдати сказали, що першу атаку ми відбили.

Мене покликав Микола Несторович.

— Слухай наказ, Дев'ятисил. Негайно біжіть до Яворівки і виводьте обоз у ліс. На базу біля Яружного.

— Єсть, Миколо Несторовичу!

— Ти старший, ось твої підлеглі.

Тільки тепер я зрозумів, для чого на командний пункт було викликано ще троє партизанів.

— Добре, Миколо Несторовичу.

— Ну, давайте, товариші.

Не встигли ми покинути командного пункту, як знову обізвалась ворожа артилерія. На бриючому польоті неслись «юнкерси». На цей раз вони били точно по наших окопах. Нам довелося залягти, переждати наліт.

Зараз уже не пам'ятаю, скільки часу кипіло це пекло, скільки бомб і снарядів розірвалось на наших позиціях. Я збагнув — не кожна куля, не кожен снаряд призначений для мене. Мені хотілося одного — виконати наказ. Убити хоч одного фашиста. А тоді можна й помирати. І я ждав. Тепер уже не стріляв у небо. Я ждав ворога.

Артобстріл припинився. В голові стукотіло, земля хиталася, коли знову біг на виклик командира.

Микола Несторович був спокійний і зосереджений, як і раніше. Тільки голос його помітно сів, став якийсь густий і сиплий, немов після простуди. Хтось глухо стогнав у напіврозваленому командному бліндажі.

— Слухай, Дев'ятисил, — сказав Микола Несторович. — Капітана важко поранено, шпиталь у Яворівці, то беріть з хлопцями пораненого на підводу і марш.

— А коли там шпиталю немає? — по-дурному вирвалось у мене.

— Виконувати наказ, — спохмурнів секретар.

— А ви?

— Я прийняв на себе командування. Здасте пораненого, беріть обоз і в Яружне. Чекайте нас.

— Єсть! — уперше по-військовому виструнчився я.

Микола Несторович раптом якось розм'як, кволо подав руку, сумовито сказав:

— Ну, комсомол, тримайся. Коли що — будь достойним більшовиків.

Тоді я не збагнув, чому відіслав мене Микола Несторович у Яружне. Лише з жалем позирнув на нього і подумав — нелегко буде йому, не військовому, тримати оборону.

— Єсть, товаришу командир!

Капітана покладали на носилки. Супроводжував його

військовий фельдшер з чорними розкішними вусами, на прізвище Білоус, та солдат-санітар Агєєв. Вони несли капітана, а ми допомагали їм.

За лінією окопів, у молодому березняку, що ховався у видолинку, мали бути санітарні підводи. Користуючись затишком, що наступив після атаки, ми швидко досягли того березняка. І справді, там стояла санітарна запряжка. Худюча конячина сумовито дивилась поперед себе і знехотя жувала березове пагіння. Їздового не було поблизу.

Покликали його — не відгукнувся. Розшукувати було ніколи, ми поїхали без нього. Капітан тихо, глухо стогнав.

— Навряд чи виживе, — сказав Білоус.

Мені стало моторошно. Коли дісталися поля, за яким на пригорку під лісом розкинулась Яворівка, то побачили, що село горить в кількох місцях. А полем до села прямують ворожі танки. Автомашини за ними сунуть велетенські, а в них повно піхоти. Знялась була в селі безладна стрілянина, потім задудотіли ворожі кулемети, танки вдарили з гармат.

Зупинились машини, висипала піхота, розгорнулась у ланцюг, пішла на повний зріст в напрямі Яворівки. Згодом стрілянина припинилась.

Ми стояли на узліссі, дивились на все те здалека і нічого не могли вдіяти.

— Шпиталь поминай як звали, — сказав глухо Білоус.

— А може, встигли відійти? — відгукнувся Агєєв.

— Так чи інакше, а нам хоч сядь та плач, хоч стоячи реви, — констатував Білоус.

Я сказав, що нам треба пробиратись на партизанську базу.

— Іншого не вигадась, — згодився Білоус. — Адже ми в оточенні.

Так, він сказав правду. Військові товариші опинились у ворожому оточенні, а ми, партизани, були тепер у ворожому тилу.

Довго плутали по лісових дорогах. Одного разу мало не зустрілись з ворожою колоною. Веза довелось кинути. Капітана знову несли на носилках. Ішли стежками, непролазним лісом. Заблукали в гущавині.

Тільки в надвечір'я трапили на знайому поляну. Це було недалеко від Яружного. Скоро ми були в партизанському таборі. Він був не безлюдний. Хазайнував тут голова колгоспу Гордій Гордійович зі своїм активом.

Урочище Яружне — одна з тих місцин на світі, про які кажуть, що тут нога людська не ступала. Окрім поодиноких лісових сторожок, тут нічого не зустрінеш. У глибині неходжених пущ та дібров водились лише дикі кабани та кози. Гуділи на вітрі величезні масиви велетенських корабельних сосен; по низинах лежали непролазні болота; осикові квартали сповнювали лісову безлюдь тріпотливим шелестом, а в заростях лози та глоду темними вечорами справляли свої дикі концерти голодні вовчі зграї.

Глибокі яруги то тут, то там вриваються у лісові масиви, вони по вінця виповнені колючою шипшиною та ожинником; подекуди серед лісу випинаються голі піщані горби, немов розриті козацькі могили.

В хащах стоїть осіння тиша. Найрізноманітніші пахощі виповнюють ліс. І сухими ягодами та терпкими лісовими кисллицями пахне принадно, грибами віддає, деревесним тлінням та мохом шибаче гостро, трави лісові і запізнілі убогі квіти додають до загального букету свій ледь відчутний, але такий характерний аромат. І землею пахне мокрою, піщаною, живиця з старих і молодих сосен скупно ллється по корі зраних дерев і теж пахне знайомо...

Яружне — край неляканого звіра і нетривоженого птаства. Кажуть, ніби й лосі тут стрічаються тим, хто за грибами нишпорить, а в давнину й ведмеді водилися. Не знаю, чи то правда, але в час, коли ми тут копали партизанські землянки, я сам не раз бачив диких кіз, що стрілою пролітали лісовими просіками, помічав розриту вепрячими рилами землю під старими дубами.

А птаства було скільки! Дятли старанно вистукували, сойки перекрикувались дико, мов хто роздирав їх живцем на шматки, сороки били тривогу, тетеруки мовчазно ліпились у гущавині сосен, а що дрібноти різної повзало по стовбурах та перелітало з гілки на гілку, то й не злічити. Шум ширяв над лісом і гамір неймовірний. Але то було влітку. Зараз ліс принишк, стояв мовчазний і сумовитий.

І нам сумно сидіти біля партизанських землянок. Поруч нас — землянка житлова. Все тут є — цегляна грубка, нари для снання, дощаний стіл, гасова лампа та кількасот стеаринових свічок, щоб було чим світити. Неподалеку допоміжні землянки — комори для продуктів, боеприпасів. У низині, ближче до болота, викопали колодязь, який надійно замаскований від сторонніх очей.

Кухню обладнали під зеленою кроною дерев — щоб

дим розвіювався у гущавині, був непомітним з повітря.

Минула ніч була безконечною. Навколо нас палає все, гуркотить безперервно. Ворожі літаки шугають над нами. Ми не могли й задрімати.

Вчора весь день там, на висотах, де наші тримають оборону, кипів запеклий бій. Блукаючи лісом, ми чули, як стрілянина то враз спалахувала, то повільно затихала. Інколи вона здавалась зовсім близькою — подолати кілометр-другий лісової заслони, і потрапиш на саме місце бою. А то відступала кудись у безконечну далину, нагадуючи затихаючий відгомін шаленої грози. Бій весь час то доганяв нас, то відступав, але переслідував невідступно.

В надвечір'я бій затих, хоч лісами ще котилось відлуння.

— Фриц дав відбій, — мовив фельдшер Білоус. — У них так: звечоріло — на відпочинок. Культурно воюють, гади.

— Тепер до сніданку не потурбують, — ствердив Агєєв.

Поступово оживає ліс. Виповнюється знайомими шумами, голосом запізнілих птахів. Нестерпні страждання пораненого капітана. Важко чути його глухий, протяжний стогін.

Ранком бій не відновився. Стоїть тиша. Так, що чути, як шурхотить пісок під ногами, як птахи перегукуються в нетрях. Непритомний капітан хрипко просить водички... Краще б уже бій, ніж ця тиша. Тоді б знали, що наші живі, воюють, а так не знаємо, що й думать.

А може, ворог відступив? Може, наші витурили фашистів за Дніпро? Але ж їх було так мало. А фашисти сунули танками, на машинах. Наших літаків зовсім не видно, а ворожі кружляють у небі, наче гайвороння. Хоча могло підійти підкріплення. О, коли б трапилось таке диво, кажуть, що на війні всяк буває.

Ми провели майже безсонну ніч, але спати нікому не хотілося. Не хотілося й говорити. Сиділи кожен із своєю думою, заглиблені кожен в себе. Військові — біля пораненого капітана. Гордієві бригадири біля Гордія. Мої хлопці лежать під кущами, прикидаються, ніби сплять, а насправді — я те добре бачу — важко сумують.

Ну що ж, ждатимемо повернення наших. Коли бій закінчився, то Микола Несторович виведе хлопців у Яружне. Або пришле зв'язкового.

Увечері знову берусь за щоденник.

Минув перший день партизанського життя. Вже заходить сонце. Більш кошмарного дня я не пережив у своєму

житті. Хоч і нічого в нашому таборі не трапилось. Провели ми його в повній бездіяльності. Здається, про нас забуло саме життя. Жодної душі за день не з'явилося. Жодної звістки. Коли б не глухий стогін пораненого, було б тихо у нашому таборі, як у домовині.

Немає Миколи Несторовича. Немає нікого з партизанів. Не прибули комсомольці з Яворівки — вони мали вивести сюди партизанський обоз. Просиділи день, як на безлюдному острові.

У таборі в нас немає командира. Я розумію — старший повинен бути. Цим старшим — за наказом Миколи Несторовича — тимчасово мушу стати я. Але мені незручно брати на себе роль командира. Тим більше, що в цьому поки що немає потреби. Всі ми тут рівні. Всі ждемо Миколи Несторовича. Або Плужного. Вони б покомандували, а з мене — який командир?

В цей день ми не готували їжі. В нас є сухарі, сало, цукор, можна було зігріти чай. Але за весь день ніхто з наших не доторкнувся до їжі. Тільки Білоус із Агєєвим не забували підкріплятися, вони звичні до всяких обставин, вони солдати.

У надвечір'я всі трохи ожили. Виповзли з-під кущів мої хлопці. Гордій Гордійович розпалив вогнище — потягло всіх на вогник. Приступили й військові. Запалили цигарки. Пускали дим угору і дивились у вогонь. Ніби соромились глянути один одному в очі.

— Діла,— нарешті протягнув інструктор з Тсоавіахіму Солошенко.

— Діла як сажка біла,— ствердив зловісно директор районного Будинку культури Оберчук.

— Схоже, що наші відступили,— сказав Білоус.

— Могли і відступити,— згодився Агєєв.— Тиснув, гад, сказано.

— Ваші, може, й відступили, а наші ж де? — знову сердито запитав Оберчук.

— Прийдуть, ніде не дінуться,— оптимістично озвався Гордій Гордійович.

— Жди, прийдуть,— криво посміхнувся Оберчук.— Вони з армією драпонули. А нас тут... як курчат, накриють.

— А чого ж, досидимось,— протягнув Солошенко.

Розмова ця мене здивувала і насторожила. Слово «драпонули» різнуло вуха. Часто вживається тепер у людському лексиконі це неоковирне слово. Бо доводиться «драпати» багатьом. Але хіба до Миколи Несторовича це слово ліпиться?

Мабуть, усім теж стало неприємно від того слова. Замовкли, поступово розійшлися по своїх закутках. Мене зовсім огорнули тривога і неспокій. Доведеться проявляти ініціативу. Командування не прийму, але завтра розвідку обов'язково органіжую.

*11 вересня*

На світанку вийшли у розвідку. Погода змінилася ще вночі. На зоряне небо насунули темні хмари. В долинах та видолинках заліг густий туман, послався димовою завісою у лісі. Запитав, хто піде зі мною у розвідку. Зголосилися йти всі Окрім військових — вони медицина, мусять бути тут, біля пораненого.

Ідемо втрьох: Гордій Гордійович, Оберчук і я.

Трапили на узлісся. Спинились, роздивляємось. Перед нами білють березові стовбури. За березовим гайком — наша оборона. В повітрі тхне недавнім боєм — вітер ще не встиг розвіяти чорного диму від артилерійських пострілів, одгонить смаленою шерстю.

Прислухались. Тиша мертва. Чи є там хто на висотах?

Прокрадаємось у поле. Проскочили галявину, на якій так ніхто й не зібрав урожаю. Дісталися до знайомого березового гаю. Березняк став невпізнаним. Мов сокира, сказившись, погуляла тут, цюкаючи направо і наліво, стяла дерева де під корінь, де наполовину, а де зачепивши самі верхівки. Сльозилися обчухрані пні, зяяли глибокі вирви, в'яло і сохло гілля, безладний бурелом перетинав дорогу. Відкрилась знайома висота, місце бою. В тумані ховається поле, не видно придніпровської рівнини, все загорнулося в сиву безмовну завісу.

Зупинилися вражені. Праворуч від нас, у полі — білий паркан. Він, мов живий, рухавсь, бо через нього тягнувся молочний туманець, хитав білі перехрестя, зливав їх у білу стіну.

— Кладовище, — шепнув Гордій Гордійович.

Справді — це фашистське кладовище. Березовий гайок наполовину був вирубаний задля того, щоб сотні березових хрестів стали на могилах фашистських головорізів. І хоч моторошно було дивитись на таку кількість хрестів на тому місці, де ще два дні тому було голе поле, ми багатозначно переглянулися і прочитали в очах один у одного задоволення. Хай буде так, хай лягає ворог кістьми в нашу землю.

Хрести нас трохи заспокоїли. Скрадливо наблизились до лінії нашої оборони.

Мені забракло повітря. Рука і зараз не підіймається, щоб описати те, що відкрилося нашому зору.

На пам'ять прийшли рядки із «Слова о полку Ігоревім», яке я нещодавно вивчав у інституті. Перед очима ожила картина з музею, на якій зображене побоїще на Куликовому полі.

«А Ігорового хороброго полку не воскресити...»

Не воскресити піхотинців, не підняти із землі кулеметників і артилеристів. Не зведуться на ноги наші побратими в своїх блаженських міських пальтечках та фуфаєчках, не встануть наші друзі по роботі, наші партизани, які полягли тут, ще не ставши справжніми партизанами.

«Дружину твою, княже, птахи хижі клюють, а звірі тихцем кров злизують...»

Не видно птахів, немає звірів. Двоногі звірі поорали землю танками, заволочили машинами, скосили все живе своїми автоматами. І лежать наші друзі горілиць, мертвими обличчями у пісок уткнулися, витягнувшись на повний зріст, зібравшись у клубочок, розкидавши безвільно руки.

«Жінки руські заплакали, розридалися: що вже ж нам своїх милих лад ні думкою здумати, ні очима побачити...»

Нас троє — живих і невражених — трапило у країну мертвих. Ворогам — хрести березові у нагороду. А наших, захисників землі рідної, навіть поховати нікому. А може, вороги люті й ховати їх заборонили? Колись у древніх греків найбільшою покарою і ганьбою для переможених вважалась відмова в похороні.

Несподівано, невчасно крізь туман пробилось червоне сонце. Запало березовий гай, оживило затуманені далі, заграло веселкою серед березових хрестів.

Пересилюючи самих себе, неслухняними ногами переходимо від вирви до вирви, від окопу до окопу, від бліндажа до бліндажа. Нарешті надibuємо командний пункт. Так ось де знайшов кінець свій Микола Несторович, наш невтомний секретар райкому... Лежить, упавши головою на руки, затиснув кулаки, от-от скомандує: «Хлопці, в атаку!..»

Скільки ми ходили б тут, беззвучно оплакуючи загиблих, коли б нас не прогнали людські голоси. Від села з тихим гомоном ішли люди. Із заступами за плечима. Жінки, діди, підлітки.

Нам поки що не варто було себе виявляти. Ці слова сказав Гордій Гордійович. Так думав і я.

Оберчукові ж взагалі відняло мову.



В обідню пору повернули в Яружне.

До табору пробилось двоє товаришів з нашого загону. Завідувач райземвідділу Петричук — поранений в ногу, та учитель першої школи Соколенко. Вони були ледь живі, приголомшені горем. Адже вони були там, де вмерли всі інші.

— Поранило перед останньою атакою, — сказав Петричук. — Микола Несторович наказав Соколенкові вивести до землянок...

— Заблукались... ледь повзли, — виправдовувався Соколенко.

— Немає Миколи Несторовича. Немає нікого, — зітхнув Гордій Гордійович.

Надовго запала тиша. Ми збилися до гурту.

— Тринадцять, — сказав ніби сам до себе Оберчук.

— Що тринадцять? Кого тринадцять? — скинувся Агєєв.

— Нас тринадцять. Чортова дюжина, — зловісно мовив Оберчук. І посунув під облюбований кущ.

Так, нас зосталось на партизанській базі тринадцятеро.

## 12 вересня

Як на серці, так і в природі. Вночі вітер нагнав з півночі низьких холодних хмар. Загум по-зимовому ліс, сипонуло густим дощем. Потім дощ перейшов у неприємну мжичку і не припинявся цілісінький день.

Ранок наступив неохоче, повільно, по годиннику вже мав давно бути день, а в лісі стояла досвітня півтемрява.

Мимоволі довелося всім забиратися в землянку. Тут було сухо, затишно, хоч і тхнуло піщаною вогкістю. Розташувались на широких нарах, на прибитому цвіллю лісовому сні.

Біля цегляної груби на високому настилі лежить капітан. Вже який день він, важко поранений у голову, без пам'яті, помирає і не може померти. Могутній організм, залізне серце не відпускають його на той світ. Так говорить фельдшер Білоус. Він усе знає, цей фельдшер, але нічим не може допомогти капітанові.

— У шпиталь треба, — зітхає Агєєв.

— Капітанові й шпиталь не допоможе, — хитає головою Білоус.

Поранений тяжко стогне. Час від часу він починає шарпатись на своїй постелі, підіймати нелюдським голо-сом бійців у атаку, снувати рукою біля серця, ніби намагається зняти незримий тягар із грудей.

Весь почорнілий, обличчям під колір своїм вусам фельдшер час від часу прикладає йому до чола мокру ганчірку. Інших ліків у нього немає. Агєєв сидить навпочіпки біля груби, мовчки палить, дивиться в землю — що тут скажеш, про що говоритимеш?

Моторошно в лісі, а ще моторошніше в землянці. Хлопці один за одним виповзають на повітря. Наспих будують халабуди. Вони не рятують від мряки. Але хай краще мокне одяг, краще переносити дошкульний холод, ніж слухати стогін капітана.

З нетерпінням ждемо Плужного. Голова райради не був у тому бою. Ми вже тримали оборону, а він ще лишавсь у містечку. Збирав усе необхідне для загону. Мав вивезти у Яворівку. А вже звідтіля в Яружне. Отже, він напевне десь по лісах блукає, мине день-другий — і його група приєднається до загону. Розвалиться тоді наша чортова дюдина. Тьху, вже й собі вслід за Оберчуком бовкаю про ту дюжину...

Миколи Несторовича немає в живих. Тепер командування автоматично перейшло до Плужного. Це знають усі. Я, третій кандидат у командири, мушу мовчки ждати, не сміючи навіть думати про командування. Та й навіщо мені воно? Адже я до цього не здатний. Правда, я служив у армії, маю навіть військове звання, але ж я не Микола Несторович і не Плужний. В них досвід, в них за плечима життя. А я лише новоспечений секретар райкому комсомолу, керівник, який ще не встиг по-справжньому показати себе на роботі.

Зрозуміло, що без командування в партизанському загоні не можна ніяк. Хоч нас і мало, але ми партизани, ми в тилу ворога, треба комусь в усьому давати лад, особливо на випадок бойової ситуації. Це добре, що нас поки що ніхто не турбує, що ми замасковані в такій глушині. А коли раптом увірветься сюди ворог? Хто візьме на себе керівництво боєм?

У таборі мусить бути військовий порядок. Треба виставляти варту, провадити розвідку. Поки що вартові мінялися не тому, що хтось наказував, а по добрій волі. Набридне комусь сидіти на місці, і він зі словами «підупідміню» йде на пост.

Їжі теж не готуємо. Хто-небудь принесе із землянки-комори сухарів, та сала, та ще цукру. На вогнику закипить казанок з водою — хто голодний, той сам себе й пригощав тим, що було під рукою.

За весь день так по-справжньому і не розвиднілось.

І мряка не припинилась ні на хвилину. Тільки й усього, що повідну кожен собі влаштував зручну халабуду, щоб не мокнути уночі...

*13 вересня*

Вночі помер капітан.

На світанку до мене в халабуду протиснувся фельдшер Білоус. Трусився, мов у пропасниці. За ним уповз зарослий рудою щетиною Агеєв.

В моїй халабуді палахкотів вогник. Фельдшер мовчки простягнув до жару руки, опустився на збитий лямець сіна. Агеєв згортав цигарку і не міг згорнути — крупнозерна махорка сипалась додола. Я нічого не запитав, вони мені нічого не сказали. Але я зрозумів усе.

Сьогодні світало так само повільно, як і вчора, хоч хмари піднялися вище і перестало мжичити. Зате ліси потонули у густому молочному тумані, через який навіть стовбури ближніх дерев ледь бовваніли.

— На хвилину був прийшов до пам'яті,— озвався Білоус.

— Запитав, чи відбили атаку...— додав Агеєв.

Вдень ми поховали комбата. Без музики. Без військових почестей, хоч у нас є зброя, є патрони. Ми не маємо права себе виказувати. На піщаному горбі викопали глибоку яму. Насипали могилу під білокорою березою. Довго стояли, знявши кашкети.

— Куди зайшов чоловік...— глухо бубонів Гордій Гордійович.

— Орловський,— сказав Агеєв.— Наші люблять під березами лежати.

Мовчки повернулися до табору. Нікому і ні про що не хотілося говорити. Перед лицем смерті люди не дуже говірка. Першим озвався Агеєв.

— Пом'янути б годилось. Таку людину поховали...

Всі трохи ожили. А так, так, пом'янути хорошу людину — то добре діло. Капітан був вірним захисником Вітчизни, життя віддав за неї.

Принесли сухарів, сала...

Розсілися на землі, створили дружнє коло.

— Слово б годилось...— знову озвався Агеєв.— Тільки не мастак я...

Всі погляди звернені на мене. Мені й незручно трохи, і приємно від того. Значить, вони вважають у нашому гурті мене все ж за старшого.

— Скажи, Дев'ятисил,— попросив Гордій Гордійович.

— Скажи...— приєднались інші.

Я майже не чув свого голосу. І не пам'ятаю гаразд, що говорив. Промовляючи, розглянув Агеєва. І тільки тепер помітив, що він не лише куштратий і рудий, а ще й ластовинкуватий, очі має добрі і такі круглі, як трикопійчані монети...

Байдуже слухали мою промову хлопці. Вони не раз чули на районних зборах мої виступи, наперед, видно, знали, що скажу. Директор Будинку культури Оберчук колупав паличкою мокрий пісок, кривився так, ніби йому було незручно за такого промовця.

Здається, говорив я щось про життя і смерть, про обов'язок і необхідність, про героїзм і славу. Мабуть, все те мало відповідало нашій дійсності. Про яку славу можна було говорити, коли померла людина десь у нетрях, поховали її крадькома, знали про неї тільки те, що вона капітан Яхнов, з Орловщини, як стверджував Агеєв. Про яку славу можна мовити, коли час зрівняє дуже скоро під березою піщаний горбик і ніхто ніколи не визнає, що то могила бойового комбата, людини, яка з честю виконала свій обов'язок, билась до кінця і, не задумуючись, віддала своє життя.

Але, видно, не всі так думають. Гордій Гордійович задумливо хитає головою. А може, й справді для солдата немає більшої слави, як слава героя, що віддає життя за Вітчизну, за народ і назавжди лягає в невідому могилу, під сумовиту білу березу. І яка йому різниця — під якою березою лежати? Під орловською чи українською. Всюди берези однакові, і всюди однакова земля. Вмираючи за землю України, він, орловець, хіба не захищав орловської землі?

Задумливо дивився вдалину чорновусий фельдшер Білоус, суворо думали свою думу мої побратими партизани. І Агеєв вже позирив не так докірливо.

— Поклянемося же, товариші, що ніколи не забудемо воїна-героя. Помстимося ворогові в стократ. Смерть фашистським загарбникам!

Потім поминали померлого. Їли з апетитом, якого давно вже у нас не було. І непомітно розбалакалися. Згадували капітана, Миколу Несторовича, коментували останній бій, намагались здогадатись про ті події, які розгортались на фронті. І — жодного слова про наше становище. Ніби нікого не турбувало наше майбутнє, ніби всі ждуть, що питання розв'яжеться саме по собі.

На кінець ластовинкуватий Агеєв звівся на коліна.

— Піти на пост, чи що?

Ми й не помітили, що вже зовсім стемніло, що минув іще один важкий день.

*14 вересня*

Опівночі дихнув студений вітер, повіяло зимою. А на світанку на похилі трави впала біла паморозь. З тихим леготом посунулося з дерев листя.

Люди покинули халабуди, один по одному перебігли в землянку. Хтось затопив пічку. Запахло димком. Згодом тепло пішло від розчервонілих труб.

До світанку паморозь зникла. Партизани займалися хто чим. Хто блукав по лісу в пошуках грибів, хто збирав дрова, хто сидів біля вогню, а хто смалив цигарку. Білоус перев'язував рану Петричукові, а Оберчук довго і старанно голився, повільно крутячи головою перед малюсіньким кишеньковим дзеркальцем.

Снідали сухарями і салом. Новинкою було те, що сало їли не сирим, а підсмажували, нанизавши на шпички. Потім довго пили чай, заварений дикою малиною.

Після сніданку першим заговорив Агєєв.

— Пили-їли, як кажуть, молоду бачили, час уже й честь знати.

Відразу не збагнули, до чого веде солдат. Видно, й Білоус не зрозумів товариша.

— Сидимо, як вовки в лісі, радіо не чуємо, газет нема — що там на фронті діється — один аллах знає...

— Що діється? — пирхнув Оберчук, ховаючи до кишені дзеркальце.— Посунув, гад, вже й гуркоту не чути. Гляди, так дістане й Москви.

— Навіть артилерія мовчить,— озвався Білоус.— Нічого не збагну. Не могли ж наші припинити боїв? Схоже на те, що фронт далеко...

— А неблизько...— згодився Гордій Гордійович.— Чуєте, літаки стороною йдуть? Так аби собі вони не снуватимуть!

— Почитай, кілометрів за сто рвонув гад,— сказав Агєєв. Нарешті він ясно сказав те, що хотів:

— Провели б ви нас, хлопці, трохи. Ви тут дороги знаєте, а ми — орловські-тамбовські...

— Ви хочете йти? — з подивом запитав я.

— Пора й честь знати. Капітан усопши, а ми, значить, згідно з присягою, як говориться, до переможного кінця.

Якусь хвилину всі сиділи приголомшені.

Затим Гордій Гордійович почав переконувати,— чи то

Агеєва, чи самого себе,— що не варто так поспішно вирішувати цього питання. Доводив, що нам треба не роз'єднуватись, а в такий час ще тісніше згуртуватись. Ну, і спочатку зорієнтуватись, а тоді вже діяти.

— В чому орієнтуватись? — різко перебив Гордія Гордійовича Оберчук. — Хіба й так не ясно?

Він сердито блискав очима, був чужий і незнайомий.

— До чого ми тут досидимося? Самі на схід драпонули, в теплі краї, а нас на поталу. До чортової матері з такою партизанщиною...

Всім стало ясно — наступила криза. Або ж сьогодні ми зуміємо організуватись у бойовий загін, або розповземося, як миші, по світу й загинемо.

— Де наші командири? Де організатори? — лютував Оберчук. Перший отямився Гордій Гордійович.

— Не кричи так, Оберчук...

— Ага, вже й говорити не вільно? Боїтесь власної тіні? Вояки...

— Командир наш поліг смертю...

— Мені від того не легше! А де Плужний, я питаю?

— А чого тут ждати? — піддав жару Солошенко. — Поки прийдуть німці і накриють живих та теплих, як перепелят, сіткою?

— Справді, треба нам щось робити, шукати виходу, — невпевнено обізвався Білоус.

— Вихід тут один, хлопці — хто куди трапить... — бубонів Солошенко.

— Як це — хто куди? Що значить, хто куди? — загарячував Гордій Гордійович.

Учитель Соколенко подав і свою пораду. Тихим, нудним голосом, немов диктант продиктував учням:

— У підпілля, друзі, в підпілля треба йти. У відкритому бою погинем, аки обри.

Нарешті озвався поранений Петричук. Він весь цей час сидів, схиливши голову, ніби й не чув гострої перепалки.

— Сволота ви, — схлипнув, тамуючи злість. — Мерзотники! Фашиста злякалися? Вас що — силоміць тут залишили? Добровільно згодились. Наші хлопці он голови склали, в землі лежать, а ви — по домівках, гади?

Гордій Гордійович аж з місця схопивсь.

— Не гарячкуй, Миколо, — поклав руку Петричукові на плече. — Хто ж тобі сказав, що по домівках? Хто хоче, хай іде. Силою тримати не будемо. Війна — це війна. Це не фокстроти по клубах викручувати, — кинув Гордій Гордійович камінь в Оберчуків город.

— Аякже,— знову заговорив, уже трохи спокійніше, Петричук.— І на фронт не пішов, побоявся, і тут ненадовго вистачило. Патріот...

— Я нікому не заважаю творити подвиги,— зверескнув Оберчук.— Творіть! Але й мені рота не закривайте. Я правду кажу. Військових ми не затримаємо — в них свій шлях. А ми хіба армія? Сидимо тут, як вівці в загорожі...

Я вирішив і собі вступити в дискусію.

— Товариші,— звернувся я до хлопців, намагаючись говорити якнайспокійніше.— Дорогі товариші! Не варто сперечатись. Тим більше так гостро, так сердито. Мусимо тверезо і твердо обдумати своє становище...

— Скільки не думай...

— Коні хай думають — у них голови, як бочки.

Бурчали, але вже тихше.

Я порадив у першу чергу налагодити свій побут. Схоже, що так жити доведеться нам, хочемо того чи ні, не один день, а може, й не один місяць. Треба в першу чергу налагодити як слід розвідку, вартування, встановити дальні пости, зв'язатися з навколишніми селами, з людьми. Без народу ми — ніщо.

Слухали уважно, не перебиваючи.

— Командир наш загинув,— сказав я.— Тепер нашим командиром законним є товариш Плужний...

— А де він?

— Будемо ждати. Я певний — він скоро прибуде. Треба тільки не пасивно ждати, а вислати розвідку. А тимчасово командування пропоную доручити комусь із нас...

— Дев'ятисил призначений командиром на випадок...— нагадав Гордій Гордійович.

— Командирів у нас не бракує,— злився Оберчук.

— Обійдемося без командирів,— підтримав його і Солошенко.

Гордій Гордійович напавсь на Солошенка.

— Без командирів, кажеш? Хай живе мати-анархія? При командирах ти не кинув би поста і не сидів би тут...

— Інші хай постоять...— знітився Солошенко.

— А чому не ти? Твоя ж черга.

Всі, навіть Оберчук, осудливо дивились на Солошенка. Він не знав, як йому бути. І тоді я сказав твердо:

— Товаришу Солошенко, йдіть на пост.

Він покійно встав, кинув на плече гвинтівку і пішов.

— І надалі — нікому не кидати поста без заміни,— сказав я услід.

Так ми нічого й не вирішили. Навіть військові не дійшли згоди. Агеев був за те, щоб доганяти фронт, Білоус вважав за краще спочатку в'яснити обстановку.

Цей день для мене був не легшим за всі попередні. Навпаки, я зовсім втратив будь-який душевний спокій. Знав — на мені лежить відповідальність за справу, за людей. Не можна було допускати того, щоб загін розпався. Треба було триматись, поки з'явиться Плужний. Зберігати порядок, командувати всім повинен був я, але разом з тим я не мав на це повноважень.

Після бурхливої дискусії всі розлізлися по кущах. Думати. Хто наодинці, а то й по двоє-троє, про щось таємниче перешіптуються. Білоус тихо сперечається з Агеевим. Я теж думаю. І чим більше борсаюся в своїх сумнівах, тим жалюгіднішим стаю у власних очах. Бо й справді — чи маю будь-які підстави на те, щоб вони, мої товариші, опинившись у таких неймовірних умовах, саме мені вручили свою долю і життя? Чи маю я, зелений комсомолец, право брати на себе таку непосильну відповідальність?

Так, я не маю права нав'язувати товаришам себе в командири. Але й мушу виконати наказ секретаря райкому: бути достойним більшовиків, як сказав мені він на прощання. А який же з мене в даній ситуації більшовик? Вирішую твердо: не мені командувати загоном, а комусь іншому. Хай це буде хто завгодно — я йому буду правою рукою, найпершим помічником.

Говорю з Гордієм Гордійовичем.

— Що робитимемо, Гордійовичу?

— Щось треба робити. Скидається на те, що розбіжаться хлопці.

Ворухнувся холодок біля серця.

— Медицина піде. Їх не втримаєш — присяга. І директор утече. Вважай, що вже не тутешній. Коли б ще й не перекинувся.

— Що ви, Гордійовичу?

— Чим чорт не жартує, коли бозя спить. Теща в нього в сусідньому районі, приліпиться.

— Що ж робити?

— А Ленін як учив? Перше ніж об'єднатись — роз'єднатись. Кому не мило-любо в партизанах — валяй на всі чотири. Хто боець до кінця — зоставайся.

— Може, й так. Але тоді треба перебазуватись. І командира обрати авторитетного.

— І я те думаю.



— Приймайте, Гордію Гордійовичу, командування.

— Ніким командувати. Поки що, як бачиш — всяк сам собі командир. Визначитись треба, а тоді буде видно. А поки що командує ти — тобі доручено...

— Доручено Плужному...

— Поки Плужного немає — командує на здоров'я.

Потім розмовляв з іншими товаришами. Пропонував кожному командирський пост. Ніхто не береться. Петричук нагадав, що за рішенням райкому — це мій обов'язок, інші відмовляються, а дехто ще й образився. Розбурхані пристрасті трохи вгамувалися. В розмові сам на сам зі мною ніхто не висловлював бажання втікати з загогу.

Увечері послали розвідників. Треба нарешті знати, що робиться в світі. Оскільки це була моя пропозиція, я звернувся до Гордія Гордійовича з проханням очолити розвідку. Він згодився.

Не встигли визначити йому компаньйонів, як озвався Агєєв.

— Почитай, що до санітарної служби в полковій розвідці ходили, толк у цьому ділі розуміємо. Давайте, робяти, провіюся трохи, тим більше, що й треба...

Розвідники пірнули у вечорові сутінки. Ліс поступово огорнувся густим туманом.

*15 вересня*

Вже час снідати. Сьогодні зварили вперше партизанську кашу, але ніхто не береться до їжі. Ми нетерпляче ждемо розвідників. Давно мали повернутись, а їх усе нема. Всім зрозуміло — це неспроста...

Повернулись годині о дванадцятій. Стомлені й похмурі. Принесли невтішні вісті. Навколишні села блоковані. Стоять польові жандармерії. Стріляють і вішають людей, грабують, вивозять хліб, худобу, птицю. Створюють поліційні дільниці. Насаджують старост. Колишня куркульня та різна наволоч піднімає голови, стає у поміч до фашистів.

— А фронт? — цікавимося.

— Фронт далеко. Фашистська преса та радіо трублять про те, що нібито оточено всю армію Кирпоноса. Ніби вже під Москвою фашистські війська...

— Брехня! — похмуро кидає Петричук.

— А хтозна, хтозна, — їдко мимрить Оберчук.

На нього всі зиркнули осудливо, знітився під тими поглядами.

— На фашистів косуйте, на мене нема чого блимати, — пробунонів.

— По його виходить, що вже й Орла досяг! — розгублено розводить руками Агеєв.

— Бреше. Кажу ж, що бреше,— стоїть на своєму Петричук.

— Воно, конешно, не без брехні, але по всьому видно — фронт далеко,— шкребе бороду Гордій Гордійович.

Розвідникам не відразу пощастило зв'язатися з людьми. Під Яворівкою їх обстріляли. Обстрілювали і з інших сіл. Вже тільки на світанку потрапили на хутір, де не було фашистів. Тут їм і розповіли про те, що діялося в селах.

— В Яворівці, кажуть, висить Плужний,— сказав Гордій Гордійович.

— Як висить? — видихнув Солошенко.

— Впіймали, кажуть, повісили, то й висить. Ховати заборонили. І ще когось разом з ним повісили.

На хвилину запала мовчанка. Це повідомлення всіх цупко здушило за горло.

— Подейкують, що німцям відомо про наше існування. Нібито облавою збираються на ліси йти,— додав Гордій Гордійович.

Оберчук рвучко звівсь на ноги.

— Ну ось! Дочекались! Досиділись! А я що казав? У кожного на лиці — ні кровинки.

І в цей час прибіг захеканий постовий.

— Йдуть! — видихнув одне слово.

Пояснювати не треба було. Зрозуміли — хто йде і з якою метою. Хвилинка була настільки тривожною і вирішальною, що всі, посхоплювавшись, завмерли, ніби ждали наказу, без якого ніколи не обходиться гурт людей.

Я зрозумів — прийшов мій час.

— До зброї! — наказую тихо, але твердо.

Всі метнулись до зброї.

— Слухай мою команду,— почав.— На основі рішення райкому партії беру на себе командування загоном. Загін поділяється на два відділення. Командири: Гордій Гордійович і фельдшер Білоус.

Партизани швидко поділились на дві рівні групи: одні ступили до Гордія, інші — до Білоуса.

— Зайняти оборону! Окопатись!

— За мною,— сказав Білоус.

— Давай сюди, хлопці,— покликав Гордій Гордійович.

Ми з вартовим біжимо на пост.

— Скільки їх? — запитую.

— А чи я знаю? Одного бачив...

— Ти ж казав: ідуть.

— То й іде щось. Приглядається пильно до стежки. Ревідник, мабуть. Не роздивився. Тільки в такому зеленому. І в касці ніби.

В мене трохи відлягло від серця. А коли добігли до постового укриття і я виглянув на галявину, то й зовсім заспокоївся. По стежці йшов хлопчик, босий, у невиразного кольору піджаку, з сірою кучмою розпатланого волосся.

— Він? — питаю самими губами.

— Здається...

Ждемо, поки наблизиться до нашої засідки.

Вже було видно його замурзане, заляпане чи то мазутом, чи то багном обличчя. Ліву руку тримає за пазухою, несе її обережно, мов вона у нього скляна.

Наблизившись за кілька кроків до нашої засідки, хлопчик, мабуть, інтуїтивно відчув небезпеку, спинився. Запаленими очима обвів навколишні чагарі.

Побоюючись, що злякаю хлопця, якнайласкавіше покликав:

— Ходи сюди, хлопчику.— І вийшов із засади.

Хлопчик зблід, як крейда, великими очима дивився на мене. Інстинктивно був кинувся вбік, певно, хотів тікати, але, видно, вже не мав на те сили.

— Куди ти йдеш, хлопче?

Схиливши голову, він мовчав. Я уважно розглядав його. Хлопчику років дванадцять. Голодний, виснажений.

— Звідкіля ти?

— А звідтіля... з села.

— З якого села?

— Таж з цього... ой, як його...

Хлопчик явно хитрував, чомусь не довіряв мені.

— Може, з Яворівки?

Він мовчав, шморгав носом, тільки спідлоба поблискував очима, наче вовчєня.

— Ти когось розшукуєш? — заходжу з іншого боку.

— А ви... хто такі?

— Хіба ти не бачиш? Партизани,— кажу.

— Справді? — загорілися оченята.

Потім у нього закапали сльози, ноги підломилися, він мало не впав. Я ледь устиг підхопити хлопця. Він застогнав від болю.

— Рука ж у мене...

— Тебе хто послав сюди? — не звернув я спершу уваги на ті слова.

— Та Славко ж, піонервожатий наш...

— Славко Яровий?

— А хіба ви його знаєте?

— Де Славко? Що з ним?

Хлопчик заридав ридма.

— Ти не плач, хлопче. Як тебе звать?

— Олена-а...

— Ти ж не дівчина?

— Та я — Льоня, а всі Оленою звать.

— Добре, хай буде й так. Але скажи швидше, що з

Славком?

Хлопчик правою рукою витер замурзане обличчя, схлипуючи, повідомив:

— Ні-і-мці його вбили... І того, що з райвиконкому...

— Плужного?

— І Плужного теж убили. І повісили на перекладині...

— Ти сам бачив?

— Мама казали... Вони мені їсти виносили, в село тягли, та я не пішов.

Олена, заспокоївшись, розповів про те, що трапилось у Яворівці.

Славко, піонервожатий із Яворівської школи, якого з багатьох комсомольців вибрав Микола Несторович до загону, був жвавим і активним хлопцем. Дописував акуратно у районну газету. В райком комсомолу обирався. Не проходило жодних зборів, на яких би не звучав його задержуватий голос. Піонери любили його самовіддано.

І ось Славка теж немає в живих.

Того дня до Яворівки приїхав Плужний. До нього приєдналися Славко із ще одним комсомольцем. Склали на підводу ящики з гранатами, дещо з продуктів, збирались виїздити до лісу. Та раптом про піонерський прапор згадав Славко. Оскільки під рукою крутився оцей самий Олена, то наказав: «Біжи, Олено, винеси піонерський прапор, хай він цей час у партизанів перебуває».

Олена виніс із школи прапор, але донести до воза не встиг. У село влетіли ворожі танки, відкрили стрілянину по людям. Відразу ж уцілили в підводу, зірвались гранати — коней на шматки, а Плужний упав поранений під шкільну огорожу.

Славко з гранатами та пляшкою запальнової рідини рушив назустріч танкові. Хлопцеві крикнув: «Олено, прапора віднести до партизанів». А сам вискочив із кущів акації і кинув під танк гранати. А зверху пляшку. Танк відразу закрутився на місці, спалахнув свічкою, але й

Славко не звівся на ноги. І тоді Олена дременув за село, до лісу.

— А вони стріляти почали... ну й попали... в руку. Ось...

Він показав очима на руку, що була схована в нього за пазухою.

— Кілька днів і ночей лісом блукав. Знаю, що ви у Яружному, а Яружне велике. Заблудився, в яблунівський ліс потрапив, а там мама бігає, ніби за грибами вийшла, та все мене гукає. Ну й зустрілися. Вона додому тягла, а я сказав, що не піду. Не буду жити разом з фашистами, партизанів знайду, прапора віддам. Бо хіба ж можна жити вдома, коли комендатура в селі і поліцаї? І вожакий наш на шибениці висить. Казала мама, що він ще живий був, поранений важко, живого вішали. А того з району, Плужного, чи як його, убитого повісили. І Миколу — теж неживого. Село все зігнули, щоб люди дивились. І школи немає — комендатура їхня там. Парти викинули, все перебили. Мама аж плакала, коли розповідала, їй же все було видно, ми біля школи живемо... Підтримуючи хлопця, привів його до землянки. Викликав Білоуса. Військфельдшер обережно витяг Оленине ручення із-за пазухи. За рукою тягнувся шовк піонерського прапора. Хлопчик ойкнув і втратив свідомість.

Коли Білоус віддер від руки матерію, я жахнувся. Розривна куля перетворила руку на щітку. Я ніколи не бачив нічого подібного...

Білоус заклопотано кружляв біля мене. Розгублено водив очима поверх моєї голови і переконував, що без хірурга не обійтись. Операцію треба робити. Розбиті кістки видалити. Бо інакше — гангрена. І смерть.

Поївши, хлопчик заснув, схилившись на піонерський прапор. Ми ходили тихо, боялись порушити його спокій.

Решту дня я витратив на те, що формував бойові підрозділи, визначав місця для секретів і постів, розподіляв між партизанами обов'язки. Сприймали мої накази мовчки, без будь-якого ентузіазму.

Смерком Гордій Гордійович сказав:

— По всьому видно, зостанеться нас небагато. Чув — змовляються хлопці, втечуть, бісові душі.

*16 вересня*

Олена марив усю ніч. Зривався кудись бігти, палав у вогні. Білоус твердить одне — без операції не виживе. Я наказав фельдшерові робити операцію.

Білоус вагався, не зважувався:

— Я не лікар...

Але іншого виходу немає. Білоус згодився нарешті. Та чим оперувати?

— А що тут думати? — прийшов на допомогу Агєєв. — Сокирою до колодки. І незчується, свідомість втратить, а там, почитай, може, й обійдеться...

В мене мороз пішов поза спиною. Білоус, подумавши, сказав, що то єдиний вихід. Медики пішли оперувати, а я, щоб не чути нічого й не бачити, йду перевіряти пости.

Військфельдшер зустрів мене на стежці.

— Не хлопець, а кремінь, — похвалився він. — Сказав я йому, як маю оперувати, а він хоч би тобі здригнувся. «Робіть, як треба, нічого не боюся».

Медики перед тією незвичайною операцією радили хлопцеві випити спирту. Відмовився. Сміливо поклав на пеньок руку, тільки очі приплющив та відвернувся. І навіть не скривився, не крикнув.

Коли руку бинтували, сказав:

— Обійдусь якимось без пальців, не на правій же руці.

І відразу ж заснув. Засинаючи, попросив:

— Прапора ж... прапора не загубить...

Ми розгорнули прапора. Весело затріпотів на вітрі шовк, засяяв проти скупого осіннього сонця. Густо темніють плями — то Олена кров запеклася.

«Будь готов...» — кличуть слова. І знайомий рідний образ. Очі Ленінські, ледь примружені, допитливі, заглянули в душу кожному. І мимоволі всі опустили голови — ніби соромились дивитись Ленінові в очі за тимчасову легкодухість.

Сама доля послала нам цей прапор. Прикріплюємо його до наспіх виструганого дровка, вивішуємо біля землянки.

Знімаю з голови кашкета, стаю біля прапора.

— Товариші! Загинув і другий командир нашого загону товариш Плужний, загинули наші брати-комсомольці Славко і Микола з Яворівки. Але вони передали нам піонерський прапор. І заповіли — пронести його до перемоги, як прапор партизанського загону.

Випростувались партизани, рішучість запалювалась у їхніх очах.

— На прапорі цьому — кров піонера, який не скорився ворогові, який не злякався фашиста, який повівся як герой. Подвиг нашого маленького друга повинен стати прикладом для кожного з нас...

У моєму голосі задзвеніли командирські ноти:

— Наказую: віднині цей піонерський прапор стає бойовим прапором нашого партизанського загону. Кожному партизанові, кожному, хто готовий до останнього подиху стояти в лавах захисників Вітчизни, чесно і самовіддано боротися в лавах партизанів проти ворога,— наказую: прийняти кожному урочисто клятву.

Хлопці виструнчились. В очах глибоке зосередження. Мов останній гвіздок забиваю:

— Коли ж хто вважає себе нездатним до партизанської боротьби, коли хто сумнівається і непевний, що зуміє бути стійким до кінця,— вважаю, що він повинен про це зараз заявити і покинути назавжди наш загін.

Круто повернувшись лицем до прапора, роблю кілька чітких кроків, стаю перед прапором і урочисто проказую:

— Клянусь: до останньої краплини крові, до останнього подиху битися за партію, за рідну Вітчизну до повної перемоги над ненависним ворогом. Клянусь!

Опускаюся на праве коліно, схиляюся перед прапором, беру в ліву руку його край, той, на якому не встигла висохнути Оленина кров, і цілую його.

Коли відступив убік, то побачив, що мої товариші застигли в єдиному строю.

В лісі панує небувала тиша. Принишк вітер, розступилися хмари, в небі вигойдується червонувате сонце.

— Командирові першого відділення товаришу Коцюбі підійти до прапора! — наказую урочисто.

Гордій Гордійович бувалий солдат. Хвацько клацає закаблуками, чітко відбиває крок, вміло перекидає з руки на руку гвинтівку, схиляється перед прапором, стає на праве коліно.

— Клянусь життям, клянусь совістю, клянусь усім найдорожчим, що маю в житті, клянусь до останнього подиху битися з ненависним ворогом, стояти за справу партії до кінця під прапором Леніна. Клянусь!

То були неповторні, величні хвилини... Я забув про все. Таким же настроєм пройняті і партизани. Дивився я на них і торжествував. Я знаю — нас сьогодні мало, але буде багато. Буде дуже багато.

Тим часом Гордій Гордійович повертає до свого відділення. І тепер уже він подає команду:

— Наказую бійцям першого відділення прийняти присягу.

Один за одним приступають хлопці до прапора.

— Клянусь!

— Клянусь!

— Клянусь!

Металево звучить це слово. Твердо. Рішуче.

Перше відділення пройшло. Запитально дивлюсь на Білоуса. Не маю права йому наказувати. Він не жде наказу. Урочистим кроком підходить до прапора.

— Клянусь честю солдата битися з ворогом незалежно від того, де він зустрінеться,— каже він.

За ним рушає Агєєв.

— Клянусь!

Відходячи, каже ніби сам до себе:

— Почитай, що різниця невелика, де воювати.

Передостаннім прокульгав поранений у ногу Петричук.

— Клянусь!

Залишився Оберчук. Він стояв похнюпившись, звисивши голову. І рушив, коли дійшла черга, не стройовим кроком, а недбалим розвальцем. І не до прапора, а вбік.

Всі пильно дивилися на Оберчука.

— Не могу давати клятви! — не скрикнув, а звискнув він.— Все це — театр, мелодрама! Не могу. І не осуджуйте... Не могу...

— То йди,— тихо сказав я.— Йди, коли не можеш.

Він повернувся до нас спиною і пішов. Не пішов, а поклигав. Немов злодій, згинаючись і сутулячись. Як той, хто відчуває за собою найбільшу в житті підлість — зраду.

Якийсь час всі дивились йому вслід. З презирством, з ненавистю. І з полегшенням. Таких побратимів нам не треба. Ніхто не помітив, коли із землянки вийшов Олена. Приступив нечутно до гурту, озвався ображено:

— А ось і я...

Повернулись до Олени. І просяяли. Хлопчик, пересилюючи слабість, біль у руці, приступив до прапора і голосно заговорив:

— Я — піонер Леонід Григорович Ткаченко — клянусь до останнього подиху боротися в лавах партизанів проти ненависного ворога...

## VII

Леонід Григорович! Та це ж мій приятель, директор Кочерівської школи!

Не міг читати далі, не міг всидіти в «готелі» баби Юхимії.

Вийшов на подвір'я, завернув у садок. Важке гілля



хилилось до землі. Це недозрілі плоди чіпко обліплювали кожну гіллячку.

Заклавши руки за спину, ходив по стежці, не прихилився перед низько схиленим гіллям, і листя ласкаво гладило мене по чолу, по щоках і шиї. Перед очима стояв Леонід Григорович. Той, якого я знав по санаторію. Тихенький, спокійний, зосереджений. Скромний і ніжний, як дівчина. Він ніколи не виступав наперед. І про каліцтво своє умовчав, ніби соромився його, запевнив, що по-дурному втратив руку...

Мені захотілося негайно побачитись із своїм приятелем. І який же я — прибув на поклик друга, довідався, що він хворий, і заспокоївся! Хай собі лежить у лікарні, хай одужує, а я робитиму своє. Просто дивно, якими ми буваємо інколи байдужими до тих, хто нас оточує, як не вміємо читати потаємного глибокого змісту людини. Неписьменими часто виявляємось ми у цій справі.

Негайно до школи. Негайно знайти Левка. Розпитати, як трапити у ту лікарню.

Школа блимає чорними очима. Село огортається у вечореве вбрання. Вулиця димить: худоба повертає з пасовиська, збурунила пилюку, надривно ревуть корови, задихаються від курища. Журавлі колодязні скриплять, жінки перегукуються, кличуть корів, бряжчать дійницями.

Небо на заході рожеве, яскраве, зап'яте дорогоцінною завісою, блідо-парчевими хмарами. Ліс темніє вдалині, хмарою колесує над ним гайвороння, вмощується на ночівлю.

Місяць вигулькнув із-за обрію, пливе над селом, приготувався освітлювати дорогу запізнілим мандрівникам. Перша зоря стала поряд з місяцем, запишалася, засяяла перлиною.

Туман ріденький над заплавою стелеться, замотує у вату деревам ноги, самі голови їхні у шапках важких, круглих, богатырських випинаються з білястого марева, тягнуться до зорі та місяця.

Пилюга спадає, запорошує поснулі хати, затьмарює червоні вогники у вікнах. Шум і гам повільно затихає.

Десь у далечі — чи то в кінці села, чи то в полі, чи на сіножатях, чи біля річки — тихо оживає сумовита пісня, росте, міцніє, набирається сили, полум'яніє. І теж тягнеться все вгору і вгору, до самих зірок, до самого місяця.

Краса. Краса невимовна. Краса нерукотворна. Краса для людського щастя.

85к.

Библиотечка БМ

